

AKADEMİK TARİH VE ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

CİLT 5 SAYI 7

YIL 2022

ATAD

JOURNAL OF ACADEMIC HISTORY AND STUDIES

VOLUME 5 ISSUE 7

YEAR 2022

e-ISSN 2687- 5624

ANKARA

ATAD
Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi
e-ISSN 2687-5624
Yılda İki Defa Yayınlanır

SAHİBİ

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

EDİTÖR

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

ALAN EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Şarika BERBER
Doç. Dr. Miyase KOYUNCU KAYA
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İBRAHİMOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi HÜSEYİN ALİ
Dr. Talib Mahmud KARA AHMET
Dr. Öğr. Gör. Kutaiba FARHAT

Arapça Dil Editörleri

Dr. Talib Mahmud Kara Ahmed - Lebanese University
Dr. Öğr. Gör. Kutaiba Farhat, Çankırı Karatekin üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İbrahimoglu, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Farsça Dil Editörü

Dr. Masoumeh EKHTİARİ CHAROYMAGHİ

Türkçe Dil Editörü

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK- Fırat Üniversitesi

EDİTÖR YARDIMCILARI

Dr. Öğr. Üyesi Nagehan KÜÇÜKYILDIZ
Arş. Gör. Dr.Yaşam KARAÇAY ÇELİK

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.
The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

EDİTÖR KURULU

Prof. Dr. Abdurrahim Abu-Husayn, Beyrut Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Açıkse, Fırat Üniversitesi ,
Prof. Dr. Orhan Yazıcı, İnönü Üniversitesi
Prof.Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet Aysal, Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nagehan KÜÇÜKYILDIZ
Arş. Gör. Dr.Yaşam KARAÇAY ÇELİK

YAYIN VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdurrahim Abu-Husayn, Beyrut Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Akif Tural, Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Ekincikli, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr.Adnan Çevik Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Arvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Açıkse, Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof.Dr.Orhan Yazıcı, İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Samer Frangie, American University of Beirut
Doç. Dr. Necdet Aysal, Ankara Üniversitesi

İLETİŞİM

Ayrancı Mah. Hoşdere Cad. 110/7, Çankaya – Ankara/Türkiye

+90 (507) 924 25 26

E-Posta

akademiktarihvearastirmalar@gmail.com

Web

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atadergi>

YAYIN TÜRÜ

Uluslararası Hakemli Süreli Yayın

YAYIN TARİHİ

31 Aralık 2022

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

OWNER

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

EDITOR

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

EDITOR BOARD

Prof. Dr. Abdurrahim Abu Husayn, American University of Beirut
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara University
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe University
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe University
Prof. Dr. Adnan Çevik, Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Fırat University
Prof. Dr. Orhan Avcı, İnönü University
Assoc. Prof. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Yıldırım Beyazıt University
Assoc. Prof. Dr. Necdet Uysal, Ankara University

PUBLISHING AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahim Abu-Husayn, American University of Beirut
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara University
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe University
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe University
Prof. Dr. Adnan Çevik, Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Mehmet Akif Tural, Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mustafa Ekincikli, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Fırat University
Assoc. Prof. Dr. Samer Frangie, American University of Beirut
Assoc. Prof. Dr. Necdet Aysal, Ankara University
Assoc. Prof. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Ankara Yıldırım Beyazıt University
Assist. Prof. Nagehan KÜÇÜKYILDIZ, Artvin Çoruh University
Research Assistant. Dr. Yaşam KARAÇAY ÇELİK, Artvin Çoruh University

COMMUNICATION

JAH

Journal of Academic History And Studies
Ayrancı Mah. Hoşdere Cad. 110/7, Çankaya – Ankara/Türkiye:
+90 (507) 924 25 26

E-Mail

akademiktarihvearastirmalar@gmail.com

Online

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataddergi>

PUBLICATION TYPE

Referred International Journal

PUBLICATION DATE

31 December 2022

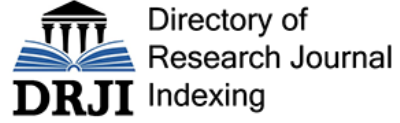
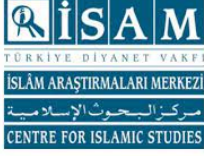
ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

TARANAN İNDEKSLER VE VERİ TABANLARI

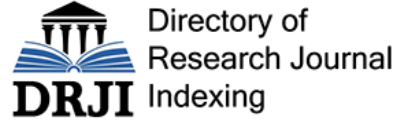
ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

INDEXES & DATABASES

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

EDİTÖRDEN

Değerli okurlar,

2019 yılında tarih bilimi ve tarihin disiplinler arası ilişkili olduğu toplumsal, kültürel, siyasi ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün çalışmaları sunmayı amaç edinerek yayın hayatına başlayan ATAD dergisinin 2022 yılının Aralık sayısını sizlerle buluşturuyoruz.

ATAD, sadece tarih alanında değil, Sosyal bilimlerin farklı disiplinlerine ilişkin Tarih, Tarih Sosyolojisi, Dinler Tarihi, Mezhepler Tarihi, Bölgesel Araştırmalar, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika gibi sosyal bilimler alanına yeni bakış açıları kazandırabilecek incelemelere, bu alanlara kuramsal ve metodolojik katkı sağlayabilecek eleştirel tahlil ve araştırmalara yer verebileceği gibi, yukarıdaki disiplinlere veya disiplinler arası alanlara konu olacak kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine de imkan sağlamaktadır. ATAD 2022 yılının Aralık sayısında bilim dünyasına tarih bilimi başta olmak üzere bölgesel konuları da kapsayan 10 makale ve 2 kitap incelemesi kazandırmıştır.

Modern çağın bilgiye ulaşmada kolaylık sağlayan açık erişim ortamı üzerinden yayın yapan ATAD, sosyal bilimler alanında daha fazla okuyucuya ulaşmayı hedeflemektedir. ATAD'ın Aralık sayısının yayınlanmasında katkı sunan ve emeği geçen bilim insanlarına teşekkür etmek istiyorum..

ATAD Dergi Editörü

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

ATAD

- 1 -

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

EDITORIAL

Dear readers,

We are bringing you the December 2022 issue of the ATAD journal, which started its publication life in 2019 with the aim of presenting original studies in the social, cultural, political and economic fields in which history science and history are interdisciplinary.

ATAD, not only in the field of history, but also in different disciplines of social sciences such as History, History Sociology, History of Religions, History of Sects, Regional Studies, Political Science, International Relations and Political Science, International Relations and Foreign Policy. As well as providing critical analysis and research that can contribute theoretically and methodologically to these fields, it also provides opportunity for book promotions and article translations that will be the subject of the above disciplines or interdisciplinary fields. In the December 2022 issue of ATAD, the scientific world has brought 10 articles and 2 Book Review covering regional topics, especially historical science.

Broadcasting through the open access environment that provides convenience in accessing information of the modern age, ATAD aims to reach more readers in the field of social sciences. I would like to thank the scientists who contributed and contributed to the publication of ATAD's December issue.

JAHS Editör

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

ATAD

- 2 -

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

İÇİNDEKİLER

Makaleler-Articles	
Toplumsal Cinsiyet ve Milliyetçilik: Bulgar Milliyetçiliğinde Kadınların Rolü Tuğçe ATİK	4
Türkiye’de Donanma Cemiyetleri: Tarihsel Süreçte Gelişim ve Bağış Kampanyaları Mesut ÖZEL	20
Osmanlı Hilal-İ Ahmer Cemiyeti’ne Destek Olmak İçin Kurulan Alman Yardım Komitesi Ertuğrul BAYIR	58
II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur: Bağdat Demiryolu Projesi Sultan CİVCİ	80
Bir Osmanlı Bürokratının Gözünden 1821 Yunan İsyanı: Örfi Paşa ve Coğrafya-Yı Örfi Özge KOBAK	102
Suriyeli Mülteciler Özelinde Türkçenin Arapçaya Etkisi Kutaiba FARHAT	127
Batum Sancağının Sosyal ve Ekonomik Gelişimi (1800-1877) Nesrin YILDIRIM	149
Eski Çağ’da Kafkasya Madenciliğinin Gelişimi ve Artvin İshak KÜÇÜKYILDIZ	180
Hürmal Ulu Cami Minaresi Ömer EROĞLU - Mustafa KAYA	198
Covid-19 Gölgesinde El-Muberred’in ‘Et-Te’ Âzi Ve’l-Merâsi’ (Taziyeler ve Ağtıllar) Adlı Kitabında Taunu Yeniden Okumak İhsan DOĞRU	221
Kitap incelemeleri-Book review	
Nejla Günay, Zoraki ittifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler, ilk baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2020. Selma GÖKÇE	248
Ramazan Erhan Güllü, <i>Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)</i> , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015. Esmâ TÜRKÜÇAR	253

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 05.12.2022

Submitted: 05.12.2022

Kabul Tarihi: 14.12.2022

Accepted: 14.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1214969>

Tuğçe ATİK¹

TOPLUMSAL CİNSİYET ve MİLLİYETÇİLİK: BULGAR MİLLİYETÇİLİĞİNDE KADINLARIN ROLÜ

Öz: Bu makalenin amacı ulus inşasında ve milli hareketlerde kadınların rolü ve önemine Bulgar milliyetçiliği örneğinde vurgu yapmaktır. Son dönemlere kadar milliyetçilik çalışmalarında kadınların toplumsal ve tarihsel aktörler olarak önemi azımsanmış ya da tamamen göz ardı edilmiştir. Bu olgunun sebeplerinden biri kadınların erkekler gibi, aktif ve sürekli bir şekilde siyasi alanda ve silahlı mücadelelerde yer almamasıdır. Oysaki son yıllarda sosyal bilimcilerin ortaya koyduğu gibi kadınlar milli hareketlere ve milli devletlerin kuruluş süreçlerine erkeklerden farklı şekillerde ve düzeylerde katılım sağlamıştır. Milliyetçilik öncesi dönemlerde kadının toplumdaki konumunun ataerkil düzene göre belirlenmesi kadınların görevlerini hane içi ile sınırlamıştır. Milli hareketler başladığında kadınlar bu konularını derhal değiştirememiş ancak kendilerine biçilen toplumsal işlevler çerçevesinde milliyetçilik projelerine katılmışlardır. Bu makalede kadınların milliyetçi süreçlere katılımı 19.yüzyılda başlayan Bulgar milli hareketi çerçevesinde irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Milliyetçilik, Bulgar Milliyetçiliği, Milliyetçilik ve Kadın

Gender and Nationalism: The Role of Women in Bulgarian Nationalism

Abstract: The aim of this article is to emphasize the role and importance of women in nation building and national movements in the example of Bulgarian nationalism. Until recently, the position and importance of women as social and historical actors in nationalism and nation-building processes have been underestimated or completely ignored. One of the reasons for this phenomenon

¹ Doktora öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, damlatugce@gmail.com ,
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3477-1933>

is that women do not actively and continuously take part in political and armed struggles like men. However, as social scientists have revealed in recent years, women have participated in national movements and the establishment of the nation states in different ways and levels than men. In the pre-nationalist period, the determination of the position of women in society according to the patriarchal order limited the duties of women to the household. When the national movements started, women could not change their positions immediately, but they participated in nationalism projects within the framework of the social functions assigned to them. In this article, women's participation in nationalist processes will be examined within the framework of the Bulgarian national movement that started in the 19th century.

Keywords: : Gender, Nationalism, Bulgarian Nationalism, Nationalism and Women

GİRİŞ

Milliyetçilik akademik bir konu olarak sosyal bilimciler tarafından I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra incelenmeye başlanmış ve özellikle 1980'lerden itibaren ise E. J. Hobsbawn, Anthony D. Smith ve Ernest Gellner gibi sosyal bilimciler milliyetçiliğin ortaya çıkışı hakkında önemli kuramsal çalışmalar yapmıştır.² Her ne kadar bu dönemden sonra milliyetçilik çalışmaları alanında bir atılım olsa da, toplumsal cinsiyet rolleri ve milliyetçilik arasındaki ilişkinin sorgulanması ve kadının milliyetçilikteki rolü gibi konuların irdelenmesi ancak 1990'ların başlarında Kumari Jayawardena, Floya Anthias, Cynthia Enloe ve Nira-Yuval-Davis gibi araştırmacılar sayesinde olmuştur. Kadının milliyetçilikteki rolü ve buna karşılık milliyetçiliğin kadına belirlediği görevler hakkında özellikle Yuval-Davis ve Anthias'ın 1989'da yayınladıkları "Kadın-Ulus-Devlet" (Women-Nation-State) adlı çalışma ve yine Yuval-Davis'in 1997'deki "Toplumsal Cinsiyet ve Ulus" (Gender and Nation) adlı çalışmaları toplumsal cinsiyet ve milliyetçilik araştırmalarına yeni bir boyut kazandırmaları açısından oldukça önemlidir. Ancak her ne kadar bu çalışmalar kadının milletlerin ve milliyetçiliklerin önemli bir parçası olduğunu ortaya koymuşsa da, bugün hala milliyetçilik çalışmalarında toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve özellikle kadının ulusun şekillenmesinde ve sürekliliğindeki etkisi göz ardı edilmektedir. Yuval-Davis milliyetçilik kuramlarının millet ve kültürün yeniden üretiminin uzun süredir tartışıldığını ancak bunlar tartışılırken bu süreçte kadınların önemine değinilmediğini, bunun yerine devlet bürokrasisine ve diğer devlet aygıtlarına vurgu yapıldığını belirterek eleştirir. Ona göre "...milletleri biyolojik, kültürel ve sembolik olarak yeniden üreten (sadece?)

²Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: "Eleştirel Bir Bakış"*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 12.

bürokrasi ve entelijensiya değil, kadınlardır.” Kadınların milliyetçilik ve millet tartışmalarından dışlanmalarının nedeni millet ve milliyetçiliklerin kamusal siyaset alanının bir parçası olarak görülmesi buna karşın kadınların siyasi açıdan önemsiz görülen özel alana yerleştirilmesidir.³

Yuval-Davis ve Anthias kadınların etnik ve ulusal sürece katılımına dair beş temel nokta belirlemiştir. Onlara göre kadınlar bu etnik/ulusal süreçte;

- Etnik topluluk üyelerinin biyolojik üreticileri,
- Etnik/ulusal grubun sınırlarının üreticileri,
- Topluluğun ideolojik üreticileri ve kültürün taşıyıcıları,
- Etnik/ulusal farklılıkların göstergeleri,
- Ulusal, ekonomik, siyasi ve askeri mücadelelere katılımcıları olarak yer alırlar.⁴

Anthias ve Yuval-Davis’in milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına yaptığı bu muazzam katkıdan başka Sylvia Walby de ulusal projelerin kadın ve erkekleri farklı şekillerde etkilediğine, dolayısıyla kadınların ve erkeklerin milli süreçlere katılımın birbirinden farklı olduğunu belirtir.⁵ Walby’nin bu tespiti oldukça önemlidir. Çünkü kadınların ulusal mücadelelere katkısı ve etkisinin milliyetçilik çalışmalarında bu kadar sönük kalmasının bir nedeni de kadınların ulusal süreçlerde etkili olabilmesi için erkekler gibi cephede ya da siyasette yer alması gerektiği şeklindeki dar bakış açısıdır. Kadınların milliyetçilikle bağdaştırılamamasının bir sebebi de ulus devletin doğası gereği maskülen/erkeğe dair bir yapı olduğu fikridir. Örneğin, milliyetçiliğin terminolojisinde sıkça kullanılan şeref, cesurluk, korkaklık, vatanseverlik gibi kavramlar erkeklerle özdeşleştirilmiştir. Buna karşılık kadınlar da uluslaşma sürecine eşlerini destekleyerek, çocuk yetiştirerek ulusa yeni üyeler katarak ve ulusun namusunu simgeleyerek katılmışlardır.⁶ Ancak bu durum her zaman geçerli değildir. Kadınlar bazen, özellikle ulusal tehlike dönemlerinde, cephede askeri

³ Nira Yuval Davis, *Cinsiyet ve Millet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 18-19.

⁴ Nira Yuval-Davis ve Floya Anthias, “Introduction”, *Women-Nation-State*, (Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: The Macmillan Press, , 1989), 7.

⁵ Sylvia Walby, “Kadın ve Ulus”, içinde *Vatan Millet, Kadınlar*, ed. Ayşe Gül Altınay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 41.

⁶ Joane Nagel, “Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations”, *Ethnic and Racial Studies*, 21:2 (1998): 252-254.

anlamda ya da çalışma yaşamında iş gücü olarak araçsallaştırılmıştır. Ancak bu durum ortadan kalkınca tekrar kamusal alanın dışına, ev içine gönderilirler.⁷

Kadınlar siyaseten milliyetçi hareketlerde erkekler tarafından baskılanmış olsa da, ulusun anneleri olarak güçlü bir sembolik role sahiptirler. Ailenin ve ulusun savunucusu olarak erkekler ailenin ve dolayısıyla kadının saflığı ve temizliğini korumakla da yükümlüdür. Zira kadının utancı ailenin, ailenin utancı ulusun, ulusun utancı da erkeğin utancıdır. Bu geleneksel bakış açısı kadın bedenini hedef haline getirmiş, cinsel şiddet ve tecavüzün etnik ve milli çatışmalarda silah olarak kullanılmasına yol açmıştır. Aynı şekilde kadınların toplumdaki bu kırılgan konumu kadının bedeni ve namusunu ulusal mesele haline getirmiştir.

Walby'nin üzerinde durduğu ve sorguladığı bir diğer konu da kadınların milliyetçi hedeflerin gerçekleşmesinde daha az militarist yaklaşması ve şiddet yöntemine daha az başvurmasının kadınların daha az milliyetçi olduğunu gösterip göstermediğidir. Walby yaptığı incelemesinde kadınların militarist milliyetçilikten uluslararası işbirliği ve barışa yatkın oldukları sonucuna varmıştır.⁸ Ancak biz bu çalışmada kadınların şiddete daha az başvurarak erkeklerden daha az militarist olduğu için değil, özellikle ataerkil toplumlarda kadınlara biçilen rol nedeniyle milliyetçilik projelerine domestik alanda katıldığını savunuyoruz. İncelemekte olduğumuz Bulgar milliyetçiliği örneğinde Bulgar kadınların ilk milliyetçi fikirleri Protestan misyoner okullarında Protestan ahlakı çerçevesinde aldıkları görülecektir. Milliyetçiliği böyle bir kanaldan öğrenen kadınların milli sürece siyasi ya da askeri alanda değil, ulusun en küçük parçası olan aile kurumunun ve kültürün taşıyıcıları olarak katılmaları şaşırtıcı değildir. Ayrıca ileride görüleceği gibi özellikle 1870'lerden itibaren Bulgar kadınlarının eğitim seviyesindeki artış sayesinde kamusal alana daha fazla katılımıyla birlikte Bulgar kadınlarının hem komitacılık faaliyetlerinde hem de siyasette daha fazla yer almaya çalıştığı görülmektedir. Bu çalışmada milliyetçilik çalışmalarındaki bu eksikliği işaret ederek Bulgar milliyetçiliğinin mayalandığı ve filizlendiği 19.yüzyılın başlarından itibaren Bulgar kadınının Bulgar milleti için ne ifade ettiğini ve Bulgar kadınlarının milliyetçi harekete ne şekilde katıldıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

⁷ Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 162.

⁸ Walby, "Kadın ve Ulus," 55-56.

Milletin Biyolojik ve Kültürel retiminde Bulgar Kadınları

Bulgar milli hareketi döneminde kadınların ve kız çocuklarının kamusal alana ilk adımı milli uyanış çerçevesinde ivme kazanan eğitim seferberliği sayesinde oldu. 1840'lardan itibaren Bulgarlar eğitimin hem kurulmakta olan Bulgar milleti hem de milletin yeni üyelerinin biyolojik üreticileri olarak kadınlar için öneminin farkına varmaya başladılar. Bu ilk dönemde kadınların eğitimi becerikli kız çocukları ve iyi anneler yetiştirmek üzerine odaklanmıştır. Ancak daha sonraları kadınlar özellikle öğretmenler olarak milli değerlerin yeni nesillere aktarılması konusunda milli kültürün taşıyıcıları olmuş ve milletin kültürel olarak yeniden üretimine katkı sunmuşlardır.

19.yüzyılın başlarına kadar Bulgarlar Sultan'ın sadık tebaası olarak bilinirdi. Coğrafi olarak imparatorluk başkentine yakın olması Bulgarların meskn olduğu toprakların kontrolünü kolaylaştırıyordu. Bulgarlar arasında milli uyanışın geç olmasının bir nedeni diğer topluluklarda olduğu gibi (rneğin Fenerli Rumlar) milli bilinci uyandıracak bir orta sınıf olmamasıydı. Ancak 19.yüzyılda Bulgarların yaşadığı bölgelerde bir takım iktisadi ve sosyal değişimler meydana geldi. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve artan ticaretle Avrupa ile temas arttı ve yavaş yavaş bir Bulgar orta sınıf belirmeye başladı.⁹ Bu orta sınıf Bulgar milletin eğitimi için gerekli finansal sağlamakta oldukça önemli rol oynamıştır. Bulgaristan'da erkekler için başlayan seküler eğitimden hemen kısa bir süre sonra, her ne kadar erkekler için kurulan okullar kadar yaygın olmasa da kızlar için de modern okullar kurulmuştur.

Bulgaristan'da kızlar için ilk seküler okul 1841'de kurulmuş ve bu okulların sayısı 1850'lerde 35'e, 1878 yılında ise 90'a ulaşmıştır. Bulgaristan'da 1850'lerde kadınların eğitimini savunan kişiler genellikle erkek aydınlardı çünkü bu dönemde kızların eğitimi hakkında fikir ne sürebilecek bir kadın aydınl grubu mevcut değildi. Bu dönemde milliyetçi aydınl kadınların eğitim almamasını ulusun refahı ve ilerlemesi için önemine vurgu yapmaktaydı. Ancak bu dönemde kızların eğitimine destek verilmesi onların iyi bir anne ve iyi bir eş olmasını sağlamak gibi geleneksel değerlerle i içe geçmişti. Bunun yanında eğitimli kadınlar ulus için iyi vatandaşlar yetiştirerek ulusal mücadeleye katkıda

⁹ mer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu), 38.

bulunacaktı.¹⁰ Dolayısıyla kadınlarının eğitimi meselesinin aynı zamanda milli bir değeri de vardı.

Bulgar reformcu ve milliyetçi aydınları özellikle 1850'lerden sonra kadınların eğitimi ve milletin inşası konusundaki fikirlerini dile getirmeye başladılar. Bulgar milli uyanış döneminin önemli şairlerinden olan ve Bulgar milli eğitiminin gelişmesi için önemli adımlar atan Petko Slaveykov, kadınların erkeklerle eşit olması gerektiğini ve kadınların siyasi, ekonomik ve eğitim sorunlarının çözümünde etkin rol alması gerektiğini düşünmekteydi.¹¹ Slaveykov erkeğin, ailenin ve tüm ulusun kadınların eğitimine bağlı olduğunu düşünmekte ve hatta kadınların eğitiminin erkeklerden daha fazla desteklenmesi gerektiğini düşünmekteydi.¹² Bulgar devrimci-komitacı hareketinin öncü isimlerinden olan Lyuben Karavelov da "Bağımsızlık" (Nezavisimost) ve "Bilgi" (Znanie) gazetelerinde kadının toplumdaki ve ulustaki yeri hakkında provakatif yazılar yazmaktaydı. Karavelov'a göre devrimi sadece aydın insanlar yapabiliirdi ve kadın ulusun önemli bir parçası olarak aydın gruba dahil olmalıydı. Ona göre köleler sadece köle, eğitilmiş anneler ise özgür bireyler yetiştirebilirdi. Dolayısıyla Bulgar milli hareketinin ilk aşamalarında kadının görevi bir anne ve bir eğitimci olmakla sınırlıydı. Kadına biçilen bu domestik rol ilk kurulan kadın örgütlerinin isminde de kendini gösterdi. Bu örgütlerin isimlerine bakıldığında önemli bir kısmının annelik ("Anne", Anne Sevgisi" "İyi Yetiştirilmiş Anne" gibi) vurgusu görülmektedir.¹³

İlk Bulgar kadın örgütü Lom'da 1857'de kuruldu. 1860'lara kadar bu örgütlerin sayısı 61'i buldu ve 7 tanesi Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışındaydı. Bu dönemdeki kadın örgütlerinin temel hedefi eğitim, hayır işleri için fon yaratmak ve konferanslar düzenlemektir.¹⁴ 1870'lerde Bulgar kadın örgütleri kızların

¹⁰ Krassmira Daskolava ve Georgeta Nazarska, *Women's Movement and Feminism in Modern Bulgaria (1850's-1940's)*, (Sofya: Bulgarian Association of University Women, 2006), 5-6.

¹¹ Penka Angelova, "Women and Nationalism: on the Position of Women in the Nationalist Movements of the Balkan Peninsula", *UCLA Women's Law Journal*, 5:1 (1994): 55-56.

¹² Krassmira Daskolava, "Nation-Building, Patriotism, and Women's Citizenship: Bulgaria in Southeastern Europe", içinde *Girl's Secondary Education in the Western World: From the 18th Century to the 20th Century*, ed. James C. Albisetti, Joyce Goodman and Rebecca Rogers, (Londra: Palgrave Macmillan, 2010), 153.

¹³ Angelova, "Women and Nationalism," 55-56.

¹⁴ Nadezhda Alexandrova, "Women, Nation and Narration in Bulgarian History of 19th Century", *Feminist Approaches in Culture and Politics*, Cilt:17 (2012): 5.

eğitimi için uluslararası aktivitelerde bulunmaya başladı. 1869 yılında Tırnova’da Evgenia Kissimova öncülüğünde Kadınlar Konseyi kuruldu. Konsey’in açılışında yaptığı konuşmada Kissimova kadınların ilk görevinin “saygın kızlar” yetiştirmek olduğunu belirtmiştir. Çünkü ona göre yalnızca saygın kadınlar millete faydalı erkekler yetiştirebilirdi.¹⁵ Kissimova kadınların eğitimi için çeşitli yardım kampanyaları düzenlemiştir. Örneğin, Sırp kraliçesi Karmen Silva’ya iki Bulgar kızın Bükreş’teki ünlü bir lisede eğitim alması ricasında bulunmuş, bir mektup ve sembolik bir hediye olarak diktiği elbiseyi göndermiştir. Sırp kraliçesinin olumlu yanıtıyla birlikte iki Bulgar kız Bükreş’teki Azil Elena Domna lisesinde eğitime başlamıştır.¹⁶ İbrail’deki kadın dernekleri de özellikle 1870’lerden itibaren Bulgar kızların eğitimi, Bulgaristan’a kitap yollanması ve Bulgar Kilisesi inşası gibi işler için fon yaratmaya başlamışlardır. 1869’da Tula’da kurulan kadın derneği *Nadezhda* (Umut) Odesa ve İstanbul’da birçok yardım derneğini desteklemiş ve Bulgar kızların eğitimi için faaliyetler düzenlemiştir.¹⁷

1850’lerde Sırbistan, Rusya ve Romanya gibi yerlerde eğitim alan Bulgar kızları Bulgaristan’a geri döndüklerinde orada aldıkları eğitimler doğrultusunda yeni okullar açmıştır.¹⁸ Bulgar kadınlarının eğitimi ve millet için anlamının şekillenmesinde Protestan misyonerlerin de oldukça önemli katkıları olmuştur. Amerikan misyonerleri Kırım Savaşı’ndan sonra Bulgaristan’a geldiğinde bölgede ilk ve orta dereceli okullar mevcuttu. Ancak kızlara yönelik eğitim oldukça kısıtlıydı. Misyonerlere göre iyi bir Protestan İncil’i okuyup anlayabilmeliydi. Dolayısıyla Protestan ailesinin önemli bir parçası olan kızlar iyi eğitim almalıydı.¹⁹ Barbara Ellington’a göre American Board misyonerlerinin özellikle Balkanlardaki temel amaçlarından biri toplumsal cinsiyet ilişkilerini yeniden yapılandırmaktı. Bu amaçla Amerikan misyonerleri kızların eğitimi aracılığıyla Balkanlardaki Ortodoks Hristiyanlara Protestan ahlakını ve öğretilerini benimsetmeye çalışmıştır. Protestan kültürüne ve aile yapısına göre erkek aile reisi, kadın ise ailenin, toplumun ve ulusun ahlakını temsil eden eğitimli bir annedir. Bu nedenle kadın ve kadınların eğitimi Amerikan Protestan

¹⁵ Reeves-Ellington, *Domestic Frontiers*, 98.

¹⁶ Alexandrova, “Women, Nation and Narration,” 6-7.

¹⁷ Nadezhda Alexandrova, “The Public Presence of Bulgarian Women in Romanian Cities during the 60-70s of the 19th Century”, *Journal of Research in Gender Studies*, 4:1 (2014): 356-357.

¹⁸ Daskolova, “Nation-Building, Patriotism”, 154.

¹⁹ Reeves-Ellington, *Domestic Frontiers*, 52.

misyonerlerinin “dünyayı modernleştirme projelerinin” merkezinde yer almaktaydı.²⁰ Amerikan misyoneri Bulgar kadınlarını Protestanlığa devşirmede çok başarılı olamamışlardır. Ancak Bulgar kadınlarının eğitimin ve annelik görevinin millet için önemini kavramasında oldukça önemli katkıları olmuştur. Örneğin meşhur Amerikan Protestan misyoneri Elias Riggs’in eşi Martha Riggs’in kadınlara Protestan ahlakını öğretmeye yönelik yazdığı “Annelere Mektuplar” ilk önce 1842 yılında Yunanca yayınlanmış, daha sonra Arapça, Ermenice Bulgarcaya çevrilmiştir. Mektupların Bulgarca çevirisi 1864-1867 döneminde Bulgarlar arasında oldukça popüler olan Zornitsa dergisinde yayınlanmıştır. Martha Riggs’ e göre annenin çocuğunu topluma hayırlı bir evlat olarak yetiştirmesi hem ulusa hem de Tanrı’ya karşı bir görevdi. Ayrıca, dini ve seküler konularda aydınlanmış Hristiyan anneler topluma faydalı çocuklar yetiştirebilirdi.²¹

Ellington’a göre Protestan misyonerlerinin Bulgar kadınlara dair yaptıkları eğitim çalışmaları ulus inşasında eğitilmiş kadının hem modernitenin hem de geleneğin sembolü haline gelmesine katkıda bulunmuştur.²² Amerikan Protestan misyoneri Amerikan değerlerine sahip, eğitilmiş Hristiyan kadınlar yetiştirmek için 1863’te Eski Zağra’da daha önce Massachusetts’te kurulan Mount Hoyke Female Seminary adındaki kadınların eğitimine yönelik okulun bir benzerini açtılar. Yerel meclis Protestan okuluna tepki göstermiş ve bunun alternatifi olarak kızlar için başka bir okul açmaya karar vermiştir. Bu okula öğretmen olarak Anastasia Tosheva uygun görülmüştür. Anastasia Tosheva Rusya’dan aldığı burs sayesinde Odesa’da eğitim almış bir Bulgar kızıydı ve gelecekteki Bulgar ulusu için kadınların eğitim alması gerektiğini savunuyordu.²³ Okulun açılışında yaptığı konuşmada Tosheva kızların eğitim almasının hem Tanrı’ya hem de millete karşı bir görev olduğundan bahsetmişti. Tosheva’nın konuşmasında ilk defa kızların eğitiminin milletin ilerlemesi için

²⁰ Reeves-Ellington, *Domestic Frontiers*, 8-9.

²¹ Barbara Reeves-Ellington, “Gender, Conversion, and Social Transformation: The American Discourse on Domesticity and the Origins of the Bulgarian Women’s Movement (1857-1876)”, içinde *Converting Cultures: Religion, Ideology and Transformations of Modernity*, ed. Dennis Washburn ve Kevin Reinhart, (Netherlands: Brill, 2007), 124.

²² Barbara Reeves-Ellington, “A Vision of Mount Holyoke in the Ottoman Balkans: American Cultural Transfer, Bulgarian Nation-Building and Women’s Educational Reform, 1858-1870”, *Gender and History*, 16:1 (2004): 147-149.

²³ Daskolova, “Nation-Building, Patriotism,” 155.

önemli bir etken olarak ön plana çıkarılıyordu. Tosheva'nın okulu Bulgarlar arasında Protestan eğitiminin önünü kesmek için kurulmuştu ancak fikirleri Protestan misyonerlerinin kadınların eğitime bakış açısıyla paraleldi.²⁴

Milletin Sınırları ve Temizliğinin Simgesi Olarak Kadın Bedeni

Çatışma ve milli hareketin şiddetlendiği dönemlerde ulusun sınırları ve saflığı kadın bedeni üzerinden de tanımlanır. Kadının bedeninin temizliği aynı zamanda ulusun saflığı anlamına gelmektedir. Bu nedenle milli çatışma dönemlerinde tecavüz sıklıkla bir silah olarak kullanılmıştır. Çatışma dönemlerinde kadına cinsel saldırıda bulunmak aynı zamanda o milleti kirletmeye de yönelik bir harekettir. Çünkü milliyetçi söylemde kadının namusu ile ulusun namusu arasında sıkı bir bağ vardır. Kadının ve milletin namusunu korumakla yükümlü olan erkek, bunu başaramadığında milletini de koruyamamıştır. Bu nedenle milliyetçi şiddet kadınların bedenleri üzerinden de uygulanmıştır.²⁵ Başbakanlık Osmanlı arşivleri Bulgar milli hareketi sırasında Müslümanların Bulgar kadınlarına cinsel şiddet uyguladığı ve tecavüz ettiği ya da bunun tam aksi, komitacıların köyleri basarak Müslüman kadınlara tecavüz ettiği hakkında kayıtlar ile doludur.

Kadın bedeninin milletin saflığını bozmak için bir araç için kullanılması yanında, kadınların cinsel saldırıya uğramış oldukları provokasyonları da milliyetçi ajitasyon için önemli malzeme sağlamıştır. Örneğin 1876 Nisan Ayaklanması sırasında Osmanlı askerlerinin ve başıbozuklarının kadınlara karşı kullandıkları şiddet ve tecavüz vakaları propaganda malzemesi olarak hem Bulgarlar hem de Avrupa basını tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Nisan Ayaklanması'nın hemen ardından Ağustos ayında Bulgar gazetesi Stara Planina (Balkan Dağları) gazetesi ayaklanmadaki mezalimi vurgulamak için Kalofer'de 40 kadının önce tecavüz edildiğini sonra diri diri yakıldığını ifade etmiştir.²⁶ 1876 Nisan Ayaklanması sonrası bölgeyi incelemeye giden Amerikan savaş muhabiri Januarius Macgahan yaptığı incelemeler sonucunda yayınladığı raporlarında özellikle Batak köyünde yaptığı incelemeler sırasında gördüğü kemiklerden bahseder. Bu kemiklerin küçüklüğünden çocuklara ait olduğunu, etrafındaki

²⁴ Reeves-Ellington, "A Vision of Mount Holyoke," 158-159.

²⁵ Afsaneh Najmabadi, "The Erotic Vatan [Homeland] as Beloved and Mother: To Love, to Possess, and To Protect", *Comparative Studies in Society and History*, 39:3 (1997): 446.

²⁶ J.A Verrijzer-Sampimon, *Becoming Bulgarian: the articulation of Bulgarian identity in the nineteenth century in its international context: an intellectual history*, (Amsterdam: Uitgeverij Pegasus, 2006), 83.

eşyalardan da kadınlara ait olduğunu özellikle vurgular. Kadınların Avrupalı gözlemcileri görünce yıkılan evlerine ölen eşleri ve çocuklarına ağıtlar yaktıklarından, Osmanlı askerlerinin ve başıbozuklarının Bulgar kadın ve kızlarına acımasızca cinsel şiddet uyguladığından bahseder.²⁷ Raporlarında özellikle kadın ve çocukların mağduriyetleri üzerinde duran Macgahan'ın raporu detaylı incelendiğinde "Bulgar mezalimi" propagandasını yoğunlaştırmak için kadın ve çocuk gibi dezavantajlı grupları özellikle öne çıkardığı görülmektedir. Nitekim bu gayesinde başarılı olmuş ve Avrupa kamuoyunu Bulgar sorununa çekmeyi başarmıştır.

Makedonya'da Osmanlı askeri varlığını kaldırmaya çalışan komitacılar kadınları kullanarak provakasyon yapmaya çalışmışlardır. Reform gazetesinde çıkan bir habere göre Kumanova'da tarlada çalışmakta olan Bulgar kadın ve kızlara Memalik-i Şahane askerlerinin saldırdığı haberi yayınlanmıştır. Osmanlı hükümeti tarafından yapılan tahkikatta kadınların ifadesi alınmış ve böyle bir olay olmadığı ortaya çıkmıştır. Osmanlı askerleri Türkçe konuştukları için onları anlamadıklarını ve bu nedenle korktuklarını, aslında askerlerin onlara zarar vermediklerini ifade etmişlerdir. Osmanlı yetkileri kadınların bu şikâyetlerinin Osmanlı askerlerini Makedonya'dan uzaklaştırmak isteyen komitacıların işi olduğuna karar vermiştir.²⁸ Özet olarak kadın ve kadın bedeni milliyetçi projelerde saldırgan için düşmana karşı milleti kirletmek için bir silah, mağdur için ise kırılğan ve korunmaya muhtaç olduğu gerekçesiyle kamuoyunun dikkatini çekmek için propaganda malzemesi görevi görmüştür.

Siyasi ve Militarist Aktörler Olarak Bulgar Kadınları

Barış zamanlarında toplumun biyolojik ve kültürel yeniden üretimi ve ailenin bütünlüğünü sağlamakla yükümlü görünen kadının rolü savaş zamanlarında değişikliğe uğramıştır. Artık kadın sadece hane içinde değil, milli hareketin içinde de gerek katılımcı gerekse milli mücadelede yer alan devrimcilerin anneleri olarak yeni roller ve konumları olmuştur. Bulgarlar arasında milli hareketin yoğunlaştığı 1870'lerde kadınların Bulgar komitalarına destek

²⁷ Januarius Aloysius Macgahan, *The Turkish Atrocities In Bulgaria, Letters of the Special Commissioner of the "Daily News", With an Introduction & Mr. Schuyler's Preliminary Report*, (London: Bradbury, Agnew & Co. 1876), 22-23.

²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Eyalet-i Mümtaze Evrakı (A.MTZ(04), 131/21, H.21.05.1323 (24.07.1905).

vermeye başlayarak milli harekete çeşitli katkılar sundukları bilinmektedir. Örneğın Bulgar milliyetçi söyleminde 1876 Nisan Ayaklanmasının bayrağını diken Rayna Knyaginya'nın özel bir yeri vardır. Rayna Eski Zağra'da Amerikan Protestan misyonerleri tarafından kurulan bir okulda eğitim almıştır. Burada dört yıl eğitim aldıktan sonra köyü Otlukköy'e döner ve öğretmenlik yapmaya başlar. Nisan Ayaklanması'nı örgütleyen Yergöğü İhtilal Komitesi Rayna'nın okulunda bir toplantı yapar ve isyanın liderlerinden biri olan Benkovski herkesi isyanda yer almaya davet eder. Rayna'dan da ihtilalin bayrağını dikmesi istenir. Rayna bayrağın üzerine "Ya İstiklal, Ya Ölüm" sloganı ve pençeli bir aslan figürü işler ve isyan başladığında da bu bayrağı taşıyarak ayaklanmanın kadın kahramanı olur.²⁹

Diğeri bir örnek de Baba Tonka figürüdür. Bulgar ulusal mücadelesine 7 çocuğuyla birlikte katılan "Tonka Ana" (Baba Tonka) imajı kadınların da ulusal mücadelede aktif rol alabileceğini göstermiş ve kadının annelik dışında ulusa katkıları olabileceği fikrinin yerleşmesine katkı sağlamıştır. Tonka Ana iki çocuğunu Nisan Ayaklanması sırasında kaybetmiş, ancak bu durum onu ulusal mücadeleyi desteklemekten alıkoyamamıştır. Tonka Ana örneği Bulgar kadınına eğitilmiş ve erdemli olmanın yanında "kahraman" olarak da idealleştirmiştir.³⁰

1876'ya kadar kızların eğitimine odaklanan Bulgar kadın dernekleri bu tarihten sonra Nisan Ayaklanması gibi siyasi gelişmeler dolayısıyla faaliyetlerini medikal destek ve ayaklanmada yaralanan ya da mallarını kaybeden ailelere yardım şeklinde sürdürmeye devam etmiştir. Romanya'daki Bulgar kadın dernekleri 1876 Nisan Ayaklanması'nın yaralarını sarmak için Rusya, İngiltere, Romanya ve Amerikalı diplomatlarla yazışmalarda bulunmuş ve destek istemişlerdir. Romanya'da bu dönemde 1876 mağdurları adına fon yaratmak için dört kadın yardım kuruluşu vardır. Bu kuruluşların ikisi Bükreş'tedir. Bükreş'teki komitelerin biri Ekatarina Pulieva'nın önderliğinde kurulan "Bulgar Kadın Yardımsever Derneği" diğeri Ekaterina Tzenovich'in önderliğinde kurulan "Yardımsever Komite"dir. Diğeri dernekler ise Yergöğü'nde kurulan "Bulgar Annesi" ve İbrail'de kurulan "Druzhiba"dır. Önceki dönemlerin aksine hepsi 1876'da kurulan bu kadın dernekleri kızların eğitimine değil, siyasi aktivizme yönelmişlerdir.³¹

²⁹ Macgahan, *The Turkish Atrocities*, 35.

³⁰ Angelova, "Women and Nationalism," 57.

³¹ Alexandrova, "The Public Presence of Bulgarian," 358.

Bulgar kadınları özellikle 1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesinden sonra Makedonya'daki siyasi hareketlerde etkin rol oynamıştır. 19.yüzyıldan itibaren Makedonya ve Bulgaristan'da birçok kadın cemiyeti kurulmuştur. Kesriye'deki Kadın Derneği, Stuga'daki Gizli Kadın Derneği, Kruşevo Kadın Derneği, Manastır Gizli Kadın Derneği, Helen Stone'un kurduğu Bansko Kadın İncil Derneği bunlara örnektir.1885'te Ohri'de kadın öğretmenler Virgin Mary Pazar Okulu olarak bilinen bir örgüt kurmuş, özellikle fakir kadınların eğitimine ve kadın haklarına odaklanmıştır. Kadın hakları ve eğitimine odaklanan bu dernekler aynı zamanda ulusal hareketlerde de önemli rol oynamıştır. Örneğin Virgin Mary Pazar Okulu 1900 yılında Makedonya-Edirne Gizli İhtilal Örgütü'ne katılmıştır. Virgin Mary Örgütü'ndeki kadınlar 1903 İlinden İsyanı sırasında yararlananları tedavi etmek için gizli bir hastane kurmuşlardır. Osmanlı yetkilileri hastaneden haberdar olduğunda burada çalışan kadınları devlet otoritesine karşı geldikleri gerekçesiyle tutuklamış ancak yeterli kanıt bulunamadığından bir süre sonra kadınlar salınmıştır. Daha sonra İngiltere'nin desteğiyle bölgede birkaç hastane daha kurulmuştur. Osmanlı Devleti bu hastaneleri kapatmaya çalışmış ancak İngiltere Konsolosluğu'nun tepkisinden dolayı başarılı olamamıştır.³²

İlinden Ayaklanması sırasında ve sonrasında kadınlar tutuklanan kadınların salıverilmesi ve isyanın uluslararası kamuoyuna duyurulması konusunda da çalışmalar yapmıştır. Sofya'daki kadın dernekleri, özellikle Sofya Kadın Komitesi, isyan sırasında tutuklanan kadınların serbest bırakılması için kampanyalar başlatmış ve kampanyalarda komite başkanı Ekaterina Peneva Karavelova önemli rol oynamıştır. Ekaterina Karavelova Büyük Güçleri Bulgaristan ulusal çıkarlarına kayıtsız kaldıkları sebebiyle suçlamış, yeni kurulmuş Bulgaristan'ın on binlerce muhaciri ev sahipliği yapamayacağını, dolayısıyla Makedonya'daki duruma müdahale etmeleri gerektiğini söylemiştir.

Kadınlar bu dönemde siyasi aktivizmle kamuoyu oluşturmanın önemini kavramıştır. Örneğin, 1903 yılı Kasım ayında üç kadın İngiltere ve Belçika konsolosluklarını ziyaret etmiş ve Osmanlıların Bulgarlara yaptığı mezalim ve katliamı önlemek için harekette bulunmalarını talep etmiştir. Kadınların yabancı

³² Nazan Maksudyan, ""This time woman as well got involved in politics!" Nineteenth Century Ottoman Women's Organizations and Political Agency", içinde *Women and the City, Women in the City*, ed. Nazan Maksudyan, (New York &Oxford: Berghahn Books, 2014), 119-120.

devletlere iletmeye çalıştığı bu dilekçe Osmanlı yetkililerini tedirgin etmiş “bu defa kadınların da politikaya karıştıklarını” kaygıyla gözlemlemişlerdir.³³ Yine 1904 yılında Bulgar kadın cemiyetleri üyelerinden olan Slavka akarova adlı kadının Selanik mahkemesince tutuklanmasına istinaden, kadının tahliye edilmesi için yabancı devletlerin konsoloslarına dilekçe vermişlerdir.³⁴

Bulgar kadınları Makedonya’daki Bulgar etelerinde belge ve mühimmat taşıyarak Makedonya’daki Bulgar milliyetçiliği propagandasında aktif rol oynamışlardır. 1903 yılında Ohri’de yedi Bulgar kadını atlarla köylerine giderken Osmanlı yetkilileri tarafından yapılan aramada üzerlerinde belgeler ve silahlarla yakalanmışlardır.³⁵ Yine 1904 yılında kadınlar meşhur komitacı Sarafov’un riyaseti altında toplanıp komitacılık faaliyetleri için para toplamış, bu toplanan paralarla dinamit alarak Edirne köylerine ulaştırılmaya çalışılmışlardır.³⁶ Bulgar kadınları çeteler için dinamit imalatında kendileri gibi bir ulusal mücadele içinde olan Ermeni kadınları ile de işbirliği yapmıştır. şıpka’da Kazanlık belediyesi tarafından yapılan bir binayı dinamit fabrikası haline getirmişler. Maria adındaki Bulgar kadın iki Ermeni kadın ile birlikte dinamit üretmiş ve ürettikleri dinamitleri evre köylere dağıtmışlardır.³⁷

Bulgar kadınları arasında milliyetçi siyasette yer alan önemli isimlerden biri Ekaterina Karavelova’dır. 1904 yılında Kadınlar Komitesi aracılığıyla ayaklanmada zarar görenlere yardım etmek için finansal kaynak yaratmaya çalışmış ve bir müsamere düzenlemiştir. Müsamereye Bulgar prensi ve annesi de katılmış ve 100 frank bağış yapmışlardır.³⁸ Bu etkinlikte toplanan para sayesinde 1905 yılında diğer kadın dernekleri ile birlikte Kadın Komitesi Manastırda darülaceze kurmuştur. Yine 1908 yılında Makedonya kadın dernekleri ile birlikte Manastır’da ayaklanma sırasında ailelerini kaybeden çocuklar için bir yetimhane

³³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hâriciye Nezâreti Tahriât-ı Hâriciye Odası (HR. TH), 293/55, 01.11.1903.

³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Paris Sefareti Belgeleri (HR. SFR.04), 228/72, 29.12.1904.

³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR. I.MN), 30/2943, H. 19.10.1321, (8.1.1904)

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Paris Sefareti Belgeleri (HR. SFR.04), 227/40, 28.04.1904.

³⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Eyalet-i Mümtaze Evrakı (A.MTZ(04), 125/24, H. 05.11.1322 (11.01.1905).

³⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Eyalet-i Mümtaze Evrakı (A.MTZ(04), 123/54, H.21.09. 1322 (29.10.1904).

açılmıştır. Nazan Maksudyan'a göre Bulgar ve Makedon kadınların bu diplomatik ve sosyal girişimleri sadece insani değil aynı zamanda siyasidir.³⁹

SONUÇ

19.yüzyıldaki milli hareketlerde kadınların milliyetçi mücadelelerdeki rolü genellikle birkaç ulusal kadın kahraman miti üzerinde dönmektedir. Ancak kadınların milli harekete katılımları bununla sınırlı olmayıp milliyetçiliğin asıl kahramanları olarak görülen erkeklerden daha farklı şekillerde milli hareketlerde ve milletin inşasında yer almışlardır. Önceleri anneler ve eşler olarak ailenin, kültürün ve geleneğin taşıyıcıları ve milletin biyolojik üreticileri olan Bulgar kadınları, eğitim seviyesi ve imkânlarındaki artışla birlikte milliyetçi harekette ve ulus-devlet inşasında farklı görevler ve sorumluluklar üstlenmeye başlamıştır. Örneğin öğretmenlik mesleğine adım atmalarıyla öğrencileri arasında milli bilincin artırılmasına hizmet etmiş, kadın örgütlenmeleri aracılığıyla diğer kadınları da milliyetçi projelere davet etmişlerdir. Bunların dışında cephe gerisinde tıbbi destek sunarak ya da doğrudan çete ve komitalarda yer alarak silahlı mücadelenin çeşitli evrelerinde yer almışlardır. Bulgar milli hareketinin doruk noktasına ulaştığı 1876 Nisan Ayaklanması ve sonrasında kadınların bağımsızlık ve milliyetçilik hakkındaki fikirleri olgunlaşmış ve Bulgar milliyetçiliğinin Makedonya'da yayılma çabaları esnasında kadınlar daha aktif rol oynamaya başlamıştır. Bulgar kadınlar artık millet için sadece anne kimliğiyle millete yeni üyeler sağlayan biyolojik üreticiler değil, aynı zamanda milliyetçi mücadelenin militarist ve siyasi kanadında yer alan aktörler haline gelmişlerdir.

³⁹ Maksudyan, "“This time woman,” 120-122.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Paris Sefareti Belgeleri (HR. SFR.04), 228/72, 29.12.1904.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR. I.MN), 30/2943, H. 19.10.1321, (8.1.1904).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Paris Sefareti Belgeleri (HR. SFR.04), 227/40, 28.04.1904.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Eyalet-i Mümtaze Evrakı (A.MTZ(04), 123/54, H.21.09. 1322 (29.10.1904).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hâriciye Nezâreti Tahriât-ı Hâriciye Odası (HR. TH), 293/55, 01.11.1903.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Eyalet-i Mümtaze Evrakı (A.MTZ(04), 131/21, H.21.05.1323 (24.07.1905).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Eyalet-i Mümtaze Evrakı (A.MTZ(04), 125/24, H. 05.11.1322 (11.01.1905).

Kitaplar

- Daskolava, Krassmira ve Georgeta Nazarska. *Women's Movement and Feminism in Modern Bulgaria (1850's-1940's)*, Sofya: Bulgarian Association of University Women, 2006.
- Daskolova, Krassmira. "Nation-Building, Patriotism, and Women's Citizenship: Bulgaria in Southeastern Europe.", *Girl's Secondary Education in the Western World: From the 18th Century to the 20th Century*, ed. James C. Albisetti, Joyce Goodman and Rebecca Rogers, 149-164. London: Palgrave Macmillan, 2010.
- Macgahan, Januarius Aloysius. *The Turkish Atrocities in Bulgaria, Letters of the Special Commissioner of the "Daily News", With an Introduction & Mr. Schuyler's Preliminary Report*, London: Bradbury, Agnew & Co., 1876.
- Maksudyan, Nazan. "'This time woman as well got involved in politics!'" Nineteenth Century Ottoman Women's Organizations and Political Agency.", içinde *Women and the City, Women in the City*, editör Nazan Maksudyan, 107-135. New York & Oxford: Berghahn Books, 2014.
- Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları: "Eleştirel Bir Bakış"*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

- Reeves-Ellington, Barbara, *Domestic Frontiers: Gender, Reform, and American Interventions in the Ottoman Balkans and the Near East*, United States: University of Massachusetts Press, 2013.
- Reeves-Ellington, Barbara. "Gender, Conversion, and Social Transformation: The American Discourse on Domesticity and the Origins of the Bulgarian Women's Movement (1857-1876)", *Converting Cultures: Religion, Ideology and Transformations of Modernity*, editor Dennis Washburn ve Kevin Reinhardt, 113-139. Netherlands: Brill, 2007.
- Turan, Ömer. *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Verrijzer-Sampimon, J.A. *Becoming Bulgarian: the articulation of Bulgarian identity in the nineteenth century in its international context: an intellectual history*, Uitgeverij Amsterdam: Pegasus, 2006.
- Walby, Sylvia. "Kadın ve Ulus", içinde *Vatan Millet, Kadınlar*, editör Ayşe Gül Altınay, 35-63. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Yuval-Davis, Nira ve Anthias, Floya. "Introduction", içinde *Women-Nation-State*, 1-15. The Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press, 1989.

Makaleler

- Alexandrova, Nadezhda. "The Public Presence of Bulgarian Women in Romanian Cities during the 60-70s of the 19th Century", *Journal of Research in Gender Studies* 4:1 (2014): 353-363.
- Alexandrova, Nadezhda. "Women, Nation and Narration in Bulgarian History of 19th Century", *Feminist Approaches in Culture and Politics*, 17 (2012): (Erişim: 06.07.2021). <http://www.feministyaklasimlar.org/en/sayi-17-haziran-2012/women-nation-and-narration-in-bulgarian-history-of-19th-c/>
- Angelova, Penka. "Women and Nationalism: on the Position of Women in the Nationalist Movements of the Balkan Peninsula", *UCLA Women's Law Journal*, 5:1 (1994): 49-61.
- Barbara Reeves-Ellington. "A Vision of Mount Holyoke in the Ottoman Balkans: American Cultural Transfer, Bulgarian Nation-Building and Women's Educational Reform, 1858-1870", *Gender and History*, 16: 1 (2004): 146-171.
- Nagel, Joane. "Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations", *Ethnic and Racial Studies*, 21:2 (1998): 242-269.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 28.09.2022

Submitted: 28.09.2022

Kabul Tarihi: 07.11.2022

Accepted: 07.11.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1181349>

Mesut ÖZEL¹

TÜRKİYE'DE DONANMA CEMİYETLERİ: TARİHSEL SÜREÇTE GELİŞİM VE BAĞIŞ KAMPANYALARI

Öz: Geçmişte denizlerdeki güç mücadelesi deniz kuvvetlerinin önemini artırmıştır. Bu mücadelede güçlü bir donanma uluslar için önemli bir itibar kaynağı olmuştur. Devletler donanma kurmak için kendi kaynaklarının yanında toplumsal kampanyalarla mali külfeti paylaşma yoluna gitmiştir. Bu bağlamda hem halk nezdinde denizcilik bilincini geliştirmek hem de kampanyaları yönlendirmek için Donanma cemiyetleri bir sivil toplum kuruluğu olarak hayat bulmuştur. Osmanlı Devleti'nde de donanmasızlık nedeniyle yaşanan toprak ve itibar kayıplarının yarattığı güdüyle 1909'da Donanma Cemiyeti kurulmuştur. Ardılı Türkiye Cumhuriyeti'nde akim kalan girişimlerin ardından 1965'te Donanma Cemiyeti Kıbrıs Krizinin sonrasında kurulmuş; donanmanın güçlendirilmesine önemli katkıda bulunmuştur. 1972'de Vakfa dönüşen oluşum, müşterek bir çatı altına girdiği 1987'ye kadar çeşitli kampanyalar yürütmüş, en önemlisi denizcilik bilincinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuş, milli savunma sanayinin kurulmasını tetiklemiştir. Bu makalede, Donanma Cemiyetini tekrar ihya etme çabaları yanında, kurulduktan sonra yürüttüğü faaliyetler kendi yayını olan *Derya* dergisi, dönemin tanıklarının anıları ile diğer açık kaynaklar kullanılarak mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Donanma Cemiyeti, Deniz Kuvvetleri, Atatürk Filotillası, Donanma, Yavuz.

¹ Dr., mesgam@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8577-6750>

Navy Leagues in Turkey: Their Evolutions and Donation Campaigns in Historical Perspective

Abstract: In the past, power rivalry in the maritime domain increased the importance of the navy. A strong navy has always been an important source of reputation for nations. To build a navy, states tried to share the financial burden by organizing public campaigns besides their resources. In this era, naval leagues came to life both to improving public maritime awareness and managing campaigns. In Ottoman Empire, Navy League was established with the motive of territorial losses and reputation due to lack of navy. In its successor, Republican Turkey, Navy League was founded in 1965 after failed attempts following the Cyprus Crisis. During this period, League contributed significantly to the strengthening of the navy. This association, which transformed into a foundation in 1972, carried out public campaigns until 1987, when it came under a joint roof, and most importantly contributed significantly to the development of maritime awareness. In this article, efforts to revive the League in the early Republican period, and campaigns it carried out were studied by using its publication *Derya* magazine, the memoirs of witnesses of the era and other open resources.

Key Words: Navy League, Naval Forces, Atatürk’s Flotilla, Navy, Yavuz

GİRİŞ

İkinci sanayi devriminden sonra özellikle deniz teknolojileri alanındaki gelişmeler, merkezdeki sömürgeci büyük devletler tarafından dünyanın paylaşılmasına yol açtığı gibi gerek çevredeki hammadde kaynaklarına gerekse de dünya pazarlarına en ekonomik erişim imkanı sunan denizlerdeki egemenlik mücadelesini küresel boyuta taşıdı.² Britanya İmparatorluğunun denizlerdeki egemenliğine meydan okunması, deniz gücünün geliştirilmesini merkeze alan “denizci (*navalism*)” akımını uluslararası politik arenada öne çıkardı. Büyük devletler arasındaki bu donanma yarışı, orta ölçekli devletlere de sirayet ederek uluslararası güç mücadelesinin ana mihveri oldu.³ 20’nci yüzyıl başında zirvesine ulaşan bu donanma rekabetinde “zırhlı muharebe gemisi (*dretnot*)” öne çıktı. Mehmet Beşikçi’nin ifadesiyle: “Dünya tarihinin hiçbir döneminde hiçbir silah sıradan insanların günlük yaşamına bu denli sokulmamış kamusal alanda bu yaygınlıkta

² Cem Gürdeniz, *Mavi Uygarlık*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 23-24.

³“Navalism”in ayrıntılı tartışması için bkz. Bradley M. Cesario, *The Admiralty, Popular Navalism, and The Journalist as Middlemen*,The Office of Graduate and Professional Studies of Texas A&M University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, College Station, 2016.

sergilenmemişti".⁴ Kısacası, güçlü devlet olmanın simgesi haline gelen bu seyyar yüzer kalelere sahip olma halk nezdinde karşılık buluyordu. Bu ivme ile donanma geliştirilmesini topluma mal etmek için çeşitli ülkelerde denizcilik ve donanma cemiyetleri kurularak bağış kampanyaları ile askeri gemi inşa faaliyetlerini desteklendi, rekabete milliyetçi bir boyut kazandırdı.

Denizden gelen bölgesel tehdit algısı Osmanlı Devleti ve ardılı Türkiye Cumhuriyeti'nde de karşılık buldu. Osmanlı Donanma Cemiyeti 1909'da kuruldu ve bağış kampanyasıyla deniz kuvvetlerinin geliştirilmesine önemli katkıda bulundu. Savaşın sona ermesiyle kapatılan cemiyeti yeniden kurma fikri bahriye aydınlarının dimağında canlı kaldı. Türk Deniz Kuvvetlerine 2'nci Dünya Savaşı sonrasında istenilen vurucu nitelikte silahların verilmemesi sonucu oluşan toplumsal hareket, Türk Denizcilik Cemiyeti'nin kurulmasıyla vücut buldu. Ancak bu girişim, dönemin hükümetinin NATO ile uyumlu politikaları nedeniyle hem sivil hem de askeri boyutta akim kaldı. Zaman içinde bu oluşum amacından ayrılarak sosyal bir dernek hüviyetine büründü; hiçbir zaman bir donanma cemiyeti kimliği kazanamadı. 1960 sonrasında alevlenen Kıbrıs olayları, milli bir deniz gücü oluşturulması için "*Başkasının vermediğini millet yapar*" sloganı ile Türk Donanma Cemiyeti'nin kurulmasına ve sonrasında 1972 yılında Türk Donanma Vakfına evrilmesiyle sonuçlandı. Bu makalede, Türk toplumunda donanma cemiyet ve vakfının nasıl bir karşılık bulduğu, kuruluş aşamaları ve yürüttüğü kampanyalar niteliksel analiz yöntemiyle açık kaynaklardan, özellikle Türk Donanma Cemiyeti'nin yayın organı olan ve Ocak 1968'den Ağustos 1987'ye kadar 180 sayı halinde yayınlanan *Derya* dergisi arşivinden faydalanılarak irdelenmektedir. Özellikle istenilen gayeye ulaşmadan sonlanan girişimler: Türk Denizcilik Cemiyeti oluşumu ile "*Atatürk Filotillası*" kurulması ve "*Yeni Yavuz İstiyoruz*" kampanyaları mercek altına alınarak akademik literatüre özgün katkı yapılması amaçlanmaktadır. Sonuç olarak, bugün mevcut Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı temel görevleri tek çatı altında ifa etmekle beraber, müşterek örgütlenmenin gerek askeri gerekse de sivil boyutta denizcilik ve havacılık konusunda toplumsal bilinci geliştirmek ve farkındalık yaratmak konusunda yeterli ve yetkin olduğu tespitini yapmak

⁴ Mehmet Beşikçi, "I. Dünya Savaşı Öncesi İktidarın Çelik Sembolleri: Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propoganda", *Toplumsal Tarih*, 127, 2004, s. 93.

mümkün değildir. Bu bağlamda denizcilik bilincini geliştirmek, yaymak ve sevdirmek için toplumun tüm kurum ve katmanlarını kucaklayan sivil bir inisiyatifte ihtiyaç duyulmaktadır.

1. Donanma Rekabeti ve Donanma Cemiyetlerin Kurulması

1.1. Avrupa’da Donanma Cemiyetlerinin Ortaya Çıkışı

19’uncu yüzyılın son çeyreğinde donanma rekabetindeki yerini koruma içgüdüğü, İngiltere’yi, donanma geliştirme sürecini halka indirmeye zorladı ve bu maksatla 1894 yılında “*Navy League (Donanma Cemiyeti)*” kuruldu. Bu oluşumu 1898 yılında Alman hükümetinin de büyük desteğini alan “*Flottenverein*”in kurulması takip etti. Bu iki başat cemiyetin ardından denizcilik gücü ve/veya donanmayı geliştirmek için Fransa, İspanya, İtalya ve Amerika’da donanma veya denizcilik cemiyetleri kuruldu.⁵ Geniş halk kitlelerini donanmaya ısındırmak, bahriyenin gelişmesinin halkın yararına olduğu inancını yerleştirmek ve düşmanların başlıca hedefinin donanma olduğunu algısı yaratmayı amaçlayan bu girişimlere Fransa’daki “*La Ligue Maritime et Coloniale*”, Avusturya-Macaristan’daki “*Österreichisches Flottenverein*” ve İtalya’nın “*Lega Navale*” isimli donanma cemiyetlerini eklemek de yerinde olacaktır.⁶ Artık donanma oluşturulması devlet bütçelerinin altından kalkamayacağı bir külfet oluşturmaktaydı. Milliyetçiliğin öne çıktığı bu dönemde donanma cemiyetleri deniz gücü geliştirilmesine resmi ve sivil unsurların gönüllü desteğine dayanan “*kolektif*” bir boyut kazandırdı⁷ ve halka mal etti. Bu cemiyetlerin katılımcı profilini ağırlıklı olarak orta sınıf mensupları oluşturmakla birlikte,

⁵ John H. Gibbons, “Navy Leagues”, *The North American Review*, 176 (558), Mayıs 1903, s. 758–64.

⁶ Nurşen Gök, *Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakın Çağ Tarihi) Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 225.

⁷ Beşikçi, “I. Dünya Savaşı Öncesi İktidarın Çelik Sembolleri: Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propoganda”, s. 93.

faaliyetlerinde vurguladıkları ana tema, tüm toplumsal sınıfların güçlü bir donanma hedefinde birleşmeleri ve çalışmalarını gereğiydi.⁸

1.2.Osmanlı Donanma Cemiyeti⁹

19'uncu yüzyıl sonunda ve 20'nci yüzyılın başında yaşanan denizaşırı toprak ve adaların kayıpları, özellikle Girit adasının yitirilmesi sonrası, Osmanlı donanmasının yetersizliği ve güçlendirilmesi konusu, kamuoyunda sürekli gündemde yer aldı. Üç tarafı denizlerle çevrili imparatorluğun güvenlik zafiyeti, özellikle Balkanlarda yeni bir savaşın ayak sesleri nedeniyle güçlü bir donanmaya olan ihtiyaç kamuoyunun duyarlılığını arttırdı. Birçok liva ve sancakta gemi satın alınması için aynı ve nakdi yardım toplama kampanyaları başlatıldı. Başlangıçta *Tanin* gazetesi yardım gönderenlerin isimlerini yayımlayarak, kampanyanın geniş halk kitlelerine ulaştırılmasına öncülük etti.¹⁰ Gemi satın alınması amacıyla ortaya çıkan bu müstakil girişimlerin kurumsal ve yaygın hale gelişi, dünyadaki akranlarını takip eden Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin 19 Temmuz 1909'da kurularak merkez ve taşrada teşkilatlanmasıyla gerçekteye geçti.¹¹ Osmanlı Donanma Cemiyeti kuruluş aşamasında gelişmiş ülkelerde donanma geliştirme amacıyla başlatılan girişimlerden feyiz aldı. Cemiyetin tüzüğü ve yönetmeliği İngiltere ve Almanya'daki donanma cemiyetlerinin kuruluş belgelerinden faydalanılarak

⁸ a.g.m., s. 94.

⁹ Donanma-yı Osmani Muavenet-i Millîye Cemiyeti, kuruluşundan itibaren İâne-yi Millîye Komisyonu ve Donanma-yı Osmani İâne-yi Millîye Cemiyeti gibi adlarla anılmıştır. Cemiyetin adı, 17 Şubat 1914'te "Osmanlı Donanma Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir.

¹⁰ Haluk Şehsuvaroğlu, "Donanma Cemiyetinin İhyası mı?", *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1965. II. Meşrutîyet'in ilanından sonra *Enver* ve *Niyazi* adı ile iki kruvazör satın alınması için *Tanin* gazetesi tarafından bir kampanya açılmış ve bu şekilde 22.865 lira bağış toplanmıştır. Bu para daha sonra hükümetçe Donanma Cemiyeti'ne devrolmuştur.

¹¹ 10 Temmuz günü İstanbul 2. Belediye dairesinin sağlık şubesinde aynı konu etrafında dertleşen dört arkadaş (Dr. Hafız İbrahim, Dr. İsmail Hakkı, Dr. Papadepulo ve Belediye Başmühendisi Haşim) "memleketin otuz milyon kişisinden her ay bir kuruş bağışta bulunmalarını istemek" parolasıyla bir girişim başlatmıştır. Bu girişimin kamuoyuna aktarılmasına için *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin başyazarı Hüseyin Kazım hakikaten "tercüman" olmuştur. 19 Temmuz 1909 yapılan bir toplantı ile cemiyet kurulmuştur. Fahri Çoker, *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayinevi, Ankara, 1994, s. 22.

hazırlandı.¹² Geçmişin bahri mirası olan Barbaros Hayrettin Paşa ve Preveze Deniz Zaferi’ne tekrar sahip çıkılmasında toplumda denizcilik konusunda farkındalık geliştirilmeyi hedefleyen ve bu konuda Batı’daki akranlarının uygulamalarını örnek alan Donanma Cemiyeti’nin rolü büyük oldu.¹³

Kuruluşundan hemen sonra bir an önce donanmanın takviye isteğiyle Alman tersanelerine dört muhrip (torpidobot) sipariş edildi: *Yadigâr-ı Millet*, *Gayret-i Vataniye*, *Numune-i Hamiyet* ve *Muavenet-i Milliye*.¹⁴ Daha sonra bedelinin tamamını ödemek suretiyle Cemiyet Donanmaya *Barbaros* ve *Turgutreis* zırhlıları ile askeri nakliyatla kullanılmak üzere *Reşit Paşa*, *Mithat Paşa* ve *Giresun* ticaret gemilerini satın aldı.¹⁵ Cemiyet’in desteği yalnız gemi satın alınması ile sınırlı kalmadı, mühimmat başta olmak üzere diğer askeri harp malzemeleri ile askerin yiyecek giyeceğinin temin edilmesini de kapsadı.¹⁶ Mütareke döneminde İttihat ve Terakki Partisi ile ilintili olduğu gerekçesiyle dönemin muhalif siyasilerinin ve basının, aynı zamanda İtilaf Devletleri temsilcilerinin örtülü baskıları sonucu, Cemiyet önce 1 Şubat 1919’da Bahriye Nezaretine bağlandı. Ardından 2 Nisan günü Damat Ferit Paşa kabinesi çıkarılan ve Padişah Vahdettin tarafından onaylanan bir kararname ile kapatılarak tüm mal varlığı hazineye devredildi.¹⁷

1.3. Erken Cumhuriyet Döneminde Donanma Cemiyeti Kurma Girişimleri

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, Saruhan Mebusu Mehmet Sabri Bey ve arkadaşları, Donanma Cemiyeti’nin “*Türkiye Cumhuriyeti Donanma Cemiyeti*” adıyla canlandırılması için Türkiye Büyük Millet Meclisine 19 Eylül 1923¹⁸ ve 29

¹² Gök, *Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesi*, s. 13–14.

¹³ Beşikçi, *The Organized Mobilization of Popular Sentiments: The Ottoman Navy League, 1909-1919*, s. 74.

¹⁴ a.g.t., s. 154.

¹⁵ Fahri Çoker, *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, s. 24. Cemiyetin aldığı, *Kemal Reis* ve *Piri Reis* adlı iki gemi yaşanan hukuki sorunlar nedeniyle, yurda intikal etmeden satılmıştır. Selahittin Özçelik, *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, s. 164. *Giresun* gemisi, askeri nakliyatın yanı sıra savaşta mayın depo gemisi olarak kullanılmıştır. Nejat Gülen, *Şanlı Bahriye*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2001, s. 206.

¹⁶ Özçelik, *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, s. 174.

¹⁷ Özçelik, *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, s. 230-233. ; Mustafa Hergüner, *Kurtuluş Savaşında Denizciliğimiz ve Kahraman Gemilerimiz Aydınreis ve Preveze Gambotları*, İstanbul Deniz Basımevi, İstanbul, 2008, s. 78.

¹⁸ TBMM, “Zabıt Ceridesi D. II C. 2 İç. 1/17 12.9.1339/1923”, Ankara, 1923.

Mart 1924¹⁹ tarihlerinde iki kez önerge verdi; bu önergeler Baş Vekaletе sevk edildi. Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey'in teklifiyle²⁰ tekrar meclis gündemine alınan önergenin görüşülmesi nihayetinde kabul edilen 689 sayılı yasa ile Donanma Cemiyeti'ni kapatan kararname yürürlükten kaldırılarak daha önce hazineye devredilen parası ve gayrimenkulü dışındaki tüm hakları "*Tayyare Cemiyeti*"ne devredildi.²¹ Dönemin genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın görüşlerinin de etkili olduğu bu karar hava gücünün cumhuriyetin başlangıcında deniz gücüne göre öncelikli hale geldiğini gösteriyordu.²²

1.4.Başkalaşan bir Girişim: Türk Denizcilik Cemiyeti

Cumhuriyet'in çok partili döneminin başlangıç yıllarında Donanma Cemiyeti'ni yeniden ihya etmek için bir girişim daha başlatıldı. Bu bağlamda, gazeteci Abidin Daver dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a hitaben bir mektup yayımlayarak, harp ve ticaret filolarını gereği gibi geliştirmek ve denizcilik aşkını tüm Türk vatandaşlarına ve yöneticilerine yaymak amacıyla eski Donanma Cemiyeti'ne benzer bir denizcilik kurumu teşkilini gündeme taşıdı. Mektubunda bu kurumun bir yardım toplama kuruluşundan öte, halk nezdinde denizcilik bilinç ve sevgisini oluşturmayı ve yaymayı amaçladığının altını çizerek Cumhurbaşkanı'nın himayelerini talep etti.²³ Daha sonra köşesinde 1950 yılı 27 Eylül Donanma Günü arifesinde hem donanma gününü Türk Deniz Kuvvetlerinin bayram günü halinde kutlamak, hem de Türk denizciliğini milli savunma bakımından ihtiyaç duyulan güç ve yetkinliğine eriştirmek için Devlet Reisi himayesi ve başkanlığı altında bir donanma cemiyeti veya bir denizcilik kurumu teşkil edilmesini teklif etti.²⁴ Bu girişimin fikir babası olan Rauf Orbay da 1950 yılı Haziran ayında komşusu gazeteci Abidin Daver'i Donanma

¹⁹ TBMM, "Zabit Ceridesi D. II, C. 7, İç. I/2, 3.3.1340/1924", Ankara, 1924.

²⁰ TBMM, "Zabit Ceridesi D. II, C. 17, İç. II/94, 5.4.1341/1925", Ankara, 1925, s. 93.

²¹ TBMM, "TBMM Zabit Ceridesi D. II, C. 20, İç. III/23, 12.12.1341/1925", Ankara, 1925, s. 98-100.

²² Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri (DABCA), 030.18.1.1/80.525.8, 28 Kasım 1923.

²³ Abidin Daver, "Devlet Reisimiz Celal Bayar'a açık mektub", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1950.

²⁴ Abidin Daver, "Donanma Günü: Donanma Cemiyeti," *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1950.

Cemiyeti²⁵ kurmaya teşvik ettiğini²⁶, gönderdiği davete icabet eden kişilerle²⁷ Osmanbey’de oturduğu evin bir odasında toplanan ilk kongreyle cemiyetin oluşturulduğunu ve Yusuf Ziya Öniş’in ilk başkan olarak seçildiğini nakletmektedir.²⁸ Bu kongrede devrin Genelkurmay Başkanına fahri başkanlık, Başbakan’a ve Rauf Orbay’a fahri azalık tevcih edildi. Cemiyete daha sonra emekli Amiraller Necati Gökdeniz ve Hilmi Üler ile birçok emekli deniz subayı katıldı.²⁹ Cemiyete, Bakanlar Kurulunca “*amme menfaatini hadim cemiyet*” statüsü verildi.³⁰

Abidin Daver, Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin ihyasını isteyen okurlarından ilham alarak Türk Denizcilik Cemiyetini kurduklarını, Türk milletinin denizcilik sevgisinden ilham alarak kurdukları bu derneğin gayelerini *Cumhuriyet* gazetesindeki köşesinde yayınladı. Türk denizciliğinin her yönüyle (donanma, ticaret filosu, gemi sanayi ve su sporları) geliştirilmesi amacıyla faaliyete

²⁵ Belirtilen kurum, Türk Denizcilik Cemiyeti adıyla oluşturulmuştur. Türk Denizcilik Cemiyeti çalışma alanı olarak açık deniz yat yarışları (*Milliyet*, “TDC Açık Deniz Yat Yarışını Kısarak Yatı Kazandı”, 21 Haziran 1981, s. 14; *Milliyet*, “TDC Yelken Yarışları”, 16 Nisan 1973, s. 8), üyelerinin katılımıyla sosyal faaliyetler (*Milliyet*, “TDC Müzikli Mehtap Gezintisi”, s. 7), deniz temizlik kampanyaları (Mümtaz Soysal, “Plastik”, *Milliyet*, 18 Mart 1989, s. 2; *Cumhuriyet*, “Karadeniz’e sahip çıkalım”, 16 Temmuz 1992, s. 14) ve amatör denizciliği teşvik faaliyetleri (*Milliyet*, “Amatör Denizcilere Plaket”, 1 Temmuz 1989, s. 12) düzenlemiştir. Cemiyet temsilcileri Donanma günlerine konuşmacı olarak iştirak etmiştir. (*Cumhuriyet*, “Barbaros Günü”, 28 Eylül 1953, s. 6). Bugün etkinlik alanı değişmiş olsa da Cemiyet halen faaliyettedir.

²⁶Oktay Sönmez, *Anlarda Gemiler: Ufkun Ötesinde Kayboldular*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2001, s. 181. Yazar, Abidin Daver’in 1950’de Donanma Vakfı’nın kurulmasında büyük emeği geçtiğini teyit etmektedir.

²⁷ Erberk İnam, *Rauf Bey*, İstanbul Deniz Basımevi, İstanbul, 1965, s. 122. Davete icabet edenler; Emekli Amiral İhsan Özel, Milletvekili Emekli Amiral Rifat Özdeş, Milletvekili Emrullah Nutku, Ord. Prof. Salih Murad Özdilek, Prof. Muhiddin Etingü, Prof. Süreyya Elbi, Yusuf Ziya Öniş, Abidin Daver, Abdurrahman Benlioğlu, Safiyeddin Dağada, Nizameddin Akerman, Muhtar Bindal, Bahaddin Elgiz, Doçent Sahir Erman, Doçent Halid Kemal Elbir, Doçent Zahid İmre, Ziya Uraz ve Raif Metod olarak belirtilmektedir.

²⁸ “Türk Denizcilik Cemiyeti Kuruldu”, *Milliyet*, 30 Aralık 1950.

²⁹İnam, *Rauf Bey*, s. 123. Türk Denizcilik Cemiyetine ilişkin hususlar yazarın talebine istinaden Makine Albay Sedat Çınar tarafından yazılan mektuptan kitaba aktarılmıştır.

³⁰*Resmî Gazete*, “İcra Vekilleri Heyeti Karar Sayısı: 4/1806, Karar Tarihi: 5 Aralık 1953”, sayı 8605, 12 Ocak 1954.

geçirilmeye çalışılan Cemiyet, amaçlarına Osmanlı Donanma Cemiyeti gibi tüm yurttta şubeler kurarak erişmeyi hedefledi.³¹

1952 baharında dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın fahri başkanlığını kabul ettiği Türk Denizcilik Cemiyeti senelik kongresini toplayarak yeni bir idare heyeti seçti. Bu heyetin reisliğini Abidin Daver yürütecekti.³² Abidin Daver, reis olduktan sonra okurlarından artık donanma geliştirmeye temas etmediği konusunda yakınma aldığını, ancak cevaben Amerika'nın Türk donanmasını geliştirme vazifesini üstüne aldığından kendisinin uzak durduğunu "istihza" ile belirtti. Bununla beraber, son dönemde Amerika'nın müttefiklerine önemli sayıda gemi sattığını ve hibe ettiğini, Türkiye'ye de *Savannah* ve *Honolulu* adlı kruvazörleri vermesini istemenin "boş bir temenni" olacağına işaret etti. İtalyan donanmasının bir kısmını imha ettiren ve bir kısmını Türkiye'ye karşı kullanılacağı gerçeğini görmeden Sovyet Rusya'ya hibe eden müttefiklerin bugün Karadeniz'de kuvvet dengesini sağlamak için İtalya'ya gemi vermelerini "gaflet" olarak niteledi.³³

Bu çerçevede, Türk Denizcilik Cemiyeti faaliyetlerinin geniş anlamda denizcilik sevgisi ve bilincini geliştirme boyutunda kaldığı, ticari bahriyenin ön planda tutularak donanmanın geliştirilmesinin siyaseten Amerikan yardımı çerçevesinde ele alındığını söylemek mümkündür. Cemiyetin ağırlık merkezinin sivil denizcilik alanına kayması hükümetin donanma geliştirilmesi konusundaki politikasını teyit etmektedir. Bahriyeli kalemlerden emekli Amiral Afif Büyüktuğrul, 1963 yılında konuyu tekrar gündeme taşıyarak Abidin Daver ve Amiral Necati Özdeniz'in öncülüğündeki Türkiye Cumhuriyeti Donanma (Denizcilik) Cemiyeti girişiminin başarı kazanamamasını devlet büyüklerinin alakasızlığı ile mali imkansızlıklardan kaynaklandığına işaret etti. Bu tespitten hareketle 1960 sonrasında devlet büyüklerinin alakasız olmasının söz konusu olmayacağını, sadece TBMM'nin iradesinin yeterli olacağına dikkat çekerek sabık cemiyetin mal ve gelirlerini iade edecek bir kanun çıkarılarak veya bir

³¹ Abidin Daver, "Türk Denizcilik Cemiyeti," *Cumhuriyet*, 24 şubat 1951.

³² *Milliyet*, "Kısa Haberler," 15 Nisan 1952. Reis Vekili Yusuf Ziya Öniş, Umumi Kâtip Yüksek Mühendis Ata Nutku, Emekli Deniz Albayı Celal Orhan, Emekli Deniz Albayı Saip Caner olarak idare heyeti belirlenmişti.

³³ Abidin Daver, "Hem Nalına Hem Mihına: Donanmaya Dair," *Cumhuriyet*, 23 Mart 1951.

başka şekilde Donanma Cemiyeti’nin kurulmasını teklif etti.³⁴

2. Donanma Cemiyeti’nin Yeniden Doğuşu

Cumhuriyet kurulduktan sonra sabık cemiyetin tekrar ihya edilmesi konusunda çeşitli girişimlerden sonra 1965 yılında Türk Donanma Cemiyeti kuruldu. Ancak, bu girişimleri kapsamlı olarak ele alan bir akademik çalışma henüz yapılmamıştır. Bu bağlamda, bahriye ile ilgili çeşitli makaleler ile bazı biyografik analiz ve anı kitaplarında konuya değinilmektedir. Henüz, Türk Donanma Cemiyeti/Vakfı’nın arşivi araştırmacıların istifadesine sunulmadığından incelemelerde basın ve cemiyetin yayın organı olan *Derya* dergisi ana kaynak olarak kullanılmaktadır.

2.1. Milli bir dava: Millet Yapar Kampanyası

Marshall Planı’nın yürürlüğe girmesi ve Türkiye’nin NATO üyeliği sonrasında Türk Deniz Kuvvetleri Amerikan ve NATO öncelikleri çerçevesinde bir Amerikan Askeri Yardım Kurulu tarafından yeniden teşkilatlandırıldı. Muhtemel bir Sovyet Rusya saldırısını müttefikler tarafından takviye edilene kadar geciktirmeyi esas alan yeni görev yelpazesinde Türk Donanması boğazların ve kıyıların savunmasından sorumluydu.³⁵ Açık deniz görevlerinin Amerikan ve İngiliz donanmaları tarafından yerine getirileceği bu iş bölümünde³⁶ Türk donanması muhrip, hücumbot, denizaltı, mayın tarayıcı ve dökücü gemiler ile kıyı savunma birliklerinden oluşturuluyordu.³⁷ Dönemin hükümetinin temel prensibi de silahlı kuvvetlerinin eksiklerini Amerika’nın vereceği malzeme ile sağlamak, Marshall yardımı kapsamında verilen kredileri

³⁴ Afif Büyüktuğrul, “Ah, Şu Donanma Cemiyeti, Denizcilik Konuları,” *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1963.

³⁵ National Archives Registration Agency (NARA), “Presentation of the FY 1954 MDAP, 400 MDAP, 334/250/7”, 1954.

³⁶ Yeteneklerin etkin kullanımı yanında bu tip iş ve görev bölümü, büyük güçlerin, ittifaktaki veya sistemdeki orta ve küçük güçleri “*idare etme (managing)*”, kuvvet gelişmelerini kontrol altına alma ve hatta maceraperest yönlerini engelleme usullerinden biridir. Robert L Rohnstein, *Alliances and Small Powers*, Columbia University Press, New York, 1968, s. 205.

³⁷ Serhat Güvenc, “NATO’nun Evrimi ve Türkiye’nin Uluslararası Güvenliğe Katkısı”, *Uluslararası İlişkiler*, XII/45, 2015, s. 104.

ülke altyapı ve sanayi ihtiyaçlarını tamamlamak için kullanılmaktı.³⁸ Ancak, Amerika ve NATO ülkelerinden Türkiye'ye hibe edilen ve satılan gemiler Deniz Kuvvetleri'nin ihtiyaçını karşılamakta yetersiz kalmaktaydı. Amerika, gemi transferine olumlu yaklaşmayınca 1957 yılında, Tümamiral Refet Arnom başkanlığında bir heyet İngiltere'ye bir kruvazör, dört muhrip ve sekiz refakat gemisi almak için gönderildi; bütçe kısıtlaması nedeniyle ancak İngiltere'den dört *Paşa* sınıfı muhrip alınabildi.³⁹ Bu dönemde, Türk Deniz Kuvvetleri'ne Karadeniz ve Boğazların sorumluluğu verildiğinden, Yunan Deniz Kuvvetleri Ege ve Doğu Akdeniz'de varlık gösterebilecek altyapı, kuvvet ve komuta yapısına verilen askeri yardımlarla kavuştu.⁴⁰

1950'lerin sonu ve 1960'ların başında, çevresindeki gelişmeler Türkiye'yi askeri ve deniz önceliklerini gözden geçirmeye zorladı. Bu gelişmeler, Yunanistan'ın denizlerdeki genişlemeci tutumu, Sovyet Akdeniz Filosunun (SOVMEDRON) teşkili ve en önemlisi Kıbrıs'ta Türklere yönelik saldırıların artmasıydı. 1964 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale girişimi dönemin Amerikan Başkanı Johnson'un Başbakan İsmet İnönü'ye yazdığı bir mektupla engellendi.⁴¹ Bu mektup, Türkiye'nin savunma planlama ve stratejisinin milli önceliklere göre şekillendirme sürecinin tetiklemesinde bir dönüm noktası oldu. Oysa bu dönemde Amerikan yardım programına alınan bir muhribin (*Fletcher* sınıfı) Türkiye'ye verilmemesi, buna karşılık 1963 Kıbrıs buhranı sırasında Yunan

³⁸Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, IV, Deniz Basımevi, 1984, s. 677. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 1956 yılındaki ABD ziyaretinde çevirmenliğini yapan Suat Hayri Ürgüplü gündeme getirilen kruvazör talebine Amerikan Deniz Kuvvetleri Komutanı'nın cevabının "Sizin Deniz Kuvvetleri Komutanınız, parlamentodan geçiremeyeceği bir fikri parlamentoya önerir ve küçük düşer mi?" olduğunu nakletmektedir.

³⁹ Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, s. 694. Oramiral Sadık Altınca'nın ısrarlı talepleri üzerine, TBMM Bütçe Komisyonu üyeleri Deniz Kuvvetlerine yeni savaş gemisi alımı için 10 milyon Türk lirası harcama yetkisi verdi. Amiral Altınca, İngiliz Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Büyükamiral Mountbatten ile Türkiye resmi ziyareti sırasında gemi transferi için anlaştı. Heyet gönderildi, ancak daha sonra yetki verilen harcama miktarı 2 milyon Türk lirasına indirilince dört muhrip transferi ile yetinildi. Alınan bu gemiler, *TCG Alparslan*, *TCG M. Fevzi Çakmak*, *TCG Kılıç Ali Paşa* ve *TCG Piyale Paşa*'dır.

⁴⁰Cem Gürdeniz, *Hedefteki Donanma*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 143.

⁴¹Lloyd B. Johnson ve İsmet İnönü, "President Johnson and Prime Minister İnönü: Correspondence between President Johnson and Prime Minister İnönü, June 1964, as Released by White House.", *Middle East Journal*, XX/3, 1966.

takviye birliklerinin adaya çıkmasını sağlayan muhrip ve çıkarma gemilerinin Amerikan Yardım Programı kapsamında Yunanistan’a verilmiş olması Türk kamuoyunda büyük rahatsızlık yarattı. Türkiye’nin bu çıkarma girişimi, özellikle bir güç aktarım harekâtı için kuvvet ve araçların yetersizliğini gözler önüne serdi. Artık, Ege Denizi’nde kıyıdaş iki ülke arasındaki silahlanma yarışı yeni bir safhaya giriyordu.

Bu dönemde, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı milli imkanlarla gemi yapılması ve amfibi deniz piyade taburu kurulması için girişimlere başladı. Bunun yanı sıra Deniz Kuvvetlerinin perde arkasından yönlendirilmesiyle,⁴² *Cumhuriyet* gazetesi tarafından 29 Nisan 1965 tarihinden itibaren “*Amerikan Askeri Yardımı ve Gerçekler*” başlıklı bir yazı dizisi yayımlandı. Bu yazı dizisinde Amerikan askeri yardımının Yunanistan lehine işlediği,⁴³ altı muhrip, dört çıkarma gemisi ve iki denizaltı vererek Amerika’nın Atina’yı Ankara’ya tercih ettiği⁴⁴ ve bunun *Enosis*’i desteklemek anlamına geldiği, buna karşılık Türkiye’nin Amerikan tesislerinden yeterli kira bedeli alamadığı⁴⁵ gündeme taşındı. Dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Necdet Uran da özellikle Amerika’nın Türk donanmasının geliştirilmesine yönelik olumsuz ve kısıtlayıcı bakış açısını Genelkurmay Başkanlığı ve hükümet seviyesinde eleştirel bir gerçeklikle ortaya koyuyordu. Bu bağlamda, Oramiral Uran, Amerika’nın Türkiye’den esirgeyerek Ege’deki kuvvet dengesini Yunanistan lehine değiştirecek şekilde askeri yardım yapmasını protesto edercesine, yapılan davetlere beş yıl ret cevabı verdi; *İstanbul* ve *İzmir* muhriplerinin verilmesinin taahhüt edilmesi üzerine ABD’ye gitti.⁴⁶

Kamuoyunda farkındalığın artmasının ardından, 2 Mayıs 1965 günü *Cumhuriyet*’in büyük teşebbüsü olarak “*Başkalarının Vermediğini Millet Yapar*”

⁴² Çetiner, *Nefes Nefese Bir Ömür*, s. 406-409.

⁴³ Yılmaz Çetiner, “Amerikan Askeri Yardımı ve Gerçekler: Atina Ankara’ya Tercih Edildi”, *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1965.

⁴⁴ Yılmaz Çetiner, “Amerikan Askeri Yardımı ve Gerçekler: Yunanistan’a 6 muhrip, 4 çıkarma gemisi ve 2 denizaltı gemisi verildi”, *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1965.

⁴⁵ Yılmaz Çetiner, “Amerikan Askeri Yardımı ve Gerçekler: Türkiye’ye yılda 350 milyon lira ödemesi gerekiyor”, *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1965. Aynı gün, gazete de Donanma dengesinin Türkiye aleyhine bozulduğunu vurgulayan “*Denge*” başlıklı bir yazı ile ertesi gün “*Cumhuriyet’in Büyük Teşebbüsü Başkasının Vermediğini Millet Yapar*” konusunda tafsilatlı bilgi yayınlanacağını belirten bir duyuru bulunuyordu.

⁴⁶ Reşit Çağın, *Göksu’dan Heybeli’ye anılar*, Sarıyıldız, İstanbul, 2018, s. 107-115.

bağış kampanyası başlatıldı.⁴⁷ “*Milli bir dava*” olarak nitelenen bu girişim⁴⁸ yurdun her yanında heyecanla karşılanarak hükümet, yerel yöneticiler ve halk nezdinde büyük ilgi gördü, kampanyayı yönetmek için komiteler oluşturulmaya ve büyük bağışlar yapılmaya başlandı. Gazetede sabık Donanma Cemiyetinin yeniden ihya edilmesini gündeme getiren makalenin⁴⁹ basında yer aldığı gün, girişim gazete yönetimi tarafından hükümete taşındı ve Donanma Cemiyeti’nin kurulması için bir komite oluşturuldu. Aynı gün, Başbakan Suat Hayri Ürgüplü tarafından Türkiye Radyolarından bir demeçle donanmaya bağış kampanyası başlatıldığı ve cemiyetin kurulacağı halka duyuruldu. Şeref üyeleri ve 178 kurucu üyenin katıldığı genel kurul toplantısıyla ana tüzük kabul edilerek, 1909 ruhu ve heyecanı yeniden yaşanarak Türk Donanma Cemiyeti 11 Mayıs 1965 günü kuruldu.⁵⁰

Kuruluşunun hemen sonrasında Donanma Cemiyeti “*Ayda Bir Lira*” kampanyası başlattı, amaçlarının gerçekleştirilmesi için tüm devlet kademesi ile halkın desteğini arkasına alarak kısa zamanda tüm yurt sathında teşkilatlandı. Cemiyet, “*Kendi Gemini Kendin Yap*” sloganı ile elde ettiği gelirlerin ilk ürünü olarak Deniz Kuvvetleri Komutanlığınca hazırlanan beş yıllık plan çerçevesinde yurt içinde yapımına karar verilen 10 avcıbotu, 32 adet muhtelif çıkarma aracı ve gemisi ile dört muhribin yapımına katkıda bulunmayı hedefledi. Bu muhriplerden ilki olan *Berk* in omurgası 9 Mart 1967’de Gölcük Tersanesinde kızağa kondu, bunu 1968 yılında *Peyk* takip etti. Donanma Cemiyeti, 1967 yılında *Derya* adında bir meslek dergisi çıkarmaya başladı; bağışta bulunanlara tunç, nikel ve altın “*Donanma Madalyası*” ihdas etti. Yelken ve açık deniz yat yarışları düzenlenmesi gibi sportif faaliyetlerde bulundu.⁵¹ Cemiyet’in 15 Temmuz 1967 yılında ülke sanayicileri ile Deniz Kuvvetlerini buluşturduğu “*Yerli Sanayi Sergisi*” bu alanda bir ilk olarak

⁴⁷“Başkasının Vermediğini Millet Yapar”, *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1965. Yılmaz Çetiner, kampanyanın adını ilk aşamada “*Millet Yapar*” şeklinde belirlemiş, *Cumhuriyet* Gazetesi imtiyaz sahibi Doğan Nadi tarafından “*Başkasının Vermediğini Millet Yapar*” olarak değiştirilmiştir. Bağış kampanyasının kurumsal olarak bir cemiyete evrilmesi Amiral Fahri Çoker’in teklifiyle olmuştur. Çetiner, *Nefes Nefese Bir Ömür.*, s. 408-409.

⁴⁸Doğan Keçecioğlu, “Bu Bir Milli Davadır” *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1965.

⁴⁹Fahri Çoker, “Donanma Cemiyetinin İhyası mı?”, *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1965.

⁵⁰ Çoker, *Bahriyemizin Tarihinden Yakın Kesitler*, s. 25.

⁵¹a.g.e. s. 26. Beş Yıllık gemi inşa programının mali portresi 540 milyon lira olup, bunun 165 milyonluk bölümünün Cemiyet tarafından karşılanması öngörülmüştür.

tarih sayfasında yerini aldı.⁵²

2.2. Yeni bir Atılım: Atatürk Filotillası

1969 yılının ikinci yarısından itibaren Ege’de kuvvet dengesinin Yunanistan lehine bozulduğu basın tarafından işlenen ve Türk kamuoyu gündemine taşınan ana konulardan biri oldu.⁵³ Bu bağlamda, Milletvekili emekli Amiral Sezai Orkunt Kıbrıs sorununa çözüm arayışlarının diplomatik sahaya kayması nedeniyle donanmanın yenilenmesi konusunda hükümet gayretlerinin yavaşladığını gündeme taşıdı. Ayrıca, Kıbrıs sorununun sıcaklığını koruduğunu ve Ege’deki donanma rekabetinde dengenin Türkiye aleyhine işlediğini vurguladı.⁵⁴ Ayrıca, Yunan hükümetinin bir devlet politikası olarak denizcilik gücünü geliştirmeyi hedeflediği, gemi inşa sanayi, limanlar, deniz ticaret filosu ve donanmanın güçlendirilmesini planladığı, Yunan halkının özellikle donanmanın güçlendirilmesi için yaptığı gönüllü bağış kampanyaları gündeme getirildi.⁵⁵ Ardından Yunanistan’ın Amerika dışında Avrupa ülkelerinden silah alma girişimlerine dikkat çekilerek, Fransa’dan 30 adet Mirage av uçağı ve dört adet güdümlü mermili hücumbot sipariş edeceği, botların Exocet ve SS-12 güdümlü füzeleri taşıyacağı vurgulandı. 1967 Arap-İsrail harbinde güdümlü mermi ile gemi batırılması ile deniz muharebelerinin yeni bir boyut kazandığı, Türk Deniz Kuvvetlerinin de envanterine bu tip modern silahları hücumbot ve helikopterlerle katmak için çalışmalar yapıldığı ifade edildi. Kuvvet mukayesesinde adedi olarak görülen üstünlüğün yanıltıcı olmaması ve muhasımın sivil denizcilik gücü ile diğer devletlerden alabileceği yardımın da dikkate alınması gerektiğine işaret edildi.⁵⁶ Bu yazıların ardından dönemin

⁵² *Milliyet*, “Yerli Sanayi Sergisi Açılıyor”, 26 Haziran 1967.

⁵³ Abdi İpekçi, “Yunanistan’ın Silahlanma Sorunu,” *Milliyet*, 24 Şubat 1970; Kenan Esengün, “Yunan Silahlanması ve Türkiye,” *Cumhuriyet*, 9 Mart 1970; “Yunanistan’ın Silahlanma Gayreti İnceleniyor,” *Milliyet*, 27 Şubat 1970; Nedim Hişankaan, “Yunanistan Kimin İçin Silahlanıyor,” *Milliyet*, 6 Mart 1970; Sezai Orkunt, “Deniz Kuvvetlerimiz,” *Milliyet*, 12 Ekim 1970.

⁵⁴ Sezai Orkunt, “Ege’de Kuvvet Dengesi”, *Milliyet*, 28 Temmuz 1969, s. 2. Türk-Amerikan askeri ilişkileri konusunda yetkin bir asker ve siyasetçi olan Amiral Orkunt, bu yazısında 1965 yılında Amerika tarafından Türkiye’ye muhrip verilmediğinden, Deniz Kuvvetlerinin ihtiyacı olan dört muhribin yurtdışından satın alınması için yıllık 50 milyon lirayı geçmemek üzere 250 milyon liraya kadar harcama yapma yetkisi veren bir kanun teklifinin üç yılı aşkın bir süre meclis komisyonlarında bekliyor olmasını eleştiriyordu.

⁵⁵ *Derya*, “Yunanistan Deniz Gücünü Geliştiriyor”, 29, Şubat 1970, s. 20.

⁵⁶ Fahir Engin, “Ege’de Kuvvet Dengesi”, *Derya*, 30, Mart 1970, s. 3-4.

Donanma Cemiyeti Başkan Vekili Ertuğrul Akça, Yunanistan'ın silahlanma konusunda özellikle yurtdışında yaşayan zengin Yunan işadamları ve halkın katılımı ile büyük yardım ve bağış kampanyaları düzenlediklerine dikkat çekti, Türk Deniz Kuvvetlerinin de NATO kapsamında verilen teçhizatın dışında milli görevler için yeterli ve gerekli silahlara sahip olmasının önemine değindi.⁵⁷ İlk çağrı olarak parlamenter arkadaşlarına mektup yazarak yeni kampanya döneminde her ay maaşlarından 10 ila 30 liralık bir tutarı cemiyete bağış yapmasını talep etti.⁵⁸ Bu çağrının basıldığı sayfada Yunanistan'ın Fransa'da dört adet gemi inşa ettirmek için büyük çaplı "*Hücumbot Kampanyası*" başlattığı haberi de yer aldı.⁵⁹ Cemiyet yıllık mali portresi 540 milyon lirayı bulan yeni kampanyası ile Deniz Kuvvetlerinin beş yıllık gemi inşa programının 165 milyon liralık kısmını karşılamayı hedefledi. Bu program kapsamında dört muhrip ve 10 hücumbotu inşası planlandı.⁶⁰

Mayıs 1970'e gelindiğinde kampanyanın yurtiçinin yanı sıra yurtdışında da geliştiği, Büyükelçiliklerin desteğiyle bağış toplanması için Almanya, Avusturya, Belçika, Hollanda ve İsviçre'de hesaplar açıldığı, işçilerimizin katılımının yüksek olduğu dergide yer aldı.⁶¹ Kampanyanın diğer bir boyutunda Cemiyetin yayın organı olan *Derya* dergisinin reklam, ilan ve abone yolu ile desteklenmesi konusunda özel ve tüzel iş dünyasına çağrı yapıldı.⁶²

Bu dönemde, *Derya* dergisine mülakat veren dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu, Alman askeri yardımı ile milli bütçeden finanse edilmek suretiyle ikisi Almanya'da ikisi Türkiye'de inşa edilecek modern dört denizaltı ile ilgili çalışmaların sonuçlanmakta olduğunu, yakında inşaatın başlayacağını söyledi. Ayrıca Amerika'dan *İskenderun*, *İçel* ve *İzmit* adlarında üç muhribin Türk donanmasına katılacağını müjdesini verdi. Kendi gemilerimizin

⁵⁷Ertuğrul Akça, "Türk Donanması ve Milletimiz", *Derya*, 31, Nisan 1970, s. 4. Cemiyet temsilcileri de basına bu yanda beyanat vererek Ege'de bozulan dengeyi 1911'deki duruma benzediğine işaret etti. *Milliyet*, "Donanma Cemiyeti Ege'de Bozulan Denge için Uyarı Yaptı," 18 Mart 1970.

⁵⁸ Ertuğrul Akça, "İlk Çağrı Parlamenterlere," *Derya*, 31, Nisan 1970, s. 5.

⁵⁹ *Derya*, "Yunanistan Donanma için yardım topluyor: Yunanistan'da Hücumbot Kampanyası", 31, Nisan 1970, s. 5.

⁶⁰ *Derya*, "Türk Donanma Cemiyeti'nin Kampanyası", 32, Mayıs 1970, s. 5.

⁶¹ Esengün, "Yunan Silahlanması ve Türkiye".

⁶² Fahir Engin, "Bir Şükran Borcu," *Derya*, 32, Mayıs 1970, s. 3.

milli tersanelerde yapılacağını belirtti. Türk deniz politikasının esasının vatan suları ve kıyılarının savunmasında etkili rol oynayacak ve deniz kontrolünü elinde bulunduracak nicelik ve nitelik üstünlüğüne sahip güçlü bir donanma teşkil ve idame olduğunu vurguladı. Hedefin 1980’li yıllardan sonra tamamen yurtiçi imkanlarla savaş gemisi inşa etmek olduğunu, şimdilik iç ve dış teknik imkanlar birleştirilerek askeri tersanelerde savaş gemisi yapımının süreceğini, bu bağlamda *Berk* gemisinin inşasında sağlanan tasarrufun örnek alınacağını ve küçük teknelerden başlayarak savaş gemilerinin güdümlü mermi ile teçhizinin en yakın hedef olduğuna işaret etti.⁶³

Donanma Cemiyeti yönetimi bu dönemde bağış kampanyalarının kuruluş yıllarındaki ivmesini kaybettiği ve yaşanan 24 Mart 1970 Gediz deprem felaketi ile ülke ekonomisindeki genel olumsuz gidişatın bunda etkisi olduğu kanaatindeydi. Bu nedenle Cemiyet mevcut kampanya çabasını yeniden yapılandırmaya yönelik bir arayışa girdi. Bu arayış, gayretleri vüsatı daha dar olan bir filotilla oluşturmaya odaklayarak kampanyaya ivme kazandırmayı ve daha kısa vadede sonuç almayı hedefledi. Bu bağlamda, bir “Atatürk Filotillası” yaratma fikri ilk defa 15 Ağustos 1970 Cemiyet Başkanvekili Ertuğrul Akça tarafından ortaya atıldı. Filotilla, gösterilecek ilgi ve yapılacak yardım oranında uygun nitelikteki gemilerden oluşturulacaktı. Bu girişim, Türk Milleti’nin Deniz Kuvvetlerimize armağan edeceği “Atatürk Filotillası” olarak açıklandı⁶⁴ ve 27 Eylül 1970 günü yapılan bir açıklamayla kamuoyuna bildirildi.⁶⁵

Kampanyanın başlangıç tarihi olarak Preveze Deniz Zaferi’nin yıldönümü ve Deniz Kuvvetleri Günü olan 27 Eylül’ün seçilmesinin amacı, şan ve şeref yüklü tarih sayfasını anarken, yeni şan ve şeref getirecek bir deniz kuvveti oluşturma yönündeki ortak çabaları planlı ve programlı bir yönde yoğunlaştırmaktı. Dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’da bu yıldönümü münasebetiyle yayınladığı mesajda, “Ödevimiz önemli ve büyük bir donanmaya sahip olmaktır” diye

⁶³Celal Eyiceoğlu, “Kendi gemilerimizi tersanelerimizde inşa edeceğiz”, *Derya*, 32, Mayıs 1970, s. 5-8. Bu dönemde hizmete giren üç *İstanbul* sınıfı muhribe ilave olarak Almanya’dan üç *Kartal* sınıfı hücumbot (*Şahin, Pelikan, Albatros*), iki mayın karşı tedbirleri gemisi (*Seyhan, Selçuk*), bir denizaltı ana gemisi (*Donatan*), bir kurtarma gemisi (*Akın*) ve Türk tersanelerinde inşa edilen on adet avcı botu hizmete alınmıştır. Donanma Cemiyeti’nin inşa edilmekte olan iki refakat muhribine katkısı 14.513.706,32 liradır.

⁶⁴Fahir Engin, “Atatürk Filotillası”, *Derya*, 36, Eylül 1970, s. 3.

⁶⁵*Derya*, “Donanma Haftası ve Atatürk Filotillası”, 37, Ekim 1970, s. 3.

vurgulayarak Türk Donanma Cemiyeti'nin "*Atatürk Filotillası*" kurulması gayretine desteğini açıkladı. Deniz tabanındakiler dahil denizlerdeki menfaatlerimizi değerlendirmek ve korumak için deniz gücünün bütün unsurlarıyla geliştirilmesinin altını çizdi.⁶⁶

1970 yılı Birleşmiş Milletler Genel Kurulu toplantısına katılmak üzere New York'ta bulunan Cemiyet Başkanvekili Ertuğrul Akça 8 Ekim'de "*Amerika'nın Sesi*" radyosunda bir konuşma yaparak kampanyanın yurtdışı bölümünü Amerika'da başlattı.⁶⁷ Bu sırada heyetle birlikte olan Kıbrıs Türk lideri Rauf Denктаş Atatürk Filotillası kampanyasının manasını en iyi Kıbrıslı Türklerin anladığını, çünkü Yunan milletinin Makarios'a armağan ettiği hücumbotların Kıbrıs'ta etraflarında nöbet tuttuğunu vurguladı.⁶⁸ Daha sonra Akça, 14 Kasım 1970'te İstanbul'da bir basın toplantısı yaparak Atatürk Filotillası bağış kampanyası hakkında kamuoyuna bilgi verdi.⁶⁹ Açıkladığı görüşler, NATO ve diğer ülkelerin öngördüğü silahlanmanın dışında, milli öncelik ve ihtiyaçlar için oluşturulan bir programın niteliklerine vurgu yapıyordu. Adeta "*milli ve yerli ordu ve donanma*" geliştirmenin manifestosu olma özelliğini taşıyordu. Aslında, kampanya ismi ve teması ile "*milli silahlanma bilinci*" oluşturmaya odaklanıyordu.⁷⁰

1965 yılında başlatılan "*Millet Yapar*" kampanyasındaki şahlanıştan sonra duraksama evresine giren Donanma Cemiyeti tarafından kendisine verilen NATO silahlarının ötesinde "*hücum silahları*" olan Yunanistan'da silahlanmanın bütçe kaynaklarının dışında bağışlara dayanmakta olduğu, Yunan milletinin Kıbrıslı Rumlara hediye ettiği hücumbotların Kıbrıslı Türklere karşı kullanıldığı, Türk Deniz Kuvvetlerinin de savunma değil taarruz silahlarına ihtiyaç olduğuna işaret ediliyordu. Kampanyanın asıl amacının, başkalarının uygun görenek verdiği silahlar değil, kendi uygun göreceğimiz silahları almak olduğu, yarın silah alınan ülkelerin öncelikle kendi menfaatinin düşüneneği, kendi silahlarını istediği anda kullanamayan bir ülkenin sömürülmeye mahkûm

⁶⁶ *Derya*, "Sunay: 'Ödevimiz önemli ve büyük bir donanmaya malik olmaktadır.'", 37, Ekim 1970, s. 4.

⁶⁷ *Derya*, "Amerika'daki Türkler Atatürk Filotillası kampanyasına katılıyor.", 38, Kasım 1970, s. 5.

⁶⁸ *Derya*, "Amerika'da da Atatürk Filotillası için Bağış Kampanyası Başladı...", 39, Aralık 1970, s. 7.

⁶⁹ *Derya*, "Atatürk Filotillası Bağış Kampanyası Açıldı", 39, Aralık 1970, s. 6.

⁷⁰ Ertuğrul Akça, "Atatürk ve Millete İnanmak Meselesi," *Derya*, 40, Ocak 1971, s. 5.

olduğu ve ne kadar kuvvetli olursa olsun askeri anlaşmaların bir milleti yalnız başına bırakabileceğinin tarihi bir tecrübe ile sabit olduğu vurgulandı.⁷¹

Atatürk Filotillası kapsamında öncelikli olarak hangi gemi tipinin yaptırılması konusunda, kıyı ve boğaz savunmasında en etkili vasıta olan muhrip sınıfı gemiler ön plana çıktı. 2500-3500 tonluk *Fletcher* sınıfı muhriplerin harekât isterlerini karşılayacağı ve *Aydın* sınıfı olarak kategorize edileceği belirtilerek, Atatürk’ün çalıştığı ve çatıştığı yerlerden ilham alınarak “*Arıburnu, Anafarta, Amasya, Ankara*” isimleri tavsiye olundu. Müteakip aşamada önce denizaltı sonra hücumbot filotillasının güçlendirilmesi gaye edinildi. Bu bağlamda Cemiyet örgütünün ulusun geleneksel savaşçı özellik ve duyarlılığını canlı, hareketli bulundurmaya yolunda olağanüstü çabalar harcamasının önemi ile kampanyanın mevcut elverişsiz şartlarda maddi sonucu ne olursa olsun moral ve manevi değerlerin gözden geçirilmesi olanağı sağlayacağını altı çizildi.⁷² Bu bağlamda, tersanelerde inşa edilmekte olan dört tane 2000 tonluk refakat muhribi ve 10 tane avcı botun kızaktan indirilmesi için gereken 165 milyon liranın yıllık 33 milyon lirasının Cemiyet tarafından karşılanması öngörülerek Atatürk Filotillalarının oluşturulması hedeflendi.⁷³

4 Mayıs 1971 tarihinde yapılan Beşinci Olağan Genel Kurul’da geçen dönemin “*Atatürk Filotillası*” yaratma fikrinin doğduğu yeni dönemin ise bu fikri hayata geçirme dönemi olduğu vurgulandı.⁷⁴ Aynı gün Cemiyetin yapım masraflarını üstlendi ve Atatürk Filotillası gemilerini de havuzlayacak olan 5000 tonluk Yüzer Havuz, kızağa kondu.⁷⁵ Daha sonra Türk gençliğine denizciliğin askeri ve sivil sahalarda sahip olduğu rolü ve yurt savunmasındaki önemini anlatmak maksadıyla, Millî Eğitim Bakanlığı ile mutabık kalınarak okullarda Türk Donanma Cemiyeti Gençlik Kolu kurulması girişimi somutlaştırıldı.⁷⁶ Bu dönemde, deniz gücünü geliştirme konusunda Cemiyetin en önemli katkısı TCG

⁷¹ “Atatürk Filotillası Bağış Kampanyası Açıldı.”, s. 6.

⁷² “Amerika’da da Atatürk Filotillası için Bağış Kampanyası Başladı...”, s. 7.

⁷³ Nihat Çapaner, “Atatürk Filotillası,” *Derya*, sayı 37 (Ekim 1970), s. 7.

⁷⁴ *Derya*, “Türk Donanma Cemiyeti”, 44, Mayıs 1971, s. 2.

⁷⁵ Nihat Çapaner, “Daha Güçlü Olmak İçin Gelecek Kuşaklara Bir Armağan,” *Derya*, 46, Temmuz 1971, s. 6. Cemiyetin bu havuzun inşaatına katkısı 5,5 milyon lirayı bulmuştur.

⁷⁶ *Derya*, “Okullarda Türk Donanma Cemiyeti Gençlik Kolu Kurulacak,” 45, Mayıs 1971, s. 7. Bahse konu yönetmelik Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisinde 25 Ocak 1971 tarihinde yayımlanmıştır.

Berk refakat gemisinin denize indirilmesi ile taçlandı.⁷⁷ Takiben Cemiyetin Atatürk Filotillası konusundaki çalışmalarını özetleyen bir yazıda, başlangıçta bu kampanyaya Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın verdiği desteğin altı çizilerek, bu kampanyanın "*Millet Yapar*" girişimine eşit ve daha kapsamlı bir gayret olmasının hedeflendiği vurgulanmaktaydı.⁷⁸

Donanma Cemiyetinin 5'inci Genel Kurulunda gündeme getirilen eleştiriler, Cemiyetin propaganda ve daha geniş vatandaş kitlelerine erişimde yetersiz kaldığı, gelir artırıcı bir faaliyete giremediği ve diğer yıllara oranla gelirlerde düşüş olduğu, *Derya* dergisinin daha geniş kitlelere erişiminin lüzumu, tüzük değişikliğinin parlamenterler gerekli ilgiyi göstermediği için iki yıl geciktiği, idarede yüksek rütbeli deniz subayları ile emeklilerinin yer alması ihtiyacı, bir deniz sanayi koordinasyon enstitüsü oluşturulması gibi başlıklarda yoğunlaştı. En keskin eleştiri ise, Mithat Özdeş tarafından Türk milleti indinde şerefli bir yeri olan "*Atatürk*" isminin bir filotillaya verilmesi konusunda oldu. Bu eleştirilere cevaben Cemiyet Başkan Vekili Ertuğrul Akça, yönetim olarak yurtiçi ve yurtdışı tanıtım faaliyetlerini artıracaklarını, yoğun parlamento çalışması yapılacağını, yönetimde bu dönem parti grubu temsilcilerinin yer alacağını belirtti. Alınan genel kurul kararlarından en önemlisi yönetime cemiyetten vakfa dönüşüm konusunda yetki verilmesi oldu.⁷⁹ Diğer bir deyişle, Atatürk Filotillası kampanyasında beklenen ivmenin sağlanamaması, cemiyetten vakfa dönüşüm sürecini hızlandırdı. Cemiyetin yayın organı olan *Derya* dergisinin 1971 Aralık ayı sayısının ön sözünde "*Atatürk Filotillası*" hedefine gelecek dönemde hedefe ulaşılmasının öngörüldüğü belirtildi.⁸⁰ Ardından 1972 Şubat sayısında da Cemiyetin amacının deniz varlığını çağın gereklerine uydurarak donanmayı güçlendirmek ve bu bağlamda Atatürk Filotillasını kurmak olduğu vurgulandı.⁸¹

⁷⁷ *Derya*, "Berk Denize İndirilirken", 47, Ağustos 1971, s. 4-7. Cemiyetin bu muhriplerin inşasına katkısı 14,5 milyon liraydı.

⁷⁸ Nihat Çapaner, "Kamuoyu Deniz ve Hava Gücünü Destekliyor," *Derya*, 47, Ağustos 1971, s. 8.

⁷⁹ *Derya*, "Türk Donanma Cemiyeti 5'inci Genel Kurulu Toplandı", 49, Ekim 1971, s. 4-11.

⁸⁰ Muammer Fındıklı, "Periskop: 1971 Yılına Uğurlarken" *Derya*, 51, Aralık 1971, s. 3.

⁸¹ Nihat Çapaner, "Deniz Varlığımızı Çağın İcaplarına Uyduracağız", *Derya*, 53, Şubat 1972, s. 17.

Kampanyaya ilişkin son ilanda 23 Nisan 1972 tarihinde yayınlandı ve “Atatürk Filotillası” girişimi sessizce sona ermiş oldu.⁸²

Bu dönemde gerek milli bütçeden satın alınan gerekse de Amerika tarafından hibe edilen gemilerin sayısının artmasının kampanyanın önem ve önceliğini perdelediği söylenebilir.⁸³ Özellikle Yunanlıların Fransa’dan aldığı güdümlü mermili hücumbotlara mukabil mevcut *Kartal* sınıfı hücumbotların Norveç’ten alınacak Penguin güdümlü mermileri ile teçhiz edileceği, ayrıca Almanya’ya ikisi Türkiye’de inşa edilmek üzere dört adet denizaltı sipariş edileceği, ilave olarak helikopter ve deniz karakol uçaklarının alınmasıyla bir deniz-hava gücünün teşkil edilmekte olduğu açık kaynaklarda yer aldı.⁸⁴

Donanma Cemiyeti’nin bağış kampanyalarının yoğunlaştığı dönemde Tabii Senatör Haydar Tunçkanat⁸⁵ kaleme aldığı makalede milletten toplanan bağışlarla kuvvet eksikliklerinin giderilemeyeceği fikrini savundu. Bu bağlamda, kolektif savunma kapsamında vaki bir Sovyet saldırısı karşısında NATO’nun Türkiye’nin eksikliklerini tamamlamasını beklemenin yanlış ve tehlikeli bir düşünce olduğunun altını çizdi. Sonuçta, bu konuda sorumluluğun hükümette olduğuna işaret ederek, Genelkurmay Başkanlığının çağa uygun “*üç silahlı kuvvetin müsterek bir planlama ve koordinasyon kararğâhı*” haline getirilmesini ve yurt savunmasında her kuvvete düşen görev ve yükleneceği sorumluluğun ölçüsüyle orantılı olarak savunma bütçesinden pay ayrılmasını önerdi.⁸⁶

Bu yazıya cevaben, Donanma Cemiyeti adına Kemal Gülergin tarafından, Cemiyet’in millet ile devlet arasında bir bağ teşkil ettiğine, deniz kuvvetlerini güçlendirmek için bütün imkanlarını kullanan devlete bu alanda yardımcı

⁸² *Cumhuriyet*, “Türk Milleti, Atatürk Filotillası senin eserin olacak. Türk Donanma Cemiyetinin yardımına koş”, 23 Nisan 1972.

⁸³ Celal Eyiceoğlu, “Donanmamıza Ağustos Ayında 2 Muhrip, 3 Denizaltı ve 2 Tank Çıkarma Gemisi Katılacak”, *Derya*, 57, Haziran 1972, s. 3. Oramiral Celal Eyiceoğlu’nun görev yaptığı Ağustos 1968-Ağustos 1972 döneminde donanmaya üç *İstif*, dört *Tepe* ve bir *Berk* Sınıfı muhrip ile altı denizaltı, üç hücumbot, üç mayın tarama gemisi, üç tank çıkartma gemisinin katıldığı, vuruş ve duruş gücünde önemli bir atılımın yapıldığı devir oldu.

⁸⁴ *Derya*, “Türk Donanma Vakfı Kuruldu”, 54, Mart 1972, s. 4-8. Bu miktara Berk sınıfı refakat muhriplerinin ana makineleri için verilen 14.549.834,62 lira, Taşkızak’ta inşa edilen yüzer havuz için tahsis edilen 5.500.000 lira ile Hayri Baran tarafından bağışlanan 1.500.000 lira değerinde çıkarma gemisi dahildir.

⁸⁵ 1960 İhtilali Millî Birlik Komitesi Üyesi-Kurmay Albay.

⁸⁶ Haydar Tunçkanat, “Hava Kuvvetleri Vakfı ve Donanma Cemiyeti,” *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1971.

olmayı kendine vazife edindiğine, diğer yandan da milleti deniz ve denizcilik konusunda eğitmeyi de bir görev olarak yüklendiğine dikkat çekildi. 20'nci yüzyıl başındaki üç savaşta deniz sorunlarının anlaşılamamış olmasının can ve toprak kayıplarıyla ödendiği, ithalatının büyük bölümünün deniz yollarından yapılmakta olan Türkiye'nin denizci olması gerektiği, yurt savunmasını NATO içinde ele almanın ve buna göre kuvvet geliştirme ve silahlanmanın, milli olarak ihtiyaç duyulduğunda küçültücü sonuçlar doğurabileceğinin yakın zamanda görüldüğünün altı çizildi. Bu bağlamda milli kuvvetlerin tüm unsurlarıyla milli stratejinin gerçeklerine göre geliştirilmesi ihtiyacı vurgulandı. Bu bağlamda, Atatürk Filotillası kampanyasının küçümsenmesine karşılık, kampanyanın yurt dışındaki Türk vatandaşları tarafından desteklendiğine, cemiyetin devletin gayretlerine yardımcı olmaya çalıştığına, milletin katkıları için bir vasıta olduğuna işaret edildi. Son dönemde Yunanistan'ın NATO ihtiyacı dışında, özellikle güdümlü mermili platformlar ile denizde silahlanma gayretlerini artırdığını, kilisenin önderlik ettiği bu faaliyete Yunan iş adamları ve halkının büyük katkıda bulunduğu (20 Haziran itibarıyla yaklaşık 1,4 milyon dolar) ifade edildi. Cemiyetin de tarihten alınan dersler muvacehesinde devletin gayretlerine yardımcı olmak, deniz sorunları konusunda farkındalık yaratmak ve denizcilik bilincini yerleştirmek ve geliştirmek amacıyla olduğunu belirtildi.⁸⁷

Donanma Cemiyeti'nin 6 Şubat 1972 tarihinde toplanan Olağanüstü Genel Kurulu daha sistemli, daha yararlı bir kuruluşa varmak için kendini yenileme türünde olarak fesih işlemini kararlaştırdı ve Türk Donanma Vakfı'na dönüşüme olanak verdi. Cemiyet faaliyette bulunduğu beş yıl sekiz aylık süre içinde Deniz Kuvvetlerinin güçlendirilmesine maddi boyutu 21.549.842,62 liraya varan katkıda bulundu. Fesihle birlikte Cemiyetin tüm mal varlığı da Vakfa devredildi.⁸⁸ Vakıf kimliğinin, bağışların bir amaç doğrultusunda kullanımına teminat getirdiği, bağışçıların miktar konusunda sınırlandırılmaması ve bağış miktarının yasal harcamalar arasında gösterilmesi gibi avantajlar sağladığı, ayrıca vakıfların cemiyetlere nazaran gelirlerini serbestçe işletme veya iştirakler kurarak değerlendirme esnekliğine sahip olduğu vurgulandı. Cemiyetler

⁸⁷ Kemal Ülergin, "Hava Kuvvetleri Vakfı ve Türk Donanma Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1971, s. 2; "Bir Cevap", *Derya*, Ocak 1971, s. 3.

⁸⁸ Kemal Ülergin, "Türk Donanma Cemiyeti'nden Türk Donanma Vakfına", *Derya*, 72, Eylül 1973, s. 12-14. Donanma Cemiyetinin devredilen maddi mal varlığı 11.565.175 liradır.

kanununun kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulan vakfın donanmayı güçlendirirken yurtiçi gemi inşa sanayinin ve ekonominin gelişimine katkı sağlayacağına işaret edildi.⁸⁹ Vakıf yeniden örgütlenme çalışmaları yaparken, Kıbrıs’ta da Donanma Vakfı şubesi kurularak Deniz Kuvvetlerine *Bayraktar* adlı bir çıkarma gemisi armağan etme hedefiyle faaliyete geçti. Tarih tekerrür ediyor, Kıbrıs Türk Halkı Osmanlı Donanma Cemiyeti’ne yardım yaparak gösterdiği kadirşinaslığı, Türk Donanma Cemiyeti/Vakfı için de gösteriyordu.⁹⁰

Gölcük Tersanesinde 3 Mayıs 1972 günü düzenlenen ve iki denizaltı (*Oruçreis, Uluç Ali Reis*) ile iki lojistik destek gemisinin (*Ülkü, Kanarya*) donanmaya katıldığı törende Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu tarafından yakın dönemde envantere iki muhrip (*Tınaztepe, Zafer*), üç denizaltı (*Cerbe, Dumlupınar, Preveze*) ve iki tank çıkarma gemisi (*Sancaktar, Bayraktar*) katılacağı, ayrıca Almanya’da iki denizaltının kızığa konacağı ve hücumbotların güdümlü mermi ile teçhizine başlanacağı açıklandı.⁹¹ Ancak bu dönemde özellikle Amerika’dan *İstif* ve *Tepe* sınıfı muhriplerin alınması, deniz aşırı kuvvet intikal yeteneğini geliştirmekle birlikte, *Berk* sınıfı refakat muhribi inşasıyla başlayan milli savaş gemisi yapım hamlesini sekteye uğrattı.⁹² Yurtiçinde hücumbot inşasının gündemde olduğu bu dönemde, Deniz Kuvvetlerine yurtdışından gemi ve ilgili

⁸⁹ *Derya*, "Türk Donanma Vakfı Örgütü Kuruluyor", 67, Nisan 1972, s. 4.

⁹⁰ *Derya*, "Türk Donanma Vakfı Kıbrıs'ta da Kuruluyor", 67, Nisan 1972, s. 4; Muammer Fındıklı, "Umutlu Gelecek", *Derya*, Nisan 1972, s. 3.; "Türk Donanma Vakfı Kıbrıs Şubesi Alacağı Gemiyeye *Bayraktar* İsmi Verecek", *Derya*, 69, Haziran 1972, s. 14. Oramiral Celal Eyiceoğlu, Vakfın Kıbrıs şubesinin katkısı ile alınacak geminin Kıbrıs Türk'ünün şanı ve direniş azmi ile orantılı olacağını belirtmiştir. Kıbrıs Türklerinin arzularına uyularak Almanya'dan transfer edilen Amerikan yapımı tank çıkarma gemisine *TCG Bayraktar*, kardeşine *TCG Sancaktar* adı verilmiştir. Bu iki tank çıkarma gemisi 9 Mart 1973'te donanmaya katılmış ve Kıbrıs Barış Harekâtında önemli görevler almıştır. Y. Necdet Çelik, ed., *Cumhuriyet Donanması 1923-2005*, 2. Baskı, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2005, s. 121.

Kıbrıs'ta Osmanlı Donanma Cemiyetinin faaliyetlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: Musa Çadırcı, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Kıbrıs Türk Halkının Donanma Cemiyetine Yardımlarına İlişkin Bilgi ve Belgeler", III. *Güzelyurt Tarih Buluşması Sempozyumu*, ed. Mehmet Demiryürek ve Mesut Erşan, Lefke Avrupa Üniversitesi Yayınları, Lefkoşe, 2005, s. 19-35.; s. 123.

⁹¹ Eyiceoğlu, "Donanmamıza Ağustos Ayında 2 Muhrip, 3 Denizaltı ve 2 Tank Çıkarma Gemisi Katılacak." Kıbrıs Barış Harekâtı'na katılan gemilerin büyük çoğunluğu bu dönemde envantere kazandırılmıştır. *Derya* dergisinde bu dönem deniz kuvvetlerinin güçlenmesi açısından "*Altın devir*" olarak nitelenmiştir. Seyfettin Orhan Çağdaş, "Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu'nun yarattığı 'Altın Devir' Unutulmayacaktır", *Derya*, 48, Eylül 1971, s. 3.

⁹² Gürdeniz, *Hedefteki Donanma*, s. 137.

sistem, silah ve malzeme satın alınması için yıllık 100 milyon TL'yi geçmemek üzere 500 milyon TL'ye kadar harcama yapma yetkisi veren bir kanunun çıkarılması milli savaş gemisi inşasının önünü açan bir girişimdi.⁹³ Ki, bu dönemde hükümetler seviyesinde biri Fransa'da üçü yurtdışında inşa edilecek şekilde güdümlü mermili hücumbot yapımı projesi görüşmeleri de yapılyordu.⁹⁴ Yunanistan'ın silahlanma gayretleri çerçevesinde Türkiye'de de öz kaynaklara dayanılarak gerçekçi bir planlama ile "*yerli savaş sanayi*" kurulması basında seslendirilen konulardan birisiydi.⁹⁵

Türk Donanma Vakfı örgütlenmesine koşut olarak "*daha güçlü bir donanma*" sloganıyla "*Dev bir Deniz Gücü*" kurma çabaları bağış kampanyasına ivme kazandırdı. Bu bağlamdaki ilk önemli etkinlik ise 1 Temmuz 1972'de açılışı yapılan ve ülkenin önde gelen sanayi kurum ve kuruluşlarının iştirak ettiği İstanbul Sanayi Sergisi oldu.⁹⁶ Bu etkinlikler, Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı tarafından 1993 yılından sonra iki yılda bir düzenlenmekte olan ve Avrasya bölgesindeki en büyük savunma ve havacılık etkinliği olarak nitelenen Uluslararası Savunma Sanayi Fuarı'nın (IDEF) öncüsü oldu.

⁹³ *Resmî Gazete*, "Deniz Kuvvetlerine yabancı memleketlerden harb gemileri, harb gemisi cihaz ve silâhlar ve harb gemisi inşa malzemesi satın alınmasına dair Kanun (1417: 23.6.1971)", 13881, 30 Haziran 1971.

⁹⁴ "Deniz Kuvvetleri Deniz Havacılığı Yönünden de Güçlendiriliyor," *Derya*, 53, Şubat 1972. Yunanistan ilk güdümlü mermili hücumbotunu Ocak 1971'de teslim almıştı. Başbakan Nihat Erim, Fransa ziyaretinde hücumbot projesini Fransız yetkililerle görüştü. Bu hücumbotlarda Exocet güdümlü mermisinin yanı sıra 10 kilometre menzilli Roland uçaksavar silahlarının da olması öngörölüyordu. Anlaşma sağlanamayınca mevcut *Kartal* sınıfı hücumbotlar Norveç'ten alınan Penguin güdümlü mermileri ile teçhiz edildi. Yeni güdümlü mermili hücumbot projesi daha sonra Almanya ile ortak olarak yürütüldü. "Oramiral Celal Eyceoğlu'nun Demeci," *Derya*, 57, Haziran 1972, s. 12.

⁹⁵ Abdi İpekçi, "Yerli Savaş Sanayi", *Milliyet*, 1 Şubat 1972.

⁹⁶ "Türk Donanma Vakfının Giriştiği Dev bir Deniz Gücü Kurmak Çabaları Aralıksız Devam Ediyor"; "Türk Donanma Vakfı 1972 İstanbul Sanayi Sergisi 1 Temmuz'da Açılacak", *Derya*, sayı 58 (Temmuz 1972), s. 8. Türk deniz gücünün oluşmasında ve deniz sevgisinin yurt çapında yayılmasında bu sergi ve fuarlar çok faydalı olmuştur. Bu sergilerdeki amaç Türk sanayini halka ve yabancıya tanıtmak, temin edilen gelirle donanma geliştirilmesine katkıda bulunmaktır. İlki 15 Temmuz 1967'de düzenlenen bu etkinlikler sonraki yıllarda da tekrarlanmıştır. Hüseyin Yıldırım, *Türk Donanma Cemiyeti (Vakfı) Türk Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı ve Derya Dergisi Dizini*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, Ankara, 1997, s. 44.

Bu dönemde, Emekli Korgeneral Faruk Güventürk bir makalesinde silahlı kuvvetlerin güçlendirilmesinde vakıfların rolünü irdeleyerek, Türk Silahlı Kuvvetlerinin tümünün güçlendirilmesini amaçlayan ve kaynakların Genelkurmay Başkanlığı tarafından idare edildiği bir vakıf kurulmasını teklif etti.⁹⁷ Bu makaleye cevaben *Derya* dergisinde Donanma Cemiyeti ve Vakfının donanmasızlık nedeniyle yaşanan kayıpları gidermek amacıyla tabandan gelen bir gayretle kurulduğu, Türk denizciliğinin milli yaşantımız üzerindeki önemli etkisini millete anlatmak ve milleti denizlere yöneltmek gibi kapsamlı bir hedef için örgütlendiği vurgulanarak, müşterek bir vakıf kurulsa dahi Donanma Vakfının varlığının idamesi ve güçlendirilmesi gerektiğine işaret edildi.⁹⁸ Ayrıca, Donanma Cemiyeti ve Vakfın topladığı bağışlar toplam varlığı bakımından kayda değer bir yekûn tutmamakla birlikte yabancı tersanelere muhtaç olmaksızın yurtiçi tersanelerde savaş gemileri yapabilme olanağına kavuşulmasına katkıda bulunduğu, en önemlisi yurt çapında örgütü ile milli denizcilik bilincinin oluşturulmasında etkin bir rol aldığı altı çizildi.⁹⁹

Oramiral Kemal Kayacan döneminde de Amerika ve NATO ülkelerinden gemi alımı ile askeri tersanelerde gemi yapımı faaliyetlerine devam edildi.¹⁰⁰ Cumhuriyetin 50’nci Kuruluş yıldönümünün kutladığı 1973 yılında aynı zamanda Deniz Harp Okulu ve Deniz Lisesinin Kuruluşunun 200’üncü yıldönümü uluslararası katılımlı bir faaliyet programıyla 1-7 Ağustos tarihlerinde “*Deniz Harp Okulu Haftası*” olarak kutlandı. Türk Donanma Vakfı da vakfiye senedine uygun olarak kutlama etkinliklerine kaynak desteği yaptı.¹⁰¹ Bu kapsamda, Federal Almanya’nın Lürssen Werft firmasıyla biri Almanya’da üçü Türkiye’de inşa edilecek güdümlü mermili hücum botların anlaşması 2 Ağustos 1973 günü Kuzey Deniz Saha Komutanlığı’nda imzalandı. Oramiral Kayacan bu

⁹⁷Faruk Güventürk, “Silahlı Kuvvetler ve Vakıflar”, *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1972, s. 2.

⁹⁸Kemal Ülgerin, “Silahlı Kuvvetler ve Vakıflar”, *Derya*, 58, Temmuz 1972, s. 12-13.

⁹⁹Ülgerin, “Türk Donanma Cemiyeti’nden Türk Donanma Vakfına.”

¹⁰⁰Çelik, *Cumhuriyet Donanması 1923-2005*. Oramiral Kemal Kayacan’ın Kuvvet Komutanı olduğu dönemde donanmada beş muhrip (*Kocatepe, Adatepe, Zafer, M. F. Çakmak, Gayret*), dört denizaltı (*Preveze, Muratreis, Çanakkale, II. İnönü*), iki karakol gemisi (*Yıldırım, Bora*), üç tank çıkarma gemisi (*Sancaktar, Bayraktar, G Serdar*), beş çıkarma gemisi (Ç-113, Ç-114, Ç-115, Ç-116, Ç-117) ve üç yardımcı gemi (*Şarköy, Gazal ve M. Naşit Öngören*) hizmete girmiştir. Bu gemiler Kıbrıs Barış Harekati’nda da aktif görev almıştır.

¹⁰¹ *Derya*, “Deniz Harp Okulu ve Lisesinin 200. Kuruluş Yıldönümü Kutlanacak” 64, Ocak 1973, s. 8.

olayı aynı gün öğleden sonra yapılan törende katılımcılar ve basınla paylaştı.¹⁰² 31 Ekim 1973 günü Taşkızak tersanesinde yapılan törende, adı açık olarak zikredilmemekle birlikte ortak olarak yapılacak bu hücumbotlardan ilkinin omurgası kızağa kondu. Amiral Kayacan bu törende, muhtelif vesilelerle yaptığı konuşmalarda olduğu gibi Türk Deniz Kuvvetlerinin deniz gücü olarak harp bahriyesini ticaret bahriyesi ile birlikte görmekte ve çalışmalarda ticaret bahriyesine büyük yer vermekte olduğunu vurguladı.¹⁰³

Türk Donanma Cemiyeti ve Vakfı, kurulduğu günden bu yana ardılları gibi denizcilik ve deniz gücünü sivil ve askeri boyutlarıyla bütüncül olarak ele aldı. Bu kapsamda deniz ticaretinin önemini her ortamda vurguladı, Deniz Ticaret Bakanlığının kurulmasının önceliğine işaret etti. Emekli Oramiral ve Büyükelçi Fahri Korutürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi sonrasında denizcilik konusunda devlet kademelerinde farkındalık ve çalışmalar yeni bir boyut kazandı.¹⁰⁴ Özellikle denizcilik camiasının beklentileri de bu yöndeydi.¹⁰⁵ Bu çerçeve, Cumhurbaşkanı önce dönemin Ulaştırma Bakanı Ferda Güley'den Deniz Müsteşarlığı kurulması yönündeki çalışmalar konusunda bilgi aldı. Gündemde denizcilik alanında koordinasyon sağlanması ve Denizcilik Okulunun daha modern hale getirilmesi vardı.¹⁰⁶ Ardından deniz gücünün gösterdiği gelişmeler çerçevesinde Türkiye çapında deniz ticaret meseleleriyle iştgal etmek üzere Ulaştırma Bakanlığında bir Müsteşar Deniz Yardımcılığı kuruldu.¹⁰⁷

Yine bu dönemde, kamu ve özel sektör temsilcilerinin katılımı ile Başbakan Bülent Ecevit'in başkanlığında toplanan Yüksek Planlama Kurulu "*deniz*

¹⁰² Seyfettin Orhan ağdaş, "Deniz Harp Okulu ve Lisesinin 200. Kuruluş Yıldönümü Şerefli Mazisine Yakışır bir Şekilde Kutlandı", *Derya*, 71, Ağustos 1973, s. 8.

¹⁰³ Seyfettin Orhan ağdaş, "Cumhuriyetimizin 50. Yıldönümüne Deniz Kuvvetlerimiz Armağanı," *Derya*, 74, Kasım 1973, s. 4-5.

¹⁰⁴ Seyfettin Orhan ağdaş, "Devletin Gemisi Amiral Korutürk'ün Komutasında", *Derya*, 68, Mayıs 1973, s. 3-6. Bu dönemde, Vakfın "Hedef: Dev bir Deniz Gücü" sloganıyla başlatılan kampanyasının tanıtım broşüründe Korutürk'ün "Türkiye Cumhuriyeti'nin hedefi; bir açık deniz devleti olmaktır" sözü yer almaktadır.

¹⁰⁵ Fevzi Başkentli, "Denizci Cumhurbaşkanı," *Derya*, 70, Temmuz 1973, s. 4. Yazılarda, Denizci Cumhurbaşkanı ile Türk denizciliğinin esaslı ve bilen bir hamiye kavuşacağı ve Deniz Bakanlığının kurulacağı ifade ediliyordu.

¹⁰⁶ *Derya*, "Denizcilik Müsteşarlığı Kuruluyor," 80, Mayıs 1974, s. 7.

¹⁰⁷ *Derya*, "Ulaştırma Bakanlığında Müsteşar Deniz Yardımcılığı Kuruldu", 61, Ekim 1972, s.11.

ulaştırımcılığının ve deniz kuvvetlerinin geliştirilmesi” konusunu ele aldı. Bu toplantıda, Oramiral Kayacan önemli tespit ve tekliflerde bulundu. Bu bağlamda, denizcilik alanında yetki ve sorumluluklar yedi bakanlık ve 12 genel müdürlük arasında dağıldığı için organizasyon eksikliği olduğunu ve denizcilik sorunlarının halli için Deniz Ticaret Bakanlığı kurulması gerektiğini, mevcut beyin ve iş gücü ile yüzde 65 oranında milli gemi yapmak için tersanelerin tam kapasite ile çalışmasının yeterli olacağına işaret ederek Yüksek Denizcilik Okulu’nun fakülte haline getirilmesinin gerektiğini vurguladı.¹⁰⁸ Müteakiben Deniz Ticaret Bakanlığı teşkili konusunda karar verildiğine yönelik haber basında yer aldı, ama gerçekleşmedi.¹⁰⁹

Oramiral Kayacan emekli olmadan önce 20 Ağustos 1974’te Taşkızak tersanesinde *Girne* karakol gemisinin ve *J-31* jandarma botunun denize indirilme ve *Magosa* güdümlü mermi hücumbotunun omurgasının kızağa konulma törenine iştirak etti. Konuşmasında *Girne* gemisinin Donanma Vakfının Deniz Kuvvetlerine bir katkısı olduğunu belirtti.¹¹⁰

2.3.Yeni bir Yavuz İstiyoruz

Bu dönemin en önemli olaylarından birisi 1957’de hizmet dışına çıkarılan ve söküme için Makine Kimya Endüstrisi Kurumuna satılan *Yavuz* muharebe kruvazörü için 7 Haziran 1973 tarihinde Gölcük’te düzenlenen uğurlama töreniydi.¹¹¹ Bu törene Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Kemal Kayacan’ın gönderdiği mesajdaki “...seni uğurlarken duyduğumuz teessürün tek tesellisi, senin adına layık bir gemiye en kısa zamanda sahip olma ümididir” ifadesi özel bir anlam içeriyordu.¹¹² *Derya* dergisinin Temmuz 1973 sayısı da *Yavuz*’un ayrılış töreni ve *Yavuz*’la ilgili hatıralara ayrılmıştı.

¹⁰⁸ *Derya*, “Deniz Gücümüzü Artırmak için Toplantı Yapıldı”, 82, Temmuz 1974, s. 25.

¹⁰⁹ Ulvi Yenal, “Denizciliğimiz ve Deniz Ticaret Bakanlığı,” *Derya*, 86, Kasım 1974, s. 4-5. Oramiral Kayacan’ın emekli olduktan sonra Deniz Ticaret Bakanı olarak atanacağı basından yer almıştır. “Deniz Ticaret Bakanlığı Kurulacak,” *Milliyet*, 24 Ağustos 1974.

¹¹⁰ Seyfettin Orhan Çağdaş, “Ağustos Ayının Hareketli ve Önemli Olayları,” *Derya*, September 1974, 3-4. 1977’te tamamlanan TCG *Girne* 2000 yılına kadar hizmette kalmıştır. Ancak *Magosa* isimli bir hücumbot bahriye envanterine kazandırılmamıştır.

¹¹¹ İ. Özdem Koçer, *Şanlı Yavuz*, Deniz Basımevi, İstanbul, 2008, s. 85-119.

¹¹² *Derya*, “Yavuz’un Donanmadan Ayrılış Törenine Oramiral Kemal Kayacan’ın Gönderdiği Mesaj”, 69, Haziran 1973, s. 5.

Kıbrıs Barış Harekatı'nın ilk safhasında *Kocatepe* muhribinin dost ateşiyle kaybının ardından dönemin en yüksek tirajlı iki gazetesi, deniz ve hava kuvvetlerini güçlendirmeyi hedefleyen kampanyalar başlattı. Bu girişimler, Donanma ve Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakıflarına bağış yapılmasını hedefliyordu. Milliyet gazetesinin "*Ordu-Millet Elele*"¹¹³ sloganı ulusal birlik ve dayanışma temasına dayanırken, Hürriyet gazetesinin "*Yeni bir Yavuz İstiyoruz*" sloganı Türk deniz gücünün simgesi olan "*Yavuz*"un yenisinin alınması mesajını taşıyordu.¹¹⁴ *Hürriyet* gazetesi, bir gün sonra 26 Temmuz 1974 tarihinde "*Neden Yavuz?*" başlığı ile kampanyanın kapsamını ve gerekçesini tafsilatlı olarak açıklıyordu.¹¹⁵ Ayrıca, Yeni *Yavuz*'un vurucu gücü ile Türk milletinin moralini yükselteceği, birlik ve beraberlik azminin ebedi sembolü olacağı, harekatta yitirilen *Kocatepe* muhribinin yerine şanlı donanmaya, kahraman denizcilere ve aziz vatana anlamı çok büyük bir armağan olacağı, Türk milletinin eğer isterse neler yapabileceğini bir kez daha ortaya koyacağı kampanyanın başlatılma sebepleri arasında sıralanıyordu. Yeni bir *Yavuz* ve *Kocatepe*'yi donanmamıza katmak üzere başlatılan kampanyaya bütün yurttta yoğun bir ilgi oldu, bütün Türk milleti daha güçlü bir donanma sağlamak üzere şahlandı.¹¹⁶ Sonrasında, gazeteci Yılmaz Çetiner'de yeni *Yavuz* alma fikri ile yapılan çalışmaları, kampanya öncesinde Amerika nezdinde yapılan girişimleri de içerecek şekilde özetledi.¹¹⁷

Bu kampanya ile ilgili olarak ayrıntılar daha sonra hatıratlara yansıdı. Oramiral Kayacan, Amerikan Deniz Kuvvetleri ile görüşerek bir *Yavuz*'un yerine ikame edilecek bir kruvazör alımı girişimlerinden olumlu sonuç alınca, bunu hükümet kanadına aktarmış ve Başbakan Ecevit ile Milli Savunma ve Dışışleri Bakanlarının desteğini sağladı. Ancak, Oramiral Kayacan'ın bu girişimin finansmanı için *Hürriyet* gazetesi nezdinde yaptığı başlatma gayreti dönemin dinamikleri nedeniyle karşılıklı bulmadı.¹¹⁸ Aslında, "*Yeni bir Yavuz İstiyoruz*"

¹¹³ *Milliyet*, "Ordu-Millet Elele", 24 Temmuz 1974.

¹¹⁴ *Hürriyet*, "Yeni Bir Yavuz İstiyoruz", 25 Temmuz 1974.

¹¹⁵ *Hürriyet*, "Neden Yavuz?" 26 Temmuz 1974.

¹¹⁶ Seyfettin Orhan Çağdaş, "Bütün Türk Ulusu Daha Güçlü Bir Donanma Sağlamak Üzere şahlandı," *Derya*, 83, Ağustos 1974, s. 8-10.

¹¹⁷ Yılmaz Çetiner, "Yıllar Var ki YAVUZ'un Özlemi İçindeyiz", *Derya*, 83, Ağustos 1974, s. 4.

¹¹⁸ Çetiner, *Nefes Nefese Bir Ömür*, s. 45.

kampanyası desteğiyle kruvazör transferi Kıbrıs Barış Harekâtı öncesinde planlanıyordu. Süreç devletin üst düzeyinde ele alındığında, Genelkurmay Başkanlığından gerekli desteği görmediğinden ve dönemin Cumhurbaşkanı Korutürk’ün yüksek bakım ve idame maliyetleri nedeniyle uygun mütalaa etmemesi nedeniyle kruvazör transferi gerçekleşmedi.¹¹⁹

Türk kamuoyunda büyük yankı uyandıran bu kampanyada *Hürriyet* gazetesince 50 milyon lira toplanması hedeflendi. Girişim, yurt içinden ve dışından iş adamları, şirketler, esnaf ve işçiler başta olmak üzere her kesimden destek gördü, bağış toplamak için müzik şölenleri düzenlendi. Hedefe ulaşıldığında bağışçularına, anı madalyalarının ve beratlarının sunulduğu bu kampanyada Türkiye’ye uygulanan silah ambargoları nedeniyle yeni bir *Yavuz* getiremedi. Toplanan bağışlar, bugünkü Türk Savunma Sanayisinin başlangıcı olan girişimlerde kullanıldı.

2.4.Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfının Kurulması ve Sonrası

16 Ekim 1981 tarihinde Türk Donanma Vakfının adı diğer vakıflarla uyum sağlamak amacıyla “*Türk Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı*” olarak değiştirildi. Daha sonra, Türk Silahlı Kuvvetlerinin güçlendirilmesi, ihtiyaç duyulan silah, araç ve gereçleri yurt içinde üretecek seviyede bir savunma sanayi kurularak dışa bağımlılığın asgariye indirilmesi maksadıyla 17 Haziran 1987 tarihinde 3388 sayılı yasa ile tüm kuvvet vakıfları birleştirilerek “*Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı*” kuruldu, 26 Eylül 1987 tarihinde faaliyete başladı. Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı’nın 15 Eylül 1987 günü icra edilen 3’üncü Olağanüstü Genel Kurulu’nda delegeler vakıflarının birleştirmesine karşı çıkarak yasanın Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesini beklediklerini

¹¹⁹ Ercüment Yavuzalp, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 202-204; Erol Mütercimler, *Satılık Ada Kıbrıs: Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1990.

ifade ederken, kapanırsa dahi mutlaka “Donanma Cemiyeti” adı altında bir derneğin kurulmasını istedi.¹²⁰

İlave olarak, Oramiral Kemal Kayacan’ın emekli olduktan sonra en büyük amacı olan ve denizciliğin her dalında çalışanların bir topluluk olarak birleşmesini sağlayacak “Türk Denizcilik Vakfı” kurma girişimini tarihe not düşmek gerekir. Türkiye’nin denizcilik ile ilgili sorunlarını bilen ve denizciliği bir yaşam biçim olarak gören Oramiral Kayacan devletin çeşitli kademelerine ve birçok tanınmış kişiye mektup göndererek vakıf kurma girişimini ilettili. Denizcilik Bakanlığı kurulması konusunda gayret gösterdi. Ancak, akim kalan bu çaba tarihin tozlu sayfalarında yerini aldı.¹²¹

Son olarak, denizcilik camiasında bir uhde olan bir denizcilik vakfı kurma arzusu 18 Kasım 2021 tarihinde “üçüncü kez” sabık öncüllerinden daha geniş bir perspektifle ve de hem ticari hem de askeri bahriye eğitiminin neşet ettiği Heybeliada’da bu iki denizcilik camiasına kucaklayan bir isim ve ülkü etrafında “Hamit Naci Mavi Vatan Vakfı” olarak hayat buldu ve meşaleyi devraldı.¹²²

SONUÇ

Osmanlı Devleti ve ardılı Türkiye Cumhuriyeti’nde kurulan donanma/denizcilik cemiyet ve vakıfları bir sivil toplum örgütlenmesi kimliğiyle devlet ve halkın desteğini de alarak denizcilik gücünün ve deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesine büyük katkı sağladı. Geçmişte donanmasızlıktan kaynaklanan toprak kayıplarının hafızalarda yarattığı travma, yakın dönemde Kıbrıs sorununa müdahalede mevcut harp silah ve araçlarının yetersizliği ve kaynak ülkelerin dikte ettiği kullanım kısıtlamaları nedeniyle tekrar ortaya çıktı. “Başkasının Vermediğini Millet Yapar” şiarıyla yola çıkan Türk Donanma Cemiyeti, olağan

¹²⁰ Ömer Güner, “Askeri Vakıfların Kaderi Bugün Belli Oluyor: ‘Donanma Cemiyeti’ Kurulsun”, *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1987, s. 9. Yasanın iptali Sosyal Demokrat Halkçı Parti tarafından Anayasa Mahkemesine taşınmış, ancak olumlu sonuç alınamamıştır.

¹²¹ Erol Mütercimler ve Ömer Çekmecegil, “1915’ten 1992’ye Oramiral Kemal Kayacan”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi Eki*, Temmuz 1993.

¹²² Cem Gürdeniz, “Heybeliada’dan Doğan Mavi Vatan Meşalesi”, *Yeni Deniz Mecmuası*, 23, 2021, s. 7.

bağış toplama faaliyetlerinin yanısıra “*Ayda Bir Lira*”, “*Atatürk Filotillası*”, “*Dev Bir Deniz Gücü*”, “*Yeni Bir Yavuz İstiyoruz*” ve “*Ordu-Millet Elele*” gibi isimli bağış kampanyalarını basın ve kamuoyunun desteğiyle yürüttü. Başlangıçta koyulan hedeflere tam olarak ulaşamamakla beraber Donanma Cemiyeti/Vakfı millet ve devlet güç birliği yaparak silahlı kuvvetlerin deniz aşırı harekât yapacak yeteneğe erişmesine önemli katkı sağladı. Ki, 1974 yılında başarıyla gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı’nda Donanma Cemiyeti/Vakfı’nın katkısıyla yapılan çıkarma gemi ve araçları ile *TCG Berk* amfibi harekatta önemli görevler üstlendi.

Cemiyet ve vakfın kurulması ve sonrasındaki kampanyalarda “*donanmanın basındaki hatırlı dostlarının*”¹²³ kamuoyu farkındalığı yaratılmasında desteği çok önemlidir. Cemiyet, görevdeki ve emekli bahriyeliler ile eşgüdüm içinde donanma güçlendirme faaliyetlerinin lokomotifleri oldu. Cemiyetlerin faaliyet alanı sadece askeri alanda kalmadı, sivil denizciliğin geliştirilmesi de daima sorumluluk dahilinde bulundu. Ana gaye, toplumda denizcilik bilincinin artırılması oldu. Cemiyet yurt çapındaki örgütlenmesiyle, hatta yurtdışına da erişerek sosyal, kültürel, eğitim ve sportif alanda bu gayeye yönelik etkinliklerde bulundu. Sonradan vakıf haline dönüşen Donanma Cemiyetinin etkinliği, diğer kuvvet vakıflarının kurulması sürecini de tetikleyerek nihayetinde müşterek bir çatı altında faaliyet gösteren Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı’nın kurulmasına vesile oldu. Bu vakıfların kaynakları ile bugün Türk Savunma Sanayisinin belkemiğini teşkil eden şirketler kuruldu. Ayrıca, Donanma Cemiyeti’nin başlattığı sanayi fuarlarının Türk Silahlı Kuvvetlerinin ihtiyaçlarının yurtiçi sanayi kuruluşları tarafından karşılanmasına yönelik sanayi

¹²³Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin kurulmasında *Tanin* ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetelerinin önemli destek ve katkısı olmuştur. Gazeteci Abidin Daver, Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin dergisi *Donanma*’da yazılar yazmış, sonrasında donanmanın ve denizciliğin güçlendirilmesinin basında ve siyasetteki bayraktarı olmuş, Türk Denizcilik Cemiyeti’nin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Murat Yümlü, “Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Daver,” *Türkiyat Mecmuası* 29/1, 2019. Benzer şekilde, gazeteci Burhan Felek hem Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin dergisinde yazarlık yapmış hem de Türk Donanma Cemiyeti’nin kurucu üyeleri arasından yer almıştır. Türk Donanma Cemiyeti’nin kurulmasına giden süreçte *Cumhuriyet* gazetesi ve “*Millet Yapar*” kampanyasının ateşleyicisi Yılmaz Çetiner’in rolü çok önemlidir. Aynı zamanda “*Yeni Yavuz İstiyoruz*” kampanyasında da sorumluluk almıştır.

sergilerinin, silahlı kuvvetler ve sanayi arasındaki etkileşimi artırdığı gibi bugün uluslararası olarak düzenlenen sanayi fuarlarının öncülü oldu.

Sonuçta, bugün silahlı kuvvetlerin güçlendirilmesi ve savunma sanayinin geliştirilmesine yönelik faaliyetler müşterek bir vakıf çatısı altında yürütölmektedir. Ancak, donanma cemiyetlerinin temel misyonu sayılan ve askeri ve sivil boyutlarıyla güçlü bir denizcilik gücünün esası olan denizcilik bilincinin pekiştirilmesi, denizciliğinin yaygınlaştırılması ve sevdirilmesi konusu örgütlü olarak yeterince sahiplenilmedi. Bu nedenle, Donanma Cemiyetinin bir sivil toplum girişimi olarak tekrar ihya edilmesine dün olduğu gibi bugün de ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

Arşivler

Yabancı Arşivler

National Archives Registration Agency (NARA). "Presentation of the FY 1954 MDAP", 400 MDAP, 334/250/7, 1954.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri

DABCA, 030.18.1.1/80.525.8, 28 Kasım 1923.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). Zabıt Ceridesi, Devre (D) II, Cilt (C) 17, İçtima Senesi (İ) II, Doksan dördüncü İçtima, 5 Nisan 1341, Ankara 1925,

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c017/tbmm02017094.pdf>, Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022.

_____. "Zabıt Ceridesi D. II, C. 20, İç. III/23, 12.12.1341" Ankara, 1925, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c020/tbmm02020023.pdf>, Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022.

_____. "Zabıt Ceridesi D. II, C. 7, İç. I/2, 3 Mart 1340" Ankara, 1924, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007002.pdf>, Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022.

_____. "Zabıt Ceridesi D. II C. 2 İç. 1/17 12 Eylül 1339/1923" Ankara, 1923,

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c002/tbmm02002017.pdf>, Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022.

Resmî Gazete

Resmî Gazete, “İcra Vekilleri Heyeti Karar Sayısı 4/1896, Karar Tarihi: 5 Aralık 1953”, sayı 8605, 12 Ocak 1954, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8605.pdf>, Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022.

Resmî Gazete, “Deniz Kuvvetlerine yabancı memleketlerden harb gemileri, harb gemisi cihaz ve silâhlar ve harb gemisi inşa malzemesi satın alınmasına dair Kanun (Sayı: 1417, Kabul Tarihi: 23.6.1971)”, sayı 13881, 30 Haziran 1971. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13881.pdf>, Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022.

Basılı Kitaplar

- Büyüktuğrul, A. (1984). *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması, C. IV*, Deniz Basımevi, İstanbul.
- Çadırcı, M. (2005). “I Dünya Savaşı Öncesinde Kıbrıs Türk Halkının Donanma Cemiyetine Yardımlarına İlişkin Bilgi ve Belgeler.”, *III. Güzelyurt Tarih Buluşması Sempozyumu*, ed. Demiryürek, M. ve Erşan, M. Lefke Avrupa Üniversitesi Yayınları, Lefkoşe, s. 19–35.
- Çağın, R. (2018). *Göksu’dan Heybeli’ye anılar*, Sarıyıldız, İstanbul.
- Çetiner, Y. (2006). *Nefes Nefese Bir Ömür*, Epsilon, İstanbul.
- Çelik, Y. N. (2005). *Cumhuriyet Donanması 1923-2005*, 2. Baskı, Deniz Basımevi, İstanbul.
- Çoker, F. (1994). *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, Ankara.
- Gülen, N. (2001). *Şanlı Bahriye; Türk Bahriyesinin İki Yüzyıllık Tarihçesi 1773-1973*, 2. Baskı, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- Gürdeniz, C. (2013). *Hedefteki Donanma*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- _____. (2015). *Mavi Uygarlık*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- Hergüner, M. (2008). *Kurtuluş Savaşında Denizciliğimiz ve Kahraman Gemilerimiz Aydınreis ve Preveze Gambotları*, Deniz Basımevi, İstanbul
- İnam, E. (1965). *Rauf Bey*, Deniz Basımevi, İstanbul.
- Mütercimler, E. (1990). *Satılık Ada Kıbrıs: Kıbrıs Barış Harekatının Bilinmeyen Yönleri*, Alfa Yayınları, İstanbul.

- Koçer, İ. Ö. (2008). *Şanlı Yavuz, Deniz Basımevi, İstanbul*.
- Özçelik, S. (2000). *Donanma-yı Osmanı Muavenet-i Milliye Cemiyeti, Türk Tarih Kurumu, Ankara*.
- Rohnstein, R. L. (1968). *Alliances and Small Powers, Columbia University Press, New York*.
- Sönmez, O. (2001). *Anılarda Gemiler: Ufkun Ötesinde Kayboldular. Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul*.
- Yavuzalp, E. (1996). *Liderlerimiz ve Dış Politika, Bilgi Yayınevi, Ankara*.
- Yıldırım, H. (1997). *Türk Donanma Cemiyeti (Vakfı) Türk Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı ve Derya Dergisi Dizini, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargah Basımevi, Ankara*.

Tezler

- Beşikçi, M. (1999). *The Organized Mobilization of Popular Sentiments: The Ottoman Navy League, 1909-1919, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul*.
- Cesario, B. M. (2016). *The Admiralty, Popular Navalism, and The Journalist as Middlemen, The Office of Graduate and Professional Studies of Texas A&M University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, College Station*.
- Gök, N. (2007). *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakın Çağ Tarihi) Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara*.

Makaleler ve Süreli Yayınlar

- Akça, E. (1970). "İlk Çağrı Parlamentarlere" *Derya*, sayı 31 (Nisan 1970), s. 5.
- _____. (1970). "Türk Donanması ve Milletimiz" *Derya*, sayı 31 (Nisan 1970), s. 4.
- _____. (1971). "Atatürk ve Millete İnanmak Meselesi" *Derya*, sayı 40 (Ocak 1971), s. 4-5.
- Başkentli, F. (1973). "Denizci Cumhurbaşkanı" *Derya*, sayı 70 (Temmuz 1973), s. 4.
- Beşikçi, M. (2004). "I. Dünya Savaşı Öncesi İktidarın Çelik Sembolleri: Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propoganda", *Toplumsal Tarih*, sayı 127 (2004), s. 92-95.

- Büyüktuğrul, A. (1963). “Ah, Şu Donanma Cemiyeti, Denizcilik Konuları.” *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1963.
- _____. (1958). “Türk Donanmasının Vatana Yaptığı Hizmetler,” *Cumhuriyet*, 3 Mart 1958.
- Cumhuriyet*. (1965). “Başkasının Vermediğini Millet Yapar”, 2 Mayıs 1965.
- Cumhuriyet*. (1972). “Türk Milleti, Atatürk Filotillası Senin Eserin Olacak. Türk Donanma Cemiyetinin Yardımına Koş.” 23 Nisan 1972.
- Çağdaş, S. O. (1974). “Ağustos Ayının Hareketli ve Önemli Olayları”, *Derya*, sayı 84 (Eylül 1974), s. 3-4.
- _____. (1974). “Bütün Türk Ulusu Daha Güçlü Bir Donanma Sağlamak Üzere Şahlandı”, *Derya*, sayı 83 (Ağustos 1974), s. 8-10.
- _____. (1973). “Cumhuriyetimizin 50. Yıldönümüne Deniz Kuvvetlerimizin Armağanı”, *Derya*, sayı 74 (Kasım 1973), s. 4-5.
- _____. (1973). “Deniz Harp Okulu ve Lisesinin 200. Kuruluş Yıldönümü Şerefli Mazisine Yakışır Bir Şekilde Kutlandı”, *Derya*, sayı 64 (Ağustos 1973), s. 6-15.
- _____. (1971). “Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu’nun Yarattığı ‘Altın Devir’ Unutulmayacaktır”, *Derya*, sayı 48 (Eylül 1971), s. 3.
- _____. (1973). “Devletin Gemisi Amiral Korutürk’ün Komutasında”, *Derya*, sayı 68 (Mayıs 1973), s. 3-6.
- Çapaner, N. (1970). “Atatürk Filotillası.” *Derya*, sayı 37 (Ekim 1970), s. 4.
- _____. (1971). “Daha Güçlü Olmak İçin Gelecek Kuşaklara Bir Armağan” *Derya*, sayı 46 (Temmuz 1971), s. 6.
- _____. (1972). “Deniz Varlığımızı Çağın İcaplarına Uyduracağız” *Derya*, sayı 53 (Şubat 1972), s. 17.
- _____. (1971). “Kamuoyu Deniz ve Hava Gücünü Destekliyor” *Derya*, sayı 47 (Ağustos 1971), s. 8.
- Çetiner, Y. (1965). “Amerikan Askeri Yardımı ve Gerçekler: Atina Ankara’ya Tercih Edildi” *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1965.
- _____. (1965). “Amerikan Askeri Yardımı ve Gerçekler: Türkiye’ye Yılda 350 Milyon lira Ödemesi Gerekliyor”, *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1965.
- _____. (1965). “Amerikan Askeri Yardımı ve Gerçekler: Yunanistan’a 6 Muhrip, 44 Çıkarma Gemisi ve 2 Denizaltı Gemisi Verildi” *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1965.

- _____. (1974). "Yıllar Var ki YAVUZ'un Özlemi İçindeyiz", *Derya*, sayı 83 (Ağustos 1974), s. 4.
- Çoker, F. (1965). "Donanma Cemiyetinin İhyası mı?", *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1965.
- Daver, A. (1950). "Devlet Reisimiz Celal Bayar'a Açık Mektub", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1950.
- _____. (1950). "Donanma Günü: Donanma Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1950.
- _____. (1951). "Hem Nalına Hem Mihına: Donanmaya Dair", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1951.
- _____. (1951). "Türk Denizcilik Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1951.
- Derya*. (1970). "Amerika'da da Atatürk Filotillası İçin Bağış Kampanyası Başladı" sayı 39 (Aralık 1970), s. 7.
- Derya*. (1970). "Amerika'daki Türkler Atatürk Filotillası Kampanyasına Katılıyor" sayı 38 (Kasım 1970), s. 4-5.
- Derya*. (1970). "Atatürk Filotillası Bağış Kampanyası Açıldı", sayı 39 (Aralık 1970), s. 5-6.
- Derya*. (1971). "Berk Denize İndirilirken", sayı 47 (Ağustos 1971), s. 4-7.
- Derya*. (1974). "Deniz Gücümüzü Artırmak İçin Toplantı Yapıldı", sayı 82 (Temmuz 1974), s. 4-5.
- Derya*. (1973). "Deniz Harp Okulu ve Lisesinin 200. Kuruluş Yıldönümü Kutlanacak", sayı 64 (Ocak 1973), s. 5-6.
- Derya*. (1972). "Deniz Kuvvetleri Deniz Havacılığı Yönünden de Güçlendiriliyor", sayı 53 (Şubat 1972), s. 4-5.
- Derya*. (1974). "Denizcilik Müsteşarlığı Kuruluyor, sayı 80 (Mayıs 1974), s. 7.
- Derya*. (1971). "Okullarda Türk Donanma Cemiyeti Gençlik Kolu Kurulacak", sayı 45 (Mayıs 1971), s. 7.
- Derya*. (1974). "Donanma Haftası ve Atatürk Filotillası", sayı 37 (Ekim 1970), s. 5.
- Derya*. (1972). "Oramiral Celal Eyiceoğlu'nun Demeci.", sayı 57 (Haziran 1972), s. 12.
- Derya*. (1970). "Sunay: 'Ödevimiz Önemli ve Büyük Bir Donanmaya Malik Olmaktır.'" sayı 37 (Ekim 1970), s. 4.
- Derya*. (1970). "Türk Donanma Cemiyeti'nin Kampanyası", sayı 32 (Mayıs 1970), s. 6.
- Derya*. (1971). "Türk Donanma Cemiyeti", sayı 44 (Mayıs 1971), s. 2.

- Derya*. (1971). “Türk Donanma Cemiyeti 5’inci Genel Kurulu Toplandı”, sayı 49 (Ekim 1971), s. 7.
- Derya*. (1972). “Türk Donanma Vakfı 1972 İstanbul Sanayi Sergisi 1 Temmuz’da Açılacak”, sayı 58 (Temmuz 1972), s. 8-9.
- Derya*. (1972). “Türk Donanma Vakfı Kıbrıs’ta da Kuruluyor”, sayı 55 (Nisan 1972), s. 8.
- Derya*. (1972). “Türk Donanma Vakfı Kıbrıs Şubesi Alacağı Gemiye *Bayraktar* İsmi Verecek”, sayı 57 (Haziran 1972), s. 14.
- Derya*. (1972). “Türk Donanma Vakfı Kuruldu”, sayı 54 (Mart 1972), s. 4-5.
- Derya*. (1972). “Türk Donanma Vakfı Örgütü Kuruluyor”, sayı 55 (Nisan 1972), s. 4.
- Derya*. (1972). “Türk Donanma Vakfının Giriştiği Dev Bir Deniz Gücü Kurmak Çabaları Aralıksız Devam Ediyor”, sayı 58 (Temmuz 1972), s. 8.
- Derya*. (1972). “Ulaştırma Bakanlığında Müsteşar Deniz Yardımcılığı Kuruldu”, sayı 61 (Ekim 1972), s. 11.
- Derya*. (1973). “Yavuz’un Donanmadan Ayrılış Törenine Oramiral Kemal Kayacan’ın Gönderdiği Mesaj”, sayı 69 (Haziran 1973), s. 5.
- Derya*. (1970). “Yunanistan Deniz Gücünü Geliştiriyor”, sayı 29 (Şubat 1970), s. 8.
- Derya*. (1970). “Yunanistan Donanma için Yardım Topluyor: Yunanistan’da Hücumbot Kampanyası”, sayı 31 (Nisan 1970), s. 5.
- Engin, F. (1970). “Atatürk Filotillası”, *Derya*, sayı 36 (Eylül 1970), s. 3.
- _____. (1970). “Bir Şükran Borcu” *Derya*, sayı 32 (Mayıs 1970), s. 3.
- _____. (1970). “Ege’de Kuvvet Dengesi”, *Derya*, sayı 30 (Mart 1970), s. 3-4.
- Esengün, K. (1970). “Yunan Silahlanması ve Türkiye”, *Cumhuriyet*, 9 Mart 1970.
- Eyiceoğlu, C. (1972). “Donanmamıza Ağustos Ayında 2 Muhrip, 3 Denizaltı ve 2 Tank Çıkarma Gemisi Katılacak”, *Derya*, sayı 57 (Haziran 1972), s. 20.
- _____. (1970). “Kendi Gemilerimizi Tersanelerimizde İnşa Edeceğiz” *Derya*, sayı 32 (Mayıs 1970), s. 4.
- Fındıklı, M. (1971). “Periskop: 1971 Yılına Uğurlarken” *Derya*, sayı 39 (Aralık 1971), s. 3.
- _____. “Umutlu Gelecek”, *Derya*, sayı 55 (Nisan 1972), s. 3.
- Gibbons, J. H. (1903). “Navy Leagues”, *The North American Review*, 176/558 (1903), s.758–64.
- Gürdeniz, C. (2021). “Heybeliada’dan Doğan Mavi Vatan Meşalesi”, *Yeni Deniz Mecmuası*, sayı 23 (2021), s. 7-12.

- Güvenç, S. (2015). "NATO'nun Evrimi ve Türkiye'nin Uluslararası Güvenliğe Katkısı." *Uluslararası İlişkiler*, XII/45 (2015), s. 101–19.
- Güventürk, F. (1972). "Silahlı Kuvvetler ve Vakıflar" *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1972.
- Hişankaan, N. (1970). "Yunanistan Kimin İçin Silahlanıyor", *Milliyet*, 6 Mart 1970.
- Hürriyet*. (1974). "Neden Yavuz?", 26 Temmuz 1974.
- Hürriyet*. (1974). "Yeni Bir Yavuz İstiyoruz" 25 Temmuz 1974.
- İpekçi, A. (1972). "Yunanistan'ın Silahlanma Sorunu", *Milliyet*, 24 Şubat 1970.
- _____. (1972). "Yerli Savaş Sanayi", *Milliyet*, 1 Şubat 1972.
- Johnson, L. B.-İnönü, İ. (1966). "President Johnson and Prime Minister İnönü: Correspondence between President Johnson and Prime Minister İnönü, Haziran 1964, as Released by White House." *Middle East Journal* XX/3 (1966), s. 386–93.
- Karakılıç, C. (1973). "Türk Donanma Vakfının Getirdikleri", *Derya*, sayı 64 (Ocak 1973), s. 13.
- Keçecioğlu, D. (1965). "Bu Bir Milli Davadır." *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1965.
- Milliyet*. (1974). "Deniz Ticaret Bakanlığı Kurulacak", 24 Ağustos 1974.
- Milliyet*. (1974). "Donanma Cemiyeti Ege'de Bozulan Denge İçin Uyarma Yaptı", *Milliyet*, 18 Mart 1970.
- Milliyet*. (1952). "Kısa Haberler", 15 Nisan 1952.
- Milliyet*. (1974). "Ordu-Millet Elele" 24 Temmuz 1974.
- Milliyet*. (1950). "Türk Denizcilik Cemiyeti Kuruldu", 30 Aralık 1950.
- Milliyet*. (1967). "Yerli Sanayi Sergisi Açılıyor", 28 Haziran 1967.
- Milliyet*. (1970). "Yunanistan'ın Silahlanma Gayreti İnceleniyor", 27 Şubat 1970.
- Mütercimler, E.- Çekmecigil, Ö. (1993). "1915'ten 1992'ye Oramiral Kemal Kayacan", *Deniz Kuvvetleri Dergisi Eki*, Temmuz 1993.
- Ömer G. (1987). "Askeri Vakıfların Kaderi Bugün Belli Oluyor: 'Donanma Cemiyeti' Kurulsun." *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1987.
- Orkunt, S. (1972). "Deniz Kuvvetlerimiz", *Milliyet*, 12 Ekim 1970.
- _____. "Ege'de Kuvvet Dengesi", *Milliyet*, 28 Temmuz 1969.
- Şehsuvaroğlu, H. (1965). "Donanma Cemiyetinin İhyası mı?", *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1965.
- Tunçkanat, H. (1971). "Hava Kuvvetleri Vakfı ve Donanma Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1971.
- Ülgerin, K. (1971). "Bir Cevap", *Derya*, sayı 40 (Ocak 1971), s. 3.

- _____. (1971). “Hava Kuvvetleri Vakfı ve Türk Donanma Cemiyeti” *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1971.
- _____. (1972). “Silahlı Kuvvetler ve Vakıflar”, *Derya*, sayı 58 (Temmuz 1972), s. 12-13.
- _____. (1973). “Türk Donanma Cemiyeti’nden Türk Donanma Vakfına” *Derya*, sayı 72 (Eylül 1973), s. 12-14.
- Yenal, U. (1974). “Denizciliğimiz ve Deniz Ticaret Bakanlığı”, *Derya*, sayı 86 (Kasım 1974), s. 4-5.
- Yümlü, M. (2019). “Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Daver.” *Türkiyat Mecmuası* XXIX/1 (2019), s. 249–299.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 27.10.2022

Submitted: 27.10.2022

Kabul Tarihi: 14.12.2022

Accepted: 14.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1195252>

Ertuğrul BAYIR¹

OSMANLI HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ'NE DESTEK İÇİN KURULAN ALMAN YARDIM KOMİTESİ

Öz: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Alman Kızılhaçı arasında Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları esnasında meydana gelen yardımlaşma seferberliğinin bir örneğini de Birinci Dünya Savaşı yıllarında görüyoruz. Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasıyla birlikte Alman Kızılhaçı Osmanlı cephelerinde Hilal-i Ahmer'e sağlık hizmeti hususunda destek olduğu gibi, cemiyet için Alman halkından yardım toplayacak olan "*Alman Yardım Komitesi*"nin kurulmasına da öncülük etmişti. Berlin'de kurulan bu komite sayesinde Alman halkı Hilal-i Ahmer'e hem nakdî, hem de aynî yardımda bulunmuş; ülkenin dört bir tarafından toplanan yardımlar İstanbul'a ulaştırılmıştı. Bu çalışmada, ilk olarak Alman Yardım Komitesi'nin hangi şartlarda kurulduğu ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yardım toplamak için nasıl bir çalışma yürüttüğü hakkında bilgi verilecek; daha sonra Yardım Komitesi'nin Hilal-i Ahmer'e destek olmak amacıyla Almanya'nın farklı şehirlerinde hangi etkinlikler düzenlediği, Alman basınına yansıyan bilgiler ışığında değerlendirilecektir. Son olarak, Yardım Komitesi ve Alman Kızılhaçı tarafından toplanan yardımların İstanbul'a nasıl gönderildiği hususu da, Kızılay ve Osmanlı Arşivi belgelerine göre değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Alman Yardım Komitesi, Birinci Dünya Savaşı, Alman Kızılhaçı, Osmanlı Devleti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti.

¹ Araştırmacı yazar, MEB, e.bayir1979@gmail.com ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3545-3355>

German Aid Committee Established to Support the Ottoman Red Crescent Community

Abstract: We see an example of the solidarity efforts, which had previously been during the Tripoli War and Balkan Wars, between the Ottoman Red Crescent Society and the German Red Cross during the First World War. With the participation of the Ottoman Empire into the war, the German Red Cross not only supported the Red Crescent about health care on the Ottoman fronts, but also pioneered the establishment of the "German Aid Committee", which would collect aid from the German people for the community. Thanks to this committee established in Berlin, the German people helped both the Red Crescent with money and materials. In this study, firstly information will be given about the conditions under which the German Aid Committee was established and how it worked to collect aid to the Red Crescent Society; then what activities did the German Aid Committee carry out in different cities of Germany to support the Red Crescent Society, in the light of information in the German press, will be evaluated. Finally, according to the Red Crescent Archive and Ottoman documents, information will be given about how the aid collected by the Aid Committee and the German Red Cross was sent to Istanbul.

Keywords: Germany Aid Committee, World War I, Germany Red Cross, The Ottoman Empire, Ottoman Red Crescent Society.

GİRİŞ

Balkan Savaşları'ndan ağır kayıplar vererek çıkan Osmanlı Devleti bu yenilginin etkisiyle ordu ve donanmasını ıslah çalışmalarına giriştiği esnada Avrupa'da meydana gelen ittifak teşebbüsleri büyük oranda şekillenmişti. Bu süreçte Osmanlı idarecileri, devletin bütünlüğü ve yeniden toparlanmasını sağlamak için Avrupalı güçlerle ittifak kurmanın gerekli olduğuna inandıklarından Fransa ve Rusya ile yapılan ve başarısızlıkla neticelenen görüşmelerden sonra nihayet 2 Ağustos 1914 tarihinde karşı blokta yer alan Almanya ile gizli bir antlaşma imzalamışlardı.² Osmanlı Devleti savaş patlak verdiğinde tarafsızlığını ilan

² Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Almanya ile gizli bir ittifak antlaşmasının imzalanmasından birkaç gün sonra (5-14 Ağustos tarihleri arasında) diplomatik bir teşebbüste bulunarak, Rusya ile ittifak görüşmeleri yapmışlardı. Osmanlı yöneticileri böyle yapmakla aslında, Almanya ile yürütülen cephane ve diğer yardımlar konusunda pazarlık avantajını artırmayı hedeflemişlerdi. Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", 1914'ten 2014'e 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu, 20-21 Kasım 2014, Sempozyum Bildirileri, İstanbul 2015, s. 160-161.

etmişti ancak Ağustos'un ilk haftasından itibaren gelişen olaylar ve Almanya'nın çabaları (Goben/Yavuz ve Breslau/Midilli adlı gemilerin 28-29 Ekim 1914 gecesi Ruslara ait Odesa ve Sivastopol limanlarını bombalaması) Osmanlı'yı savaşa katılmaya sürüklemiş; bu olay üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdi.³ İki devlet arasında imzalanan gizli antlaşma ve yürütölen görüşmeler neticesinde Almanya, Osmanlı'ya silah ve cephane yardımı yapacak⁴, belirli alanlarda uzman ekipler gönderecek, hatta Alman askerî personeli Osmanlı ordusunda Türk askeriyile birlikte mücadele edecekti. Osmanlı topraklarına gönderilecek malzemelerin ve ekipmanların neredeyse tamamı Balkan ölkeleri üzerinden demiryolu ile getirilecekti ancak bu, Sırbistan ile mücadele eden Avusturya-Macaristan'ın başarısızlığı ve Romanya'nın ulaşım engelleri göz önüne alındığında hiç de kolay olmamıştır. Diğer taraftan, savaşın ilk yılında Alman Askerî Misyonu'na bağlı sağlık personelleri Osmanlı topraklarına gelmeye başlamış, 1915 yılının Sonbaharında ise başta İstanbul olmak üzere pek çok bölgede Alman sağlık tesisleri inşa edilmişti. Osmanlı'nın savaşa dâhil olmasıyla birlikte Alman Askeri Misyonu personel ve malzeme varlığını artırmaya başladı. Bu doğrultuda 1915 yılının ilk aylarında sadece 400 kişiden oluşan asker sayısını Ağustos ayının sonlarına doğru 6000'i asker, 600'ü de subay olmak üzere bir hayli artırmıştı. Savaşın sonuna kadar Suriye, Filistin, İstanbul, Gelibolu, Irak ve Kafkasya'da görev yapan Alman askerlerinin sayısı

³ Osmanlı Devleti ile Almanya arasında yapılan görüşmeler neticesinde, Doğu Anadolu ve Kafkasya üzerinden Rusya'ya bir darbe vurulması, İngiltere'nin Hindistan'a giden sömürge yolunu kesmek için Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a karşı harekete geçilmesi, Ege ve Akdeniz'de İngiliz ve Fransız donanmaları egemen olduğundan Çanakkale'yi korumak için Trakya'da önemli bir kuvvet bırakılması şeklinde bir savaş planı yapılmıştı. İlk iki teşebbüste o bölgelerdeki Müslömanların Rusya ve İngiltere'ye başkaldırmasına güveniliyordu ancak, bu beklenti karşılık bulamadığı gibi İngiltere Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak için ilk önce Güney Irak'ta, sonra da Çanakkale'de iki cephe açınca Osmanlı daha savaşın başında dört cephede savaşmak zorunda kalmıştı. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C. 1-2: 1914-1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 107-112.

⁴ Bu yardım kapsamında Ağustos ayı sonlarında Berlin'deki Türk Büyökelçilięi aracılığıyla Osmanlı Devleti 100 bin kg. ayakkabı tabanı, 200 bin portatif çadır, 150 bin alüminyum řiře, 500 bin kg. et ile bir o kadar sebze konserveleri ve yaklaşık 100 bin at nalı ve farklı boyutlarda çivi talebinin yer aldığı bir listeyi Alman Savaş Bakanlığı'na takdim etmişti. Almanya ise ayakkabı tabanı hariç diğer isteklerin karşılanmaya çalışılacağını iletmişti. Klaus Kreiser, "Das Osmanische Reich: Zerreiřprobe am Bosphorus", *Der Weg in den Ersten Weltkrieg (Wegmarken)*, Thilo Köřler, Norbert Seitz (Hrsg.), Deutschlandradio März 2014, s. 61-71.

25.000'e (bunlara 65 sağlık uzmanı da dâhil) ulaşmıştı.⁵ Bilindiği gibi, 20. yüzyılın başlarında askerî sağlık hizmeti alanında Almanya, diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında oldukça iyi bir durumda idi. Aynı şekilde, savaş alanındaki yaralı ve hasta askerlere yardım etmek amacıyla Avrupa'da kurulan Kızılhaç toplulukları içerisinde Alman Kızılhaç'ı uzman sağlık personeli sayısı, ilk müdahale ve yaralıların nakli ile cephelerde kullanılan tıbbî malzeme bakımından hatırı sayılır bir üstünlüğe sahipti. Alman Kızılhaç'⁶ bu savaştan evvel özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda Osmanlı cephelerinde aktif olarak hizmette bulunmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nda ise müttefik bir ülkeye sağlık personeli ve malzemeleri göndermekle kalmamış, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ulaştırılmak üzere Almanya'nın farklı bölgelerinde yardım kampanyaları da tertip etmişti.⁷ Bu cümleden olmak üzere, Berlin'deki Kızılhaç Merkez Komitesi'nin öncülüğünde oluşturulan "*Alman Yardım Komitesi*"nin nasıl yardım topladığı, yardım toplama kampanyasının Alman basınına ne şekilde yansıdığı ve bu yardımların Almanya'dan İstanbul'a nasıl nakledildiği gibi hususlar burada detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

I. Alman Yardım Komitesi'nin Kuruluşu

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda hasta ve yaralı askerlerin tedavi ve bakımı hususunda Harbiye Nezareti'ne büyük destek sağlamıştı. Aynı desteği Birinci Dünya Savaşı yıllarında da devam ettirmek isteyen cemiyet yönetimi için en büyük sorun kaynak yetersizliği idi ve bu savaşta İstanbul, Çanakkale, Erzurum, Erzincan, Bağdat ve Filistin gibi farklı

⁵ Wolfgang U. Eckart, *Medizin und Krieg: Deutschland 1914-1924*, Ferdinand Schöning Verlag, Paderborn 2014, s. 319-325. Gerd Machalett und Ernst-Jürgen Finke, "Die Medizinische Versorgung der Deutschen Militärmission in Vorderasien 1914-1918", *Wehrmedizinische Monatschrift*, 59/2015, s. 248-258.

⁶ Alman Kızılhaç teşkilatının temeli 6 Şubat 1864 tarihinde Berlin merkezli "*Savaşta Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım için Prusya Merkez Komitesi (Das Preußische Zentralkomitee zur Pflege Verwundeter und Erkrankter Krieger)*" adlı bir cemiyetin kurulmasıyla atıldı. Bu cemiyet aynı zamanda Alman Kızılhaç'ının da temelini oluşturdu ve teşkilat kısa zaman içerisinde 16 eyalette onlarca şube açarak binlerce üyeye ulaştı. Dieter Riesenber, *Das Deutsche Rote Kreuz, Eine Geschichte 1864-1990*, Ferdinand Schöning Verlag, München 2002, s. 29-32.

⁷ Muttalip Şimşek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Erzincan, Bağdat ve İstanbul'da Açılan Alman Kızılhaç Askerî Hastaneleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXVI (2020), s. 39-42.

bölgelerde verilecek mücadele nedeniyle mevcut olanakların sınırlı olması, cemiyeti ülke içerisinde ve müttefik ülkelerde yardım toplamaya zorluyordu. Bu yüzden Hilal-i Ahmer Cemiyeti, hem ülke dâhilinde, hem de yabancı ülkelerde yardım toplanması için daha savaşın ilk aylarından itibaren çalışmalarına başladı. Cemiyet, ilk olarak müttefik ülkelerde yardım toplama kararı aldığından Alman ve Avusturya Kızılhaçı ile iletişime geçti.⁸

Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasından sonra Çanakkale'de bir cephe açılması ihtimali ortaya çıkınca Alman yöneticileri arasında Osmanlı'ya acil silah ve cephane yardımı yapılması gerektiği, aksi takdirde İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'den sonra İstanbul'u almaları halinde Osmanlı'nın savaş dışında kalacağı ve uzun vadede bunun Alman menfaatleri için hiç de iyi olmayacağı yönünde görüşler beyan edilmeye başlanmıştı. Sadece Çanakkale'de değil, Kafkasya, Mısır, Irak ve Suriye bölgesinde de Osmanlı'nın başarısı Almanya için çok önemliydi ve bütün bu cephelerde Osmanlı'nın mağlup olması aynı zamanda Almanya'yı askerî ve politik açıdan zor duruma düşüreceğinden her ne olursa olsun Osmanlı'ya yardım edilmesi gerekiyordu.⁹

Yukarıda ifade edildiği gibi, Osmanlı ordusunda Alman askerleri görev almaya başlayınca İstanbul'daki Alman Askerî Misyonu kontrolünde Osmanlı topraklarına Alman sağlık personeli gelmeye başlamıştı. Bu savaş esnasında Almanya, müttefiki Osmanlı Devleti'ne iki ülke arasında yapılan anlaşma gereğince, askerî desteğin yanında çok sayıda doktor, hemşire ve hastabakıcı gibi personel göndermek suretiyle sağlık alanında da destek sağlıyordu. Birinci Dünya Savaşı boyunca Almanya'nın Osmanlı topraklarına gönderdiği doktor sayısı (bu sayıya Alman Salib-i Ahmer Cemiyeti'ne mensup doktorlar da dâhildir) yaklaşık 250'yi buluyordu.¹⁰

⁸ *Kızılây Arşivi (KA)*, 93/43, 11 Kasım 1914. Hilal-i Ahmer Cemiyeti sadece Avusturya ve Almanya'da değil, Macaristan'da da yardım toplama çalışması yürütmüştü. Geniş bilgi için bkz: Ahmet Altıntaş, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer'in Macaristan'daki Faaliyetleri", *Tarihin Paşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016/16, s. 1-16.

⁹ Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları", *Türkler*, C. 13, Edt: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 673-684.

¹⁰ <https://www.scribd.com/document/80987994/aerzte1wk-1> (Erişim Tarihi: 16.03.2020). Ayrıca bkz: Richard A. Gabriel und Karen S. Metz, *A History of Military Medicine, From Ancient Times to The Middle Ages*, Band I-II, Greenwood Pres, New York 1992, s. 243-244.

Söz konusu süreçte Alman Kızılhaç Merkez Komitesi'nin başta İstanbul olmak üzere Erzincan, Gelibolu, Irak ve Filistin'de sağlık hizmeti yürütme kararı alması ve bir biri ardına sağlık personeli ile gerekli malzemeleri göndermesi, yardım seferberliğinin önemli bir safhasını oluşturmaktaydı.¹¹ Bunların yanında 20 Temmuz 1915 tarihinde Alman endüstri ve tarım derneklerinin Alman Şansölyesi Dr. von Bethmann Hollweg'e sundukları bir raporda, Osmanlı'ya yardım edilmediği takdirde Doğu'daki yüzbinlerce Müslümanın sempatisini kazanmak için yıllardır harcanan emek ve paraların boşa gideceği, nihayetinde bunun Alman ekonomik ve finans gücüne büyük zararı olacağı ifade edilmişti.¹² Netice itibarıyla, belirtilen kaygılara bağlı olarak Almanya savaş boyunca Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye çalışmıştır. Bu kapsamda, Alman Kızılhaçı öncülüğünde Berlin'de kurulan ve Alman Şansölyesi Bethmann Hollweg'in de büyük destek verdiği "*Deutsches Komitee für Sammlungen zu Gunsten des Roten Halbmonds (Hilal-i Ahmer Yararına Alman Yardım Toplama Komitesi*¹³)" 1915 yılının başlarından itibaren Almanya'nın farklı şehirlerinde, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yardım toplamaya başladı. Alman Yardım Komitesi'nin Onursal Başkanı Alman Şansölyesi (Reichskanzler) Bethmann Hollweg idi. Komitenin iki sorumlu başkanı (Trachenberg asilzadelerinden Fürst von Hatzfeldt ve Meclis Başkanı/Präsident des Reichstags Dr. Johannes Kämpf), iki malî işler sorumlusu (Alman Türk Başkonsolosu/Kaiserliche Türkische General-Konsul R. von Koch ve Milletvekili/Stellvertreter Dr. Arthur Salomonsohn) ve iki de sekreteri (Dr. Paul von Schwabach ve Dr. Ernst Jäckh) vardı.¹⁴

¹¹ Kızılhaç (Rote Kreuz/Red Cross) teşkilatının hizmet anlayışı şu yedi ilkeden oluşuyordu: insanperverlik (Menschlichkeit), tarafsızlık (Unparteilichkeit), ayırım gözetmeme (Neutralität), bağımsızlık (Unabhängigkeit), gönüllülük (Freiwilligkeit) birlik (Einheit) ve evrensellik (Universalität). Bu ilkeleri Alman Kızılhaçı da aynen benimsemiş ve bunlara sadık kalarak Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78), Sırp-Bulgar Savaşı (1885), Boer Savaşı (1899-1902), Rus-Japon Savaşı (1904-05) ve Trablusgarp Savaşı (1911-12) gibi pek çok savaşta din ve milliyet farkı gözetmeksizin sağlık hizmeti yürütmüştü. *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. III-V.

¹² Çolak, *agm*, s. 678.

¹³ Bundan sonraki kullanımlarda "Hilal-i Ahmer Yararına Alman Yardım Toplama Komitesi" yerine kısaca "Alman Yardım Komitesi" ifadesi tercih edilecektir.

¹⁴ *Archives de la Ville et de l'Eurométropole de Strasbourg (AVES)*, 502 FI 403, 15 Nisan 1915.

Alman Yardım Komitesi Berlin merkezli olarak çalışacaktı ve toplanacak yardımlar Berlin'deki Osmanlı Sefareti aracılığıyla İstanbul'a gönderilecekti. Almanya'nın farklı şehirlerinde teşkil edilecek şubeler marifetiyle toplanan para veya malzemeler aynı şekilde önce Berlin'e ulaştırılacak, buradan İstanbul'a gönderilecekti. Toplanacak yardımların muhafaza ve nakil işleriyle Alman Yardım Komitesi veya yardımların toplandığı yerlerdeki Alman Kızılhaç şubeleri ilgilenecekti. Ayrıca, toplanan nakit paralar sadece İstanbul'daki Hilal-i Ahmer merkezinin izni dâhilinde gerekli harcamalar için kullanılabilir veya kayıt alındığı şekliyle aynen İstanbul'a gönderilecekti.¹⁵

Nakit bağışında bulunmak isteyenler için Komite, yerel veya ulusal ölçekte tanınan banka veya finans kuruluşlarında¹⁶ hesap açtırmıştı ve bunun yanında gerek aynî, gerek nakdî bağışta bulunmak isteyenler buldukları bölgelerdeki belediye dairelerine veya Türk Sefaretlięine/Konsolosluga da makbuz karřılıęında¹⁷ bağışlarını bırakabilecekti. Alman Komitesi daha fazla yardım toplanması ve toplanacak yardımların usulünce Berlin'deki merkeze ulaştırılması için her bölgede bir de "Yerel Komite (Der Ortsausschuß)" oluşturmuştu. Yerel Komite'nin üyeleri genellikle o bölgenin tanınmış, güvenilir ve halkı yardıma teşvik edebilecek kişilerden oluşuyordu. Mesela, Alsès-Loren'de teşkil edilen Yerel Komite'nin üyeleri arasında Belediye Başkanı, Ticaret Odası Başkanı, Müsteşar Sekreteri ve fabrikatör gibi şehrin ileri gelenleri yer alıyordu.¹⁸

¹⁵ KA, 94/105, 10 Mayıs 1915. Ayrıca bkz: KA, 599/26, Lef.13.

¹⁶ Örneğin, Alsès-Loren (Elsaß und Lothring)'de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yardım etmek isteyenler şu bankalara bağışta bulunabilecekti: "Aktiengesellschaft für Boden und Kommunalkredit, Allgemeinen Elsaßischen Bankgesellschaft, Bank von Elsaß und Lothringen, Bank für Handel und Industrie, Bank von Milhausen, Rheinischen Kreditbank ve Bank Ch. Staehling, L. Valentin & Cie". AVES, 502 FI 403.

¹⁷ Şehbenderlikler tarafından bağışçılara verilen bir makbuz örneği için bkz: EK-1.

¹⁸ Alsès-Loren'deki Yerel Komite şu isimlerden oluşuyordu: "Karl Adler (Fabrikatör), Dr. Back (Müsteşar Sekreteri), Bähle (Danışma Kurulu Üyesi), Dr. Chrismann (Danışma Kurulu Üyesi), Giřen (Ticaret Odası Başkanı), Dr. Freudenfeld (Elsaß Lothringen Sigorta Şirketi Yönetim Kurulu Başkanı), Hurst (Danışma Kurulu Üyesi), Kayser (Yüksek Okul Müdürü), von Lautz (Emniyet Müdürü), Löme (Elektrik İstasyon Müdürü), Pöhlmann (Bölge Başkanı), Riehl (Danışma Kurulu Üyesi), Schleißer (Ticaret Odası Yöneticisi), Dr. Schwander (Belediye Başkanı), Dr. Spahn (Danışma Kurulu Üyesi), Angemach (Ticaret Konseyi Üyesi) ve Waltz (Danışma Kurulu Üyesi)". AVES, 502 FI 403.

II. Yardımların Toplanması ve İstanbul'a Gönderilmesi

Alman Yardım Komitesi, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti yararına daha fazla yardım toplayabilmek için bir broşür hazırlayarak ülkenin dört bir tarafına dağıtmıştı. Aslında, bu yardım seferberliği sadece Hilal-i Ahmer ile sınırlı değildi. Almanya diğer müttefiki Bulgaristan için de benzer bir yardım seferberliği başlatmıştı.¹⁹ Yardım çalışmaları esnasında Komite'ye en büyük desteği Alman Kızılhaç²⁰ yapıyordu. Çünkü ülkenin en ücra yerleşim yerlerinde bile Alman Kızılhaç (Deutsche Reute Kreuz/DRK)'nın şubesi bulunuyordu. Bu şubelerin temsilcileri yapılan yardım çağrısı üzerine bölgelerinde daha rahat yardım toplayabiliyordu. Örneğin, biraz sonra detaylı bilgi verileceği üzere, DRK Ludwigslust Şubesi temsilcilerinden Eczacı Bremm bulunduğu bölgeden önemli miktarda yardım toplamış ve bunları Berlin'deki Türk Sefareti'ne ulaştırmıştı.²¹

Yardım Komitesi, Alman halkı arasında bir farkındalık oluşturmak ve Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne daha fazla yardım yapılmasını sağlamak için bir ilan metni hazırlatmıştı. İlan metni, Alman-Osmanlı ittifakının önemini, Alman ve Osmanlı askerlerin farklı bölgelerde ve zorlu koşullarda insanüstü mücadeleler verdiğini, müşterek mücadelenin tehlikeye girmemesi adına Hilal-i Ahmer'e ve dolayısıyla Türk ordusuna yardım etmenin elzem olduğunu ifade eden şu cümlelerden oluşuyordu:

"Silah arkadaşımız Osmanlı, müşterek düşmanlarımızın çöküşü için fedakârlık ve coşkuyla savaşıyor. Osmanlılar Tüm İslam âleminin geleceğini anavatanımızın kaderine bağladılar. Bu uğurda ağır bedel ödüyorlar ve daha da ciddi fedakârlık yapacaklar. Sahip oldukları ordu ve donanma sayesinde müşterek mücadelemize büyük hizmetleri oluyor.

Alman ve Osmanlı askerleri düşmana karşı nasıl yan yana mücadele veriyorsa bizim de bu zor şartlarda Osmanlı'yı tüm gücümüzle

¹⁹ Bulgar Kızılhaç için de bir Alman Yardım Komitesi oluşturulmuştu. AVES, 502 FI 400, 1915. Almanya, Kızılhaç aracılığıyla kendi ordusu ve donanmasının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da savaş esnasında halka yardım çağrısında bulunmuştur. AVES, 502 FI 55; AVES, 502 FI 58, 1917; AVES, 502 FI 399, 1917.

²⁰ Alman Kızılhaç Teşkilatı/Das Deutsche Rote Kreuz (DRK).

²¹ KA, 599/26, Lef.1, 11 Mayıs 1916.

desteklememiz gerekiyor. Hilal-i Ahmer için yapılan gönüllü başışlar, Alman halkının bu bilince sahip olduğunu gösterecektir.

Kapsamlı bir yardıma ihtiyaç var. Bu yüzden, Almanlar olarak Hilal-i Ahmer'e ve dolayısıyla cesur Türk silahlı kuvvetlerine fedakârlık yaparak destek olmamız gerekiyor.

Zorlu kış şartlarında Kafkasya ve daha başka bölgelerde verilen insanüstü mücadelelerdeki yükü bir nebze de olsa hafifletmek için herkes bu yardımların gerekli olduğunu anlamalıdır. Her Alman, müttefik kardeşleri için yaptığı bütün fedakârlığın aslında kendi ülkesi yararına olduğunu fark etmelidir.”²²

Yapılan çağrılar üzerine ülkenin her bölgesinden yardımlar gelmeye başladı. Yardım çağrılarının en önemli duyuru vasıtası gazete ve dergilerdi. Gazetelerde özellikle Kızılhaç ve Türk Kızılayı'na yardım edilmesi çağrısında bulunuluyordu. Cenevre Sözleşmesi gereği Türk Kızılayı'nın Osmanlı cephelelerinde mücadele ederken yaralanan Alman askerlerine de yardım ettiği belirtiliyor ve Türk Kızılayı'na bu yüzden daha fazla yardım edilmesi gerektiği çağrısı yapılıyordu.²³ Bu basın organları aracılığıyla verilen ilanlar neticesinde Alman Kızılhaçı, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Bulgaristan Kızılhaçı için yapılan yardımları belirli aralıklarla açıklıyordu. Örneğin, Bremen şehrinde 1916 yılının Mart ayına kadar Hilal-i Ahmer için 5.100 Mark yardım toplanmıştı.²⁴ Mannheim'da ise Hilal-i Ahmer için 350, DRK için 2.800 Mark²⁵; Heilbronn'da Hilal-i Ahmer için 2.500, Bulgar Kızılhaçı için 5.000, DRK için de 10.000 Mark²⁶ yardım toplanmıştı. Alman Tütün Üreticileri Derneği ise Osmanlı Hilal-i Ahmer ve Bulgar Kızılhaçı için toplam 200.000 Mark tutarında bir yardımda bulunarak 1915 yılı içerisinde en yüksek bağışı yapmış oluyordu.²⁷

²² AVES, 502 FI 403, 1915. (Bkz: Ek-2).

²³ *Allgemeine Zeitung (München)*, Nr. 4, 23 Ocak 1915; *Rosenheimer Zeitung*, Nr. 162, 17 Temmuz 1915; *Heimatgruß (Balingen)*, Nr. 12, Ağustos 1917. Alsos-Loren bölgesinde 1915 yılına ait vergi gelirlerinden Hilal-i Ahmer Cemiyetine'de bir miktar pay ayrılmıştı. *Rote Kreuz-Vereinigung Kusel, Hebersicht über die Tätigkeit von Kriegsbeginn bis 31 Dezember 1915, 1916*, s. 7.

²⁴ "An unsere Mitglieder im Felde", Bremen Kriegsbrieftage, *Heimatsgrüße*, Nr. 1, April 1916, s. 8.

²⁵ *Kriegsberichte der Handelskammer für den Kreis Mannheim*, Nr. 5, Mai/Juni 1915, s. 135. (Bkz: Ek-3)

²⁶ "Kriegswohlfahrtspflege", *Knorr-Feldpost (Heilbronn)*, Nr. 9, Dezember 1915, s. 2.

²⁷ *Feldzeitung der Bugarmee*, Nr. 11, 28 Dezember 1915.

Alman Yardım Komitesi Hilal-i Ahmer Cemiyeti yararına daha fazla yardım toplanabilmesi için ülkenin dört bir yanında konser, tiyatro veya sinema gibi etkinlikler tertip ediyordu. Bu tür etkinliklere Almanya'nın tanınmış sanatçıları veya bilim adamları katılarak yardım kampanyasına destek oluyordu. Bremen'de Hilal-i Ahmer yararına tertip edilen tiyatro etkinliğine bizzat Osmanlı Büyükelçisi de katılmıştı. Bremen Trivoli Tiyatrosu'nda gerçekleşen tiyatro gösterisinin ardından Garnizon Korosu da misafirlere bir müzik dinletisinde bulunmuştu.²⁸

Yine Hilal-i Ahmer yararına Bonn'da "*bir hayır konseri (Wohltätigkeitskonzert)*" tertip edilmiş ve 4 Ekim 1917 tarihinde gerçekleşen konsere Köln Operası'ndan şarkıcılar Grimm-Mittelbach ve Karl Schröder ile ülkenin tanınmış piyanisti Prof. Paul Stoye ve Düsseldorf'tan ünlü oyuncu Robert Nonnenbruch katılmıştı.²⁹

Bu yardım seferberliğine Almanya'daki Yahudiler de dâhil olmuş ve Alman Yardım Komitesi'ne bağlı olarak kurulan "*Yahudi Yardım Komitesi (Judische Hilfskomitee)*" de Hilal-i Ahmer yararına yaklaşık 100.000 Mark yardım toplamıştı. Büyük bir kısmı Yahudiler'den toplanan bu paranın bir kısmıyla ilaç, giyecek vs. malzemeler satın alınarak Osmanlı ve Alman askerlerinin kullanımı için trenle İstanbul'a gönderilmişti. Yahudi Yardım Komitesi ayrıca, Berlinde'ki Osmanlı Sefareti'ne bir mektup göndererek ihtiyaç duyulan malzeme listesi ile toplanan nakdi yardımın gönderilebileceği bir posta çeki hesabının kendilerine bildirilmesini talep etmişlerdi.³⁰

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yardım seferberliğine sadece Almanya'dan değil, Avusturya'dan da destek geliyordu. Özellikle bu ülkede bulunan kalem erbabı, tanınmış yazarlar gazetelere gönderdikleri yazılarda Hilal-i Ahmer için halkı yardıma teşvik ediyordu. Bu yazılar sayesinde büyük miktarlarda yardım toplanıyor ve bununla cemiyetin ihtiyaç duyduğu ilaç ve diğer sağlık malzemeleri temin ediliyordu. Avusturyalı Gazeteci Karl Junker Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne göndediği bir yazıda, Osmanlı topraklarında "*âsâr-ı edviye*

²⁸ *Deutschland in der Notwehr gegen Überfall, Barbarei und Heuchelei, Betrachtungen der "Bremer Nachrichten" über den Völkerkrieg 1914/1915*, Carl Schünemann Verlag, Bremen 1915, s. 11.

²⁹ "Türken Konzert", *Bonner Zeitung*, 24 Eylül 1917. Ayrıca bkz: "Eine Wohltätigkeitsveranstaltung", *Deutsche Reich Zeitung*, 5 Eylül 1917. Hilal-i Ahmer ve Bulgar Kızılhaçı yararına Sofya'da da bir konferans tertip edilmişti. Bkz: *Deutsche Balkan-Zeitung (Sofia)*, Nr. 11, 5 März 1917.

³⁰ "Liebesgabenzug für die türkische Armee", *Bonner Zeitung*, 24 Haziran 1915.

ile fennî, ilmî ve siyasî makalâtı hâvi" yazıların kendilerine ulaştırılması halinde bunların Avrupa'da basılarak elde edilecek gelirin doğrudan İstanbul'a gönderileceğini ifade etmişti. Zira Alman ve Avusturya Kızılhaçları bu şekilde makaleleri neşrederek hatırı sayılır gelir elde etmişlerdi.³¹ Aynı şekilde, Balkan ve Şark Alman Heyet-i İktisadiyesi Baş Kâtibi Dr. Alexander Müller Hariciye Nezareti'ne gönderdiği tahriratta, kendisiyle birlikte Dr. Ervin Haedcke'nin kaleme aldıkları "*Almanya ve Harb*" isimli kitabın satışından elde edilecek gelirin tamamını Alman-Osmanlı dostluğunun bir göstergesi olarak Hilal-i Ahmer'e bağışlamak istediklerini beyan etmişti.³²

Alman ve Avusturya Kızılhaç'ının birlikte organize ettiği ve gelirlerinden bir kısmını Hilal-i Ahmer'e bağışladığı diğer bir etkinlikte Rotterdam (Batavya)'da gerçekleştirilmişti. Burada tertip edilen müsamereden elde edilen gelirin bir kısmı (3.193 Florin) Batavya Şehbenderliği'nin bilgisi dâhilinde "*Nederlandsche Handel Maatschappij*" adlı banka üzerinden İstanbul'a gönderilmişti.³³

Hilal-i Ahmer'e ulaşan yardımların büyük bir kısmı DRK'nin mahallî şubeleri tarafından toplanıyor ve Berlin'deki Alman Yardım Komitesi'ne ulaştırılıyordu. Komite'nin en fazla yardımı da bu şekilde topladığını söylemek mümkündür. Herşeyden evvel, DRK gönüllüleri halk ile daha samimi iletişim kurarak yardım talebinde bulduklarından hemen karşılık bulabiliyorlardı. Ayrıca, taşradaki DRK temsilcileri genelde o bölgenin tanınmış (doktor, eczacı, fabrikatör veya ticaret erbabı) şahıslarından oluştuğu için halk bunlara güven duyuyor ve yardım talebine büyük oranda olumlu cevap veriyordu. Bu şekilde, Hilal-i Ahmer için Baden-Württemberg'in oldukça küçük bir yerleşim yeri olan Geislingen'den bile (DRK temsilcisi Emil Allgoewer tarafından) kısa sürede 1.122 Mark toplanmıştı.³⁴

Hilal-i Ahmer için özverili bir şekilde yardım toplayan bir diğer DRK Şubesi de Ludwigslust idi. Buradaki yardım çalışmalarını, aynı zamanda Ludwigslust

³¹ KA, 553/1, 16 Mart 1915. Alman ve Avusturya Kızılhaç teşkilatları 1915 yılı başlarında bir müsamere tertip etmişler ve elde edilen hasılatın bir kısmını (110 Osmanlı Lirası) Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağışlamışlardı. KA, 193/56, 20 Şubat 1915. Müşterek düzenlenen diğer bir etkinlik için bkz: KA, 397/72, 25 Mayıs 1915.

³² *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 2171/4, 7 Şubat 1915.

³³ KA, 18/132, 25 Ocak 1915.

³⁴ KA, 94/122, 15 Ağustos 1916.

Askeri Hastanesi Müdürlüğü'nü de yapan Eczacı Bremm takip ediyordu. Bremm, DRK'nin Ludwigslust Şubesi temsilcisiydi ve Komite merkezine 17 Mayıs 1916 tarihinde gönderdiği bir mektupta, Hilal-i Ahmer'in hemşire, hastabakıcı veya diğer sağlık personeline ihtiyacı olup olmadığı ve cephelerde tesis edilen sağlık birimleri için hangi ilaçların lazım olduğu gibi hususların Berlin Büyükelçiliği tarafından kendilerine bildirilmesini talep etmişti.³⁵ Alman Yardım Komitesi tarafından Bremm'e gönderilen 17 Mayıs 1916 tarihli yazıda, Hilal-i Ahmer için sağlık personeline veya tıbbî malzemeye ihtiyaç olup olmadığı gibi konularla Berlin'deki Türk Büyükelçiliği'nin ilgilendiği, yaralıların bakımı için acilen ilaçlara ihtiyaç olduğu ve eğer ilaç temin edilecek olursa bunların Türk Büyükelçiliği'ne ulaştırılması gerektiği belirtilmişti.³⁶

Bunun üzerine Bremm, 31 Mayıs 1916 tarihinde Berlin'deki Türk Büyükelçiliği'ne gönderdiği mektupta, DRK Macklenburg Başkanı Dr. Langfeld'in Hilal-i Ahmer yararına ilaç toplama kampanyasına büyük destek verdiğini³⁷, satın alınacak ilaçlar için ihracat lisansı çıkarmaya çalıştıklarını, pahalı ilaçları satın almak için gerekli nakit ihtiyacının Hilal-i Ahmer namına toplanan paralardan karşılanıp karşılanamayacağını ve bu hususta Alman Yardım Komitesi'nin iznini talep ettiklerini; buna müsaade edildiği takdirde satın alınacak ilaçların İstanbul'a gönderileceğini belirtmişti.³⁸ Büyükelçilikten Bremm'e gönderilen 5 Haziran 1917 tarihli cevabi yazıda, ilaçlar için nakit kaynak talebinin Savaş Bakanlığı (Kriegsministerium)'na da iletiildiği, Alman Komitesi'nin Hilal-i Ahmer yararına topladığı bütün parayı İstanbul'daki genel merkeze gönderdiğini ve satın alınacak ilaçlar için ödemenin sadece İstanbul'daki Hilal-i Ahmer merkezinden gelecek emirle yapılabileceği; dolayısıyla Almanya'da toplanan paraların DRK veya Alman Komitesi tarafından kullanılamayacağı ifade edilmişti.³⁹

Yardım toplandığı günlerde Osmanlı cephelerinde yaralanan askerlerin tedavileri için Avrupa'dan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne acilen ilaç gönderilmesi

³⁵ KA, 599/26, Lef.1, 11 Mayıs 1916.

³⁶ KA, 599/26, Lef.2, 17 Mayıs 1916.

³⁷ Osmanlı Devleti, Almanya'da Hilal-i Ahmer için yardım toplayan veya dolaylı olarak yardım edenlere nişan itasında bulunarak onları taltif etmiştir. BOA, HR.SYS, 2420/69, 14 Mayıs 1916; BOA, Meclis-i Vükelâ (MV), 246/5, 7 Teşrinisani 1332/20 Kasım 1916.

³⁸ "...Ich möchte unseren treuen wackeren Bundesgenossen (sadık, cesur müttefiklerimize) baldigst das bringen, was sie so notwendig an Medikamenten gebrauchen". KA, 599/26, Lef.3-4.

³⁹ KA, 599/26, Lef.5-6.

gerekiyordu ancak, kinin, kloroform ve eter gibi maddeler Alman Kızılhaç ve genel olarak Alman ordusu için de büyük bir öneme sahip olduğundan ihracatı sınırlandırılmıştı. Üstelik bu gibi maddeler savaş döneminde oldukça yüksek fiyatlara satılıyordu. Mesela, daha çok sıtma hastalığına karşı kullanılan “kinin”in Almanya’da kilosu 180 Mark, cerrahi müdahalelerde kullanılan “kodein”in kilosu ise 560 Mark değerindeydi ve Ludwigslust DRK yönetiminin Hilal-i Ahmer’e gönderilmek üzere satın alınacak ilaçlar için yaklaşık 30-40 bin Mark’a ihtiyaçları vardı. Uzun süren yazışmalardan bir sonuç çıkmayınca Bremm, Hilal-i Ahmer için gerekli ilaçların bir kısmını kendi imkânlarıyla satın almıştı. Bu ilaçların Almanya’dan çıkarılması meselesine gelince, Alman Yardım Komitesi tarafından Bremm’e gönderilen 9 Haziran 1917 tarihli bir tezkirede, Almanya’da eğitim görmüş Osmanlı tebaasından bir doktora Hilal-i Ahmer adına sipariş edilen ilaç ve diğer sıhhi malzemeler için Alman Hükûmeti’nin bir ihracat lisansı verdiği bildirilmişti. Bu, Hilal-i Ahmer adına alınacak her türlü ilaç ve sağlık malzemesinin Almanya’dan sorunsuz çıkabileceği anlamına geliyordu.⁴⁰

Almanya’nın farklı şehirlerinde toplanan sargı malzemeleri, asker giysileri, ilaçlar, gıda ürünleri⁴¹ ve çadır gibi yardımlar vagonlara doldurularak tren yoluyla İstanbul’a gönderilecekti. Ludwigslust DRK ekibi de kendi imkânlarıyla oluşturdukları bir vagon dolusu malzemeyi Berlin’den İstanbul’a göndereceklerdi ve bu malzemelerin zarar görmeden Hilal-i Ahmer merkezine ulaşması için de bir görevli İstanbul’a kadar gidecekti.⁴²

Alman Komitesi ile Alman Kızılhaç teşkilatının müştereken çalışmaları neticesinde Berlin’de toplanan yardımlar belirli aralıklarla İstanbul’a gönderiliyordu. Örneğin, 1915 yılının Mayıs ayına kadar toplanan aynı yardımların toplamı 51 vagona ulaşınca Alman Yardım Komitesi iki görevli nezâretinde bu yardımları 31 Mayıs 1915 tarihinde yola çıkardı. Bu malzemelerin nakli esnasında görevli personelin yol masrafı için kendilerine 3.000 Mark

⁴⁰ KA,599/26, Lef.8-11, 9 Haziran 1917.

⁴¹ Alman Yardım Komitesi bu süreçte Hilal-i Ahmer’e gıda ürünü desteğinde de bulunmuştu. Nitekim 1916 yılında Komite tarafından satın alınan unlar İstanbul’a gönderilmişti. BOA, Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04..), 650/24, 20 Mart 1916.

⁴² KA, 599/26, Lef.7.

verilmişti ki, bu para da Hilal-i Ahmer adına toplanan paradan karşılanacaktı. Vagonlarla İstanbul'a gönderilen malzemeler şunlardı:⁴³

Vagon Adedi	Eşyanın Cinsi
37	5 sıhhiye bölüğü ile 2 sahra hastanesi için 72 araba.
5	11 araba ile dezenfektör, sahra matbahu, mutfak aletleri. Bu 5 vagonun birinde 2 tekerlekli araba üzerinde 1 dezenfektör makinesi de mevcuttu. ⁴⁴
1	Asker hediyeleri
4	Asker hediyeleri ⁴⁵
1	140 yatak
1	Bu yatakların minderi vs. (bu vagonda cephede kullanılmak üzere bir mutfak takımı da mevcuttu.)
1	Asker hediyeleri ⁴⁶ (bu vagonda harbiyeye ait iplik ve röntgen aletleri de mevcuttu.)
1	Hilal-i Ahmer Cemiyeti için sipariş edilmiş 1 büyük çadır (3 kısımlı)

⁴³ KA, 578/68, 4 Haziran 1915.

⁴⁴ 15 Şubat 1915 tarih ve 659 hususi numaralı tahrirat üzerine Berlin'de Dr. Hikmet Bey tarafından sipariş edilmişti. Aynı yer.

⁴⁵ Berlin'de Ullstein Matbaası tarafından hediye edilmişti. Aynı yer.

⁴⁶ Bunların 18 sandığı Münih'te General Artin'in zevcesi tarafından gönderilmiş olup yarısı Türk askerine, diğer yarısı da Alman askerine aitti. Aynı yer.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti için sipariş edilmiş 1 büyük çadır (4 kısımlı)

Bu malzemelerin büyük bir kısmı Alman Yardım Komitesi ve DRK Şubeleri tarafından toplanmış, bir kısmı ise Harbiye Nezareti'nin isteği üzerine Berlin Sefareti tarafından satın alınmıştı. Görüldüğü gibi, Hilal-i Ahmer için gönderilen bu malzemelerin büyük bir kısmı aslında Harbiye Nezareti'nin cephelerde ihtiyaç duyduğu malzemelerden oluşuyordu. Diğer yandan, hastaneler için yatak, röntgen ve dezenfeksiyon makineleri gönderilmişti ki, bu malzemeler de Hilal-i Ahmer'in sağlık çalışmalarına büyük fayda sağlayacaktı. Bundan yaklaşık bir yıl sonra gönderilecek diğer malzemelere bakıldığında ise, yukarıda Ludwigslust DRK Şubesi'nin satın aldığı ilaçlardan anlaşılacağı üzere, cephelerde mücadelelerin artması ve askerlerin ağır yaralanmalarına bağlı olarak Hilal-i Ahmer'in daha çok tıbbi malzemelere ihtiyaç duyduğu ve bu yönde talepte bulunmaya başladığı görülmektedir.⁴⁷

Alman Komitesi bütün bu faaliyetlerin yanında Avrupa'da yaşayan ve sıkıntı içerisinde olan Osmanlı tebaasına da yardım etmiştir. Berlin Sefareti'nin bilgisi dâhilinde Komite, Fransa'da "*Puy de Dôme au Séminaire à Cellule*" adındaki bir karargâh tutuklu bulunan Osmanlı tebaasından Mois Benyakas'a para ve elbise yardımında bulunmuştu. M. Benyakas Berlin Sefareti'ne bir mektup göndererek yardım talebinde bulunmuş, Sefaret de Alman Komitesi'nden adı geçen şahsa yardım edilmesini istemişti.⁴⁸

SONUÇ

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gelişen ve kimi zaman en üst seviyeye ulaşan Osmanlı-Alman ilişkileri Birinci Dünya Savaşı ile bir silah arkadaşlığına (Waffenbündnis) dönüşmüş ve bu kader birlikteliği savaş boyunca devam etmişti. Almanya özellikle 1915 yılının başlarından itibaren Osmanlı Devleti'ne yardım etmenin gerekli olduğunu görmüş, başta askeri alanda olmak üzere

⁴⁷ KA, 578/68, 4 Haziran 1915.

⁴⁸ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb), 24/26, 26 Nisan 1332/9 Mayıs 1916.

sağlık hizmeti ve teknik eleman desteği gibi farklı alanlarda da yardımda bulunmaya çalışmıştır.

Almanya, savaş başladıktan sonra Osmanlı topraklarına onlarca sağlık personeli göndermek suretiyle hem Türk cephelelerinde mücadele veren Alman askerlerinin tedavilerini sağlamayı, hem de müttefik ülkenin yaralı ve hasta askerlerine sağlık hizmeti sunmayı amaçlamıştı. Bunun dışında Almanya, Harbiye Nezareti'nin cephelelerde ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetlerini büyük oranda sağlamaya çalışan Hilal-i Ahmer'e de destek vermekten geri durmamıştır. Nitekim 1915 yılının başlarında kurulan Hilal-i Ahmer Yararına Alman Yardım Toplama Komitesi, Hilal-i Ahmer'e nakdi ve aynı yardımda bulunarak cemiyetin savaş esnasında zaten ağır olan yükünü bir nebze de olsa hafifletmeye çalışmıştır. Berlin merkezli kurulan ve Türk Konsolosluğu'nun bulunduğu yerlerde şubeler açan komite, Alman halkından binlerce Mark para ve vagonlar dolusu da sağlık malzemesi toplamayı başarmıştı. Almanya'nın farklı şehirlerinde Hilal-i Ahmer yararına tertip edilen tiyatro ve konser gibi etkinlikler sayesinde Alman kamuoyunun dikkati bir yandan uluslararası Kızılay/Kızılhaç yardım anlayışına çekilirken, diğer yandan cephelelerde yürütülen sağlık hizmetleri için büyük destek sağlanmış oluyordu.

Alman Kızılhaçı ile Alman Yardım Komitesi'nin müşterek ortaya koyduğu bu yardım seferberliği neticesinde toplanan paralar Berlin Osmanlı Sefareti eliyle veya bankalarla, tıbbî ve askeri malzemeler ise tren yoluyla İstanbul'a gönderilmişti ki, Alman halkının yaptığı gönüllü bağışlar bu zor zamanda Hilal-i Ahmer'e büyük destek olmuştur. Zira bu dönemde, Osmanlı ordusu cepheye nasıl "*yedi düvele*" karşı büyük mücadele vermişse, Hilal-i Ahmer Cemiyeti de cephe gerisinde ve memleketin dört bir tarafında aynı fedakârlıkla hem askerleri hem de halkı ayakta tutmaya çalışmıştır.

Netice itibarıyla, 93 Harbi'nden başlayıp Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları ile devam eden Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Alman Kızılhaçı arasındaki yardımlaşma anlayışı Birinci Dünya Savaşı yıllarında en üst düzeyde devam etmiştir. Dolayısıyla hem geçmişten gelen Osmanlı-Alman dostluğunun etkisiyle hem de askerî ittifaka bağlı olarak gelişen müttefik ülkenin de ayakta kalması anlayışına bağlı olarak tarihte eşine ender rastlanacak bir sosyal dayanışma örneği bu savaş vesilesiyle ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Archives de la Ville et de l'Eurométropole de Strasbourg (AVES)

502 FI 400; 502 FI 403; 502 FI 55; 502 FI 58; 502 FI 399.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube (DH.EUM.5.Şb), 24/26.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 2171/4; 2420/69.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04.), 650/24.

Meclis-i Vükelâ (MV), 246/5.

Kızılay Arşivi (KA)

18/132; 93/43; 94/105; 94/122; 193/56; 397/72; 578/68; 553/1; 599/26.

II. Gazeteler

Allgemeine Zeitung (München).

Bonner Zeitung.

Deutsche Balkan-Zeitung (Sofia).

Feldzeitung der Bugarmee.

Heimatgruß (Balingen).

Knorr-Feldpost (Heilbronn).

Kriegsberichte der Handelskammer für den Kreis Mannheim.

Rosenheimer Zeitung Heimatsgrüße.

III. Kitap ve Makaleler

Alkan, Necmettin, "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", *1914'ten 2014'e 100. Yılında Birinci Dünya*

Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu, 20-21 Kasım 2014, Sempozyum Bildirileri, İstanbul 2015, s. 157-178.

Altıntaş, Ahmet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer'in Macaristan'daki Faaliyetleri", *Tarihin Paşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016/16, s. 1-16.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C. 1-2: 1914-1995*, Alkim Yayınevi, İstanbul 2007.

Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des İtalienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914.

Çolak, Mustafa, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları", *Türkler*, C. 13, Edt: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 673-684.

Deutschland in der Notwehr gegen Überfall, Barbarei und Heuchelei, Betrachtungen der "Bremer Nachrichten" über den Völkerkrieg 1914/1915, Carl Schünemann Verlag, Bremen 1915.

Eckart, Wolfgang U., *Medizin und Krieg: Deutschland 1914-1924*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2014.

Gabriel, Richard A. und Karen S. Metz, *A History of Military Medicine, From Ancient Times to The Middle Ages*, Band I-II, Greenwood Pres, New York 1992.

Kreiser, Klaus, "Das Osmanische Reich: Zerreißprobe am Bosphorus", *Der Weg in den Ersten Weltkrieg (Wegmarken)*, Thilo Kößler, Norbert Seitz (Hrsg.), Deutschlandradio März 2014, s. 61-71.

Machalett, Gerd und Ernst-Jürgen Finke, "Die Medizinische Versorgung der Deutschen Militärmission in Vorderasien 1914-1918", *Wehrmedizinische Monatschrift*, 59/2015, s. 248-258.

Riesenberg, Dieter, *Das Deutsche Rote Kreuz, Eine Geschichte 1864-1990*, Ferdinand Schöning Verlag, München 2002.

Rote Kreuz-Vereinigung Kusel, Hebersicht über die Tätigkeit von Kriegsbeginn bis 31 Dezember 1915, (y.y) 1916.

Şimşek, Muttalip, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Erzincan, Bağdat ve İstanbul'da Açılan Alman Kızılhaç Askerî Hastaneleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXVI (2020), s. 37-76.

<https://www.scribd.com/document/80987994/aerzte1wk-1> (Erişim Tarihi: 16.03.2022).

EKLER

(ATAD)

- 76 -

Ertuğrul BAYIR

Osmanlı Hilal-İ Ahmer Cemiyeti'ne Destek Olmak İçin Kurulan Alman Yardım Komitesi

شہنشاہ خانہ لرحہ قبض اولتان مبالغہ عائد مقبوض سندیدر
صردہ نوسروسی
No. d'Ordre

۲۶۵۰۸

Duplicata

Reçu pour les sommes perçues
par les Consuls

مبالغہ : مسکوکات محلہ
Somme : Monnaie du Pays
۱۰۰

بارہی ویرتک اسم و صنعتی } عروسیت بہ غتہ اخذہ اصحاب علاقہ دن
Nom et Profession

محل اقامتی } عروس
Résidence

تہ پارہسی اولدینی } ہلال احمری نہ سی
Nature du versement

ترتک حسابہ یا تیردینی } امداد حاضرہ منہ سندیدر مبالغہ استانی کو تیردینی نہ سی
Versé pour le compte } جدیدت امرایہ تیردینی نہ سی

عروسیت بہ غتہ اخذہ دن بروجہ بالا
یوز خانہ آلہرق مقبوض سندیدر مومی الیہ ویرلمش اولمغہ اشبو نسختہ تانیہ
مربوطی ایلہ برابر خارجہ محاسبہ مدیرتہ ارسال قلمدی
Reçu de M..... la somme
ci-dessus, soit.....

فہی شہنشاہ خانہ نوسروسی
Le Consul

کاپورہ خانہ

تاریخی } چک ویا پوستہ علم و خبرتک
Date } du Chèque ou du
نوسروسی } Mandat-poste.
نومار

آچہی تسلیم اینتک مہر ویا امضاسی
Le Dépositant

کسیدہ سی }
Tireur

مخاطب }
Payeur

آچہی تسلیم اینتک مہر ویا امضاسی
نوسروسی
نومار

[Partie à envoyer au Ministère]

[نظارتہ کوندریلہ چک نسخہ]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS, 2171/4.

EK-1: Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağış yapanlara verilen bir makbuz örneği.

(ATAD)

Ertuğrul BAYIR

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne Destek Olmak İçin Kurulan Alman Yardım Komitesi

Geschäftsstelle
B 1, 7b.
Sernspracher
Nr. 2 u. 2100.

Kriegsberichte der Handelskammer
für den Kreis Mannheim.

Postfachkonto
Ludwigs-
hafen a. Rh.
Nr. 2025.

Abdruck nur unter Quellenangabe gestattet.

Nr. 5 1915 Mai/Juni

Stiftungen und Unterstützungen.

Bei der Handelskammer eingegangene Zeichnungen:	Für den Auslandsnachrichtendienst.
Für den Deutschen Verein für Sanitätshunde.	Uebertrag . 2 312.45 ₺
Dr. Blaufstein 10.— ₺	Für die Kriegsgechädigten in Ostpreußen.
Handelskammer 100.— "	Uebertrag . 2 172.— ₺
110.— ₺	Für die Kriegsgechädigten in Elfaß-Lothringen.
Für die Beratungsstelle für Kleinhandel und Gewerbe.	Uebertrag . 710.— ₺
Handelskammer 100.— ₺	Für den Kurierdienst nach Holland.
Für die Zentrale für Kriegsfürsorge.	Uebertrag . 627.15 ₺
Uebertrag . 28 026.20 ₺	Für vom Ausland ausgewiesene Deutsche.
Professor Endres 77.60 "	Uebertrag . 1 000.— ₺
Gebrüder Blumenstein 500.— "	Beitrag der Handelskammer zu den Auslagen der Leitung der Vaterländischen Vorträge
28 603.80 ₺	Uebertrag . 152.04 ₺
Für das Rote Kreuz.	Für die Kraftfahrerspende.
Uebertrag . 2 500.— ₺	Uebertrag . 25.— ₺
Karl Messerschmitt (Quartierscheine) ca. 300.— "	
2 800.— ₺	
Für den Roten Halbmond.	
Uebertrag . 350.— ₺	

Kriegsberichte der Handelskammer für den Kreis Mannheim, Nr. 5, Mai/Juni 1915.

EK-3: Almanya'nın Mannheim şehrinde Hilal-i Ahmer için toplanan yardım (350 Mark).

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 07.12.2022

Submitted: 07.12.2022

Kabul Tarihi: 23.12.2022

Accepted: 23.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1215791>

Sultan CİVCİ¹

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI TOPRAKLARINDA YABANCI SERMAYE REKABETİNİ ARTIRAN BİR UNSUR: BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ

Öz: 19. yüzyılda sanayinin hızla gelişmesi ve Sanayi Devrimi'nin gerçekleştirilmiş olması, tüketim ihtiyaçlarının çoğalmasına ve sömürgecilik faaliyetlerinin artmasına yol açmıştır. Emperyalizmin temel yayılma araçlarından biri, sermaye ihraç etmek ve bunun için yeni yerler bulmaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın büyük devletlerinin ortak bir yarı sömürgesi haline gelmesinde de, Avrupa sermayesi doğrudan rol oynamıştır. Avrupa ülkeleri nüfuz alanlarını genişletmek amacıyla sanayileşmemiş; fakat verimli topraklara sahip ve özellikle petrol yatakları bulunan bölgelere, farklı yöntemler izleyerek yerleşmek istemişlerdir. Bu yöntemlerden biri, 19. yüzyıla damgasını vurmuş olan demiryolu ulaşım sistemi olmuştur. Osmanlı Devleti sanayileşme aşamasını gerçekleştiremediğinden, ulaşım sorununu da kendi bünyesinde çözemeyip, yabancı devletlere ayrıcalıklar tanıyarak dönemin en önemli teknolojik aygıtını ülkesine getirmiştir. İngiliz ve Fransız sermayedarlar tarafından bazı kısa hatlar yapılmıştır; ancak II. Abdülhamid'in döneme damga vuran Bağdat Demiryolu imtiyazını, ülkedeki İngiliz ve Fransız tekelini kırmak düşüncesiyle Almanlara vermesi, büyük devletler arasında Osmanlı toprakları üzerinde bir demiryolu imtiyaz mücadelesine yol açmıştır. Bağdat Demiryolu Projesi, imtiyazı alan devlete, Osmanlı'nın Balkan topraklarından Ortadoğru topraklarına kadar uzanan büyük bir alanda çok yönlü yararlar sağlamaktaydı. Ayrıca, demiryolu hattının bitiş noktasında bulunan Mezopotamya bölgesindeki petrol yataklarını işletme ve hatta bu bölgeyi tamamen ele geçirek dünya siyasetinde başat güç olma amacında olan devletler için 19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası demiryolu savaşlarının en şiddetlilerine sahne olmuştur. O dönemde, Osmanlı'nın sahip olduğu özellikle yeraltı zenginliklerini,

¹Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, sultan_boga@hotmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7889-4903>

II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur:
Bağdat Demiryolu Projesi

İmparatorluğun dışına aktarmanın en belirgin şekli demiryolu yapımı idi. Bu konuda en önemli proje de, Bağdat Demiryolu Projesiydi. Bu çalışmanın amacı da, emperyalist devletlerin Osmanlı ülkesindeki petrol yatakları üzerindeki rekabetini, demiryolu projesi ekseninde anlatmaktır. Çalışma, üç başlık altında, Osmanlı arşiv belgeleri ile araştırma ve inceleme eserlerden yararlanarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sömürgecilik, yabancı sermaye, imtiyaz, petrol, Bağdat Demiryolu, Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid.

A Factor Increasing The Rivalry Foreign Capital in Period Abdülhamid II in Ottoman Territories: Baghdad Railroad Project

Abstract: Rapid development of the industry and the occurrence of Industrial Revolution caused the imperialism activities and consuming needs to increase. One of the main ways for imperialism to spread is to export capital and find new areas to do so. European capital played a direct role in Ottoman Empire becoming a common half colony of Europe's big nations. European countries did not industrialise for the purpose of expanding their borders but they wanted to move to the areas that are rich in grain, cotton and especially oil reservoir following different methods. One of these methods was the railroad transportation system, which marked itself in the 19th century. Since the Ottoman Empire couldn't execute its industrialisation phase and solve the transportation issue, they gave capitulation opportunities and brought the most important technological device in that era. Some short lines were constructed by the British and French investors but Abdülhamid II giving the Baghdad Railroad privilege that marked itself in that era with the thought of breaking the British and French monopoly in the country caused a conflict of railroad privilege on Ottoman lands between big nations. This project was benefiting to the nation in so many ways that received privilege in a big area that extends from Ottoman's lands in Balkan to Middle East. Also, for the nations aiming to become the superior power in global politics by running the oil reserve in Mesopotamia and even taking over it, lands of Ottoman Empire had witnessed the most violent international railroad wars. In the Picture of Ottoman, the most efficient way to transfer the wealth of Ottoman with investing via export capital was railroad construction. In that period, Baghdad Railroad would come to mine when it came to foreign capital and privilege. Because this Project was also an oil line Project and in this piece of work, the struggle that had been given by the stronger nations of the area for the privilege of Baghdad Railroad.

Keywords: Imperialism, foreign capital, privilege, oil, Baghdad Railroad, Ottoman State, Abdülhamid II.

Giriş

Avrupa'da Fransız Devrimi'nden sonraki ikinci büyük değişim Sanayi Devrimi idi. 18. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da başlayan sanayi devriminin sonucunda üretimde büyük bir artış yaşandı. Bu ise, beraberinde büyük bir

iktisadi yayılcılığa yol açtı. Bu yayılcılıktan Osmanlı Devleti de en zayıf anında nasibini alacaktır. 19. yüzyıl, hem politikada hem iktisadi yaşamda Batı'nın öne geçtiği bir dönem olacaktır².

Sanayileşme hareketi, motor gücünün kullanımı ve enerji kaynaklarındaki gelişim ile büyük hız kazanmıştır. Böylece de kömür, petrol ve diğer hidrokarbonların önemi daha da artmıştır. Bunun sonucunda etkin bir hammadde kaynağı arayışına giren sanayi kuruluşları için petrol, bir çözüm olmuştur³.

Tarihin en eski zamanlarından beri bilinen ve pek çok alanda kullanılan petrol, sanayi devrimine geçişle birlikte Avrupa'da seri üretim için daha da önemli hale gelmiştir⁴. 19. yüzyılda gelişen rafineri teknolojisi ve içten yanmalı motorların keşfi ile birçok alanda kullanımı artan petrol, gelişmiş ülkelerin, petrolün bulunduğu bölgeler üzerinde kıyasıya bir rekabete girmelerine sebep olmuştur⁵.

Sanayi devriminin yaşandığı bu dönemde ulaşım konusunda da, demiryolu sistemi 19. yüzyıla damgasını vurmuş ve iktisadi amaçlar ile birlikte politik amaçlar için de kullanılan bir vasıta olmuştur. Sanayileşmiş ülkeler, geri kalmış ülkeler üzerinde demiryolu yapımı mücadelesine girişerek, bu yolla ülkenin tarım, ticaret ve kültürel hayatını canlandırırken, bir taraftan da kendilerine bağımlı hale getirmeye çalışmışlardır⁶.

Petrolün öneminin fark edildiği 19. yüzyılda, bilinen en önemli petrol yataklarının Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunması, uluslararası bir politika oyunu olan ve ilk kez 1815'te terim olarak ifade edilen "Doğu Sorunu" çerçevesinde şekillenen ilişkiler için, İmparatorluğa, sanayileşmiş ülkeler arasındaki enerji rekabetinde merkezi bir konum kazandırırken, emperyalist devletlere de Osmanlı ülkesi üzerinde aradıkları fırsatı sunmuştur.

² Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 314.

³ Volkan Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yay., Ankara, 2006, s. 94.

⁴ Büşra Karataşer, "II. Abdülhamid Döneminde Petrol Yatakları İçin Verilen Mücadele", *Uluslararası Enerji Ekonomi ve Politika Kongresi*, Mart 2017, *Bildiriler Kitabı*, s. 384.

⁵ Necmettin Acar, "Petrolün Stratejik Önemi ve Mezopotamya Petrol Kaynaklarının Paylaşımında Calouste Sarkis Gülsenkian'ın Rolü", *JASAS*, 2013, s. 3.

⁶ Adil Özdemir, *Türkiye'nin Keşfedilebilir Petrol ve Doğalgaz Yatakları*, Ankara, 2016, s. 186.

Emperyal devletler, Osmanlı toprakları üzerine demiryolu imtiyaz mücadelesine girişerek, bu yolla petrol yataklarını ele geçirme yarışına başlamışlardır⁷.

1.Osmanlı Devleti'nde Demiryolu Ulaşımı

Yeni bir ulaştırma sisteminin doğmasına sebep olan ve Avrupa'da başlayıp ardından Amerika'da hızla yayılan demiryolları, 1850'lerden başlayarak tüm dünyaya yayılmaya başlamış ve ulaşım konusunda en önemli araç olmuştur. Demiryollarının, Osmanlı yöneticileri tarafından da idari, askeri, iktisadi anlamda ülke için önemli faydalar sağlayacağı düşünülmüştür⁸.

1838'de İngilizlerle imzalanan Ticaret Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin ekonomik bağımsızlığının yok oluş süreci başlar. Böylece, ekonomik olarak geri kalmış; fakat zengin hammadde kaynaklarına sahip olan imparatorluktan, kendilerine düşen payı almak için Avrupalı demiryolu şirketleri de girişimlerde bulunmuşlardır⁹. Yabancı şirketler, Osmanlı yöneticilerine demiryolu hattı inşası için farklı zamanlarda teklifler vermişlerdir. İngilizlerin, Fransızların, Almanların verdiği bu teklifler, Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu yönde değil, kendilerine işgal bölgesi olarak düşündükleri güzergahları içerecek şekilde tasarlanmıştır¹⁰.

Osmanlı ülkesinde ilk demiryolu yapma fikri 1830'lu yıllara rastlar. Sultan Abdülmecid odasında Liverpool-Manchester treninin muhtelif fotoğraflarını bulundurmakta ve Osmanlı memleketlerinde de böyle trenler yapılmasını istediğini ifade etmekteydi. Abdülmecid, 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı sırasında ilk kez alınmaya başlanan dış borçların ödenmesi için, öncelikle gelirlerin çoğaltılması lüzumunu belirttikten sonra, *"bu dahi imar-ı mülk ile yani her devlette olduğu gibi kumpanyalar teşkil ederek, şimendiferler yapmakla olur"* diyerek, demiryolu yapımının önemi ve gereğine vurgu yapmıştır¹¹.

⁷ Acar, *a.g.m.*, s. 3; Mehmet Durdu Burak, "İngiliz J. R. Pilling'in Osmanlı Demiryolu İmtiyazını Ele Geçirme Mücadelesi", *OTAM*, S. 17, Ankara, 2005, s. 88.

⁸ Burak, *a.g.m.*, s. 88.

⁹ Kudret Ulusoy, *1800'lerden 2000'lere Emperyalizmin Kıskaçındaki Türkiye*, ALF Matbaacılık, Ankara, 2004, s. 33.

¹⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 186.

¹¹ Vahdettin Engin, *Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2012, s. 210.

Uygar dünyada oldukça ilerlemiş olan demiryolu işletmeciliği, Osmanlı  lkesinde Kırım Savaşı sonrasında başlatılmıştır. Yabancı sermaye için ilk imtiyaz 1856 yılında iki hat için verilmiştir. Bu hatlar, günümüzde Romanya sınırları içerisinde bulunan Köstence hattı, diğeri ise Aydın demiryolu hattıdır¹².

Osmanlı toprakları hudutları içerisinde ilk demiryolu, İngilizlerin ticaret üstünlüğünün bulunduğu Mısır'da, İskenderiye-Kahire arasında 1851 yılında inşasına başlanan hattır¹³. Anadolu topraklarında yapılan demiryolları ise, İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba, Mudanya-Bursa, Mersin-Adana hatlarıdır. Bunlar, daha çok kısa hatlar halinde İngiliz ve Fransız sermayedarlar tarafından yapılmıřtır¹⁴. 1873 yılında da, İstanbul'u Avrupa metropollerine bağlamak düşüncesiyle yapılan Haydarpaşa-İzmit hattı tamamlanmış, sonrasında beş yıllık süreç, İngiliz ve Fransız işletmeciler ile görüşmelerle gemiřtir¹⁵.

1870'lerde dünyada, özellikle İngiltere ve Amerika'da demiryolları oldukça ilerlemiş, hammadde ve mam l ürünlerin pazarlara ve limanlara sevkiyatını hızlandırarak ticareti kolaylaştırıp gelişmiş, üretim hayatında da oldukça hızlı bir artış yaşanmasına yol açmıştır. Ayrıca yolculukları kısaltarak, insanın dünyaya olan zaman algısının değişmesine öncülük etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid, demiryolu ulaşımının dünyaya getirdiği büyük kolaylıkları, yenilikleri ve bu sistemin geleceğini iyi anlamış ve Osmanlı topraklarındaki önemli bölgeleri birbirine bağlamayı hedeflemiştir. Bu şekilde Osmanlı  lkesi içerisinde Kafkaslardan Orta Asya'ya, Balkanlardan Mezopotamya'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılan topraklarda ulaşılamayan bir nokta kalmayacaktı. İşlam dünyası ile de daha kolay ve hızlı bir şekilde iletişim kurulabilecekti. Demiryolu güzergahına çekilen telgraf hatlarıyla da, vilayetler ile bağlantı kurma olanağı hızlanıp merkezi otorite güçlenmiş olacaktı. Ayrıca düşmana karşı da hızlıca tedbir alınabilecekti¹⁶.

¹² Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 96.

¹³ Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi 1908-1923*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s. 43.

¹⁴ iğdem Karayemiş, *Türkiye'de Demiryolunun Gelişimi ve Behiç Erkin Bey*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisan Tezi, Eskişehir, 2012, s. 28-32.

¹⁵ Burhan Oğuz, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay., İstanbul, 2007, s. 162; Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 9.

¹⁶  zdemir, *a.g.e.*, s. 183-184.

II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur:
Bağdat Demiryolu Projesi

İnşası düşünülen bu önemli vasıta için devlet, yeterli sermayeye sahip olmadığından, ihtiyaç duyduğu mali kaynağı yabancı sermayede bulmuştur. Avrupa'da sanayileşme aşamasını geçiren devletler, hammadde ve mamül ürünlerine pazar bulmak için yeni yerler aramaktaydılar. Bu amaçla gözlerini, sanayileşme aşamasını geçirememiş; fakat zengin maden yataklarına ve tahıl-pamuk üretimi açısından verimli topraklara sahip Osmanlı ülkesine dikmişlerdir. Bu devletler veya şirketler Osmanlı topraklarında bulunan zengin ve verimli bölgeleri kapsayacak şekilde egemenlik alanlarını genişletmeye çalışmışlar, bunun için de demiryolu imtiyazı yarışına girmişlerdir¹⁷.

Osmanlı Devleti Haydarpaşa-İzmit hattının yapımı için İngilizlere imtiyaz vermiştir. Ancak bu hattın işletme hakkını Almanlara vermiştir. Ardından hat, Osmanlı yönetiminin isteğiyle Almanlar tarafından Ankara, Eskişehir ve Konya'ya uzatılmıştır. Bu hatların yapımının Almanlara verilmesi İngilizleri oldukça rahatsız etmiştir¹⁸. 1888'de Almanlara verilen bu demiryolu ayrıcalığının en mühim olan özelliği, hattın daha sonra Bağdat'a kadar ilerletilmesi halinde, şirketin, birçok ayrıcalığa sahip olması ve bu hat üzerindeki tüm yeraltı zenginlikleri için öncelik tanınacağına söz verilmiş olmasıdır¹⁹.

1893 yılından 1896 yılına kadar hattın Konya kısmının tamamlanmasıyla, bugünkü Bağdat Demiryolu'nun Basra Körfezi'ne uzanacağı yön belirginleşmiş olur. Bu sıralarda Alman mühendisleri, "her bakımdan uygun" güzergahı bulmak ve gerçekleştirmeyi düşündükleri ekonomik sömürünün güzergahını belirlemek için Anadolu topraklarını etüd etmeye başlamışlardır. Alman İmparatoru II. Wilhelm de tam bu sırada İstanbul'u ziyaret edecektir. 1878 yılında Berlin Kongresi ile birlikte Osmanlı politikasını değiştiren İngiliz sermayesinin yerini, artık Almanlar alacaktır²⁰.

Anadolu topraklarında 1880'li yılların sonlarından itibaren inşa edilen demiryolları, Osmanlı ülkesinin çıkarlarından ziyade, demiryolu hattını inşa eden Avrupa devletlerinin çıkarları yönünde olmuştur. Sultan Abdülhamid, bu

¹⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁸ Oğuz, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁹ Atakan Büyükdag, "Osmanlı Petrolleri ve Alman İmparatorluğu: Türk-Alman İlişkilerinin Yitirilmiş Fırsatı", *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, C. IV, S. 2, s. 125.

²⁰ Oğuz, *a.g.e.*, s. 162.

durumun siyasi, idari, ekonomik, askeri anlamda tehdit oluşturduğunun farkında olsa da birçok anlamda ÷lkeye sağlayacağı faydalar olduğunu da düşünmekteydi²¹.

Avrupalı devletler açısından da demiryolu ayrıcalığı elde etmek oldukça önemliydi. Bu ayrıcalığı elde eden devlet, Osmanlı ÷lkesi üzerinde egemenlik alanını genişleterek önemli haklar elde edecekti²². Demiryolu yapımında uygulanan kilometre garantisi sistemi ile de, yabancı şirketlerin karları garanti altına alınmaktaydı. Bu uygulama, demiryolu inşa faaliyetlerinin en önemli özelliklerinden biriydi. Yabancı sermayenin 19. yüzyıl ortalarından başlayarak, Osmanlı ÷lkesine yoğun şekilde girmesi ile Osmanlı Devleti, çağın önemli yatırımına kavuşmuş, böylece iletişim, tarım ve ticaret hayatında canlanma başlamıştır. Ancak aynı zamanda, Dünya Savaşı öncesinde, büyük güçlerin Osmanlı ÷lkesi üzerinde ekonomik ve siyasi müdahalelerine zemin hazırlanmıştır²³.

Avrupa’da sanayi devrimi ile birlikte önemi her geçen gün daha da artan petrol, petrol yataklarının bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu’nu, emperyal ÷lkeler için ele geçirilmesi gereken hedef ÷lke haline getirmiştir²⁴. İstanbul’dan başlayıp tüm Anadolu’yu kapsaması düşünülen demiryollarının imtiyazını alan devlet, Mezopotamya coğrafyasından, özellikle Musul ve Bağdat topraklarından ilerleyerek Basra Körfezi’ne varması düşünülen bu demiryollarının geçtiği topraklardaki bütün yeraltı zenginliklerini işletme hakkına sahip olacaktı. Bu açıdan, bu demiryolları projeleri aynı zamanda birer petrol yolu projeleriydi²⁵.

2. Bağdat Demiryolu Projesi

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında her devletin özel olarak ilgilendiği bir bölge, kendi “doğu sorunu” vardı. Balkanlar’da Avusturya ile Rusya, Kuzey

²¹ H. Bayram Soy, *Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yay., Ankara, 2004, s. 189.

²² Hüseyin Vehbi İmamoğlu, “XX. Yüzyılın Başında Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Dönüşüm ve Siyasi Bloklama”, *Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, C. VI, S. 1, s. 144.

²³ Jacques Thobie, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye”, *TCTA*, C. 3, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 724.

²⁴ Uğur Selçuk Akalın, Suat Tüfekçi, “Türkiye’nin Petrol Politikaları ve Enerji Özelleştirmelerine Bir Bakış”, *İktisat Politikaları Araştırmaları Dergisi*, 2014, C. I, S. 1, s. 52.

²⁵ İmamoğlu, *a.g.m.*, s. 144.

II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur:
Bağdat Demiryolu Projesi

Afrika'da İngiltere ile Fransa rekabet halindeydiler. Ortadoğu'da İngiltere her zaman soruna taraftı. Karşısında ise, Napolleon savaşlarının sonuna kadar Fransa, 1820'lerden 1890'lara kadar Rusya, 1890'lardan Cihan Harbine kadar ise Almanya vardı²⁶.

1870'li yıllarda emperyalist devletlerin geçirdiği "Büyük Bunalım" denilen ekonomik kriz en fazla İngiltere'yi etkilemişti. Sınai ve ticari üstünlüğü sarsılan İngiltere karşısında, sömürge yarışına diğerlerinden daha geç katılan Almanya ise, 1871'de birliğini sağlar sağlamaz modern teknoloji atılımları ile bazı sanayi dallarında İngiltere'nin önüne geçti. Sanayi atılımları ile kısa sürede güçlenen Almanya, askeri ve siyasi olarak da Avrupa'da dengeleri değiştirdi. Almanya'nın hızla yükselmesi İngiltere'nin en büyük rakip olarak gördüğü Rusya'yı ikinci plana gerilettiler²⁷.

Almanya, dönemin en büyük sömürgeci devleti olan İngiltere'nin elinde bulunan pazarlara el uzatmaya başladı. Almanya'nın dünya sahnesinde tekeli bir devlet olarak belirmesi, İngiliz emperyalizminin zayıflamasına yol açtı. Bankalar vasıtasıyla sermayesini ihraç eden Alman emperyalizmi, Osmanlı ülkesine de kısa sürede Deutsche Bank kanalıyla uzandı²⁸.

İngiltere, karşısında tehdit olarak gördüğü Almanya'ya karşı artık Rusya'nın desteğini alıyordu. Rus desteğinin ise, bir bedeli vardı: Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasının terk edilmesi. 1875'te Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarını ödeyemeyeceğini açıklaması, Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de alacaklıların tepkisine yol açtı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun, bir süredir koşullar gereği ertelenen, parçalanması ve paylaşılması süreci yeniden ve bütün hızıyla başladı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda İngiltere, Osmanlı koruyuculuğu karşısında, durumdan yararlanarak, önce Kıbrıs'a (1878), ardından da Mısır'a yerleşti (1882). Bu

²⁶ İhsan Şerif Kaymaz, *Mezopotamya'da Emperyalist Kapaşma ve Yerleşme*, Kaynak Yay., İstanbul, 2006, s. 27.

²⁷ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 229; Kaymaz, *a.g.e.*, s. 38.

²⁸ Kurmuş, *a.g.e.*, s. 229-248.

gelişmeler Osmanlı Devleti'ni başka bir "koruyucu" aramaya itti. Bu sırada görünürdeki aday Almanya idi²⁹.

19. yüzyılın son çeyreğinde Alman yatırımcılarının da, yabancı ülkelere açılma ve büyük kazançlar sağlama arzuları, Kayzer ve etrafındakilerin yeni sömürgeler bulma ve siyasi mülk ve hakimiyetini genişletme hevesleriyle birleşince, Almanya'nın, Fransa ve İngiltere ile ticaret, yatırım ve koloniler yaratarak kontrol etme hususlarındaki rekabeti hızlandı. Osmanlı Devleti'nde de barışçı nüfuz etme politikasıyla Ön Asya'da egemenlik sağlamaya girişti. Alman emperyalist görüşlerini savunanlar 1870 ve 1880'lerde çekimsel bir şekilde; fakat 1890'dan itibaren kesin olarak sömürgeci bir tonda yayınlara başladılar. İktisatçı Friedrich List ve Wilhelm Roscher tarafından Alman emperyalizminin temelleri hazırlandı. Her ikisi de ulusal ekonomik kalkınma için sömürgelerin önemine vurgu yapıyordu. Hatta Roscher, bu konuda İngiltere'yi örnek gösteriyordu³⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nun verimli topraklara ve zengin petrol yataklarına sahip olan Mezopotamya bölgesi, Ortadoğu'da bölge dışı güçlerin petrol aramak ve imtiyaz elde etmek istedikleri bir bölge olmuştur. Bu bölge, Cihan Harbi'nin sonuna kadar Osmanlı toprağı olduğundan, emperyal güçlerin imtiyaz elde etme mücadeleleri uzun süre devam etmiřtir³¹.

1800'lü yılların başından beri sürekli artan bir ilgiyle Mezopotamya bölgesinde araştırmalar yapılmıştır. Fırat, Bağdat, Musul, Kerkük petroleri ile ilgili raporlar hazırlanmıştır. Ancak Mezopotamya petroleri hakkında ilk önemli raporu Almanlar hazırlamıştır. 1871 yılında bir Alman uzman grubu bölgede araştırma yapmış ve arkasından başka gruplar gelmiřtir³².

Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında Paris ve Londra'ya yaptığı geziye katılan Abdülhamid, buralarda gözlemlerde bulunmuştu. Petrolün kullanımı açasından bu ülkeler onun ufkunu açmıştı. Tahta çıktıktan sonra da Abdülhamid, ekonomik ve siyasi düşüncelerle petrol ile ilgilenmeye başlamıştır. Abdülhamid yönetimi ile birlikte Osmanlı'nın ilgisi Mezopotamya bölgesine artmıştır.

²⁹ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 38-39.

³⁰ Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye (1854-1914)*, Hil Yay., İstanbul, 2008, s. 109.

³¹ Şükrü Sina Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1997, s. 54-55.

³² Suat Parlar, *Barbarlığın Kaynağı Petrol*, Anka Yay., İstanbul, 2003, s.85; Ömer Faruk Dağ, *Mezopotamya Coğrafyası ve Jeopolitik Önemi*, Harran Üniversitesi, Coğrafya Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020, s. 161.

II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur:
Bağdat Demiryolu Projesi

Dünya borsalarını yakından izleyen bir grup bankerle çalışan II. Abdülhamid, petrol şirketlerinin, Avrupa ve ABD'deki gelişimleri üzerine bu kişilerden bilgi almaktaydı³³. Bu dönemde, Mezopotamya'daki petrol yataklarının ticari amaçlar ile işletilmesinin mümkün olabileceği, bölge dışı güçlerin yanısıra Osmanlı yöneticileri açısından da daha çok anlaşılmıştı³⁴.

Nüfuz alanını genişletmek amacıyla olan Almanların Yakındoğu diplomasisi ise, hemen hemen baştan sona bir demiryolu diplomasisi olmuş ve bu diplomasinin önemle izlendiği en önemli bölgeler de Anadolu ve Mezopotamya olmuştur³⁵. Almanların Ortadoğu'ya inme fikirleri ve buranın zengin arazi ve madenlerinden istifade etme siyasetleri, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren şekillenmiş ve günden güne artmıştır. Bağdat Demiryolu Projesi de bu politikanın gereği olmuştur³⁶.

1800'lerin sonunda bazı Alman şirketleri Osmanlı'nın zenginliklerini ele geçirmek amacıyla faaliyete geçerler. O döneme kadar İngiliz ve Fransız şirketleri madencilik ve ulaşım konusunda var olan alanları paylaşmışlardı. Anadolu ve Mezopotamya'nın bazı bölgelerinde ele geçirilmemiş zenginlikler, Alman yatırımcılar için oldukça ilgi çekiciydi. Ancak bu bölgelere uzanabilmek için temel bir yatırım gerekmekteydi. Bu düşünce ile Bağdat'a, oradan da Basra'ya uzanacak bir demiryolu tasarısı gündeme geldi³⁷.

Osmanlı topraklarını bir yaşam alanı olarak gören Alman emperyalizmi için bu demiryolunun ifade ettiği anlam, İngiltere'nin deniz gücüne karşılık, kuzeyden Basra Körfezi'ne kadar yayılan bir kara imparatorluğu yaratmak idi. Ancak, Berlin'den Bağdat'a kadar uzanacak demiryolu ile, Rusya'nın çıkar bölgeleri ve İngiltere'nin Kahire-Kalküta güzergahı Osmanlı topraklarında kesişmekteydi³⁸.

1870'li yıllar boyunca farklı girişimciler, Akdeniz'in bir limanından çıkarak Basra'ya varmayı ve bu yolla Mezopotamya'yı metropollere bağlamayı öngören demiryolu projeleri hazırlayıp Osmanlı yönetimine sunmaktaydılar. Ancak

³³ Parlar, *a.g.e.*, s. 85.

³⁴ Gürel, *a.g.e.*, s. 54-55.

³⁵ Soy, *a.g.e.*, s. 187.

³⁶ Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, Timaş Yay., İstanbul, 2009, s. 226.

³⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 111.

³⁸ Oğuz, *a.g.e.*, s. 156-157.

Padişah, Haydarpaşa ıkışlı bir demiryolu ağında ısrarlıydı. Bu yönde proje ise, Alman mühendis Wilhelm von Pressel tarafından padişaha sunulunca ilgi grd³⁹.

Von Pressel, Berlin'den başlayarak Basra Körfezi'ne kadar ulaşacak bir Osmanlı demiryolu projesi tasarlamıştı. Böylece, İmparatorluğun uzak köşeleri birbirine ve başkente yaklaşacaktı. Tarım, ticaret, madencilik gelişecekti. İzmir, Mersin, İskenderun ve Basra limanları hinterlanda bağlanacaktı. Demiryolu, siyasi ve idari düzeni de sağlayacaktı. Azınlıkların ayaklandıkları bölgelere kısa sürede asker gönderilebilecek ve padişahın otoritesi korunacaktı⁴⁰.

Sultan Abdülhamid ulaşım konusunun, İngiliz ve Fransız kontrolünde olup, onların menfaatlerine hizmet edecek ulaşım sistemiyle gerçekleşmeyeceğini düşündüğünden dolayı, bu alandaki İngiliz ve Fransız tekelini kırmak istiyordu. Daha nce Batı Anadolu'da yapılan kısa demiryolu hatları İngiliz ve Fransız sermayedarlara aitti. Ayrıca Suriye'deki bütün demiryolları Fransızlara aitti. Abdülhamid, İngilizlere güvenmediği ve önceki yıllarda İngilizlerin Osmanlı toprakları ile ilgili ortaya koyduğu siyasetten endişe ettiğinden, Anadolu veya diğer Osmanlı bölgelerindeki demiryolu inşa ve işletmesini İngilizlere vermek istemiyordu⁴¹.

Ayrıca Sultan Abdülhamid, bu demiryolunu Almanlara yaptırarak Avrupa devletlerini siyasi ve iktisadi açıdan da Almanya ile dengelemeyi düşünüyordu. Bu nedenle bu demiryolu tasarısı, denge politikaları açısından, en önemli teşebbüs olarak düşünülmüştür. Çünkü İngiltere, Almanların Basra Körfezi'ne kadar girmesine mutlaka tepki gösterecekti. Nitekim, Almanlar Bağdat Demiryolu yapım ayrıcalığını aldığında, Yakındoğu'da oluşacak bir Alman hegemonyası sonucunda, Hindistan'daki sömürgelerine ulaşım yolunun Alman hakimiyetine girmesinden, İngiltere oldukça rahatsız olmuřtur⁴².

Osmanlı-Alman yakınlışmasında iki şahsiyet de belirleyici olmuştur. Bunlardan ilki Bismarck, ikincisi II. Wilhelm'dir. Özellikle II. Wilhelm döneminde mutlak

³⁹ Can, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁰ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yay., İstanbul, 1972, s. 31-32.

⁴¹ Soy, *a.g.e.*, s. 189-190.

⁴² İmamoglu, *a.g.m.*, s. 345.

II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur:
Bağdat Demiryolu Projesi

bir yakınlaşma söz konusudur. İngiltere, Fransa, Rusya baskısı da, Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yakınlaşmasına zemin oluşturmuştur⁴³.

Osmanlı ülkesindeki zenginlikler, özellikle petrol ve pamuk üretimi açısından verimli topraklar, Alman sanayisi için önemli bir pazar imkanı sunmaktaydı. Bölge, coğrafi açıdan da İngiliz sömürgelerine giden yol üzerinde olmasından dolayı II. Wilhelm'in weltpolitik düşüncesi için önemli bir fırsattı. II. Wilhelm döneminde, Osmanlı-Alman ticareti oldukça yüksek seviyelere ulaşmıştı ve bu durum, iki ülke için ayrıca bir yakınlık sağlamıştı. Böylece de Almanya'nın Ortadoğu politikası değişmeye başlamıştı⁴⁴.

Gelişmeler ile Almanya, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde söz sahibi olma savaşında, kısa bir süre içinde başa güreşmeye başlamıştır. Bunda, şimdiye kadar olan gelişmelerin yanı sıra, II. Wilhelm'in 1889'daki İstanbul ziyareti ile "28 Ağustos 1890'da Almanlara geniş ekonomik ve ticari imkanlar tanıyan Türk-Alman Ticaret Antlaşması"nın imzalanması da etkili olmuştur⁴⁵.

İmparator II. Wilhelm, 1889 yılında Kudüs ve Şam'a yaptığı gezi sırasında da "Sultan ve dünyanın her tarafına yayılmış olan 300 milyon Müslüman bilsin ki, Alman İmparatoru kendilerinin dostudur" diyerek, Osmanlı yanlısı olduğu izlenimi yaratmaya çalışmıştır⁴⁶.

Sonunda, II. Wilhelm'in 1898 Ekim'indeki ikinci Türkiye ziyaretiyle, Türk-Alman ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır⁴⁷. Ticari ve askeri faaliyetler ile başlayan yakınlaşmanın neticesinde, demiryolu konusunda Almanlara öncelik sağlanmıştır. Avrupa'nın büyük devletlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalama siyaseti güttüğü bu dönemde dostluk kozunu oynayan Almanya, Bağdat Demiryolu imtiyazını almayı başarmıştır⁴⁸.

⁴³ Lothar Rathmaan, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi Berlin-Bağdat*, Belge Yay., İstanbul, 2001, s. 70.

⁴⁴ İmamaoğlu, *a.g.m.*, s. 347.

⁴⁵ Can, *a.g.e.*, s. 58.

⁴⁶ Earle, *a.g.e.*, s. 147; Muzaffer Deniz, *Alman Belgelerinde Türk Alman İlişkileri (1923-1931)*, İlgı Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2018, s. 21.

⁴⁷ Can, *a.g.e.*, s. 59.

⁴⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 192.

Bu demiryolu hattının inşası için 16 Mart 1889 tarihinde çıkarılan bir ferman ile Osmanlı Anonim şirketi ve Anadolu Demiryolu şirketi kurulmuřtur⁴⁹. Bu şirketlerin kuruluşlarından sonra da, Bağdat'a kadar ulaşacak demiryolunun yapımına başlanmıştır.

Hat, İstanbul, Ankara, Eskişehir, Konya, Adana, Osmaniye, Kilis, Urfa, Musul ve Bağdat'tan geçerek Basra Körfezi'ne dek ulaşacak bir tasarıydı. Hatay ve şam güzergahından Mekke ve Medine ile birleştirilecek olan bu hat, bir taraftan da Hicaz demiryolu ile birleştirilerek dini bir özellik de kazanmış olacaktı⁵⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtaya dağılan vsatu (genişliği) göz önüne getirildiğinde İngiltere'nin de Almanya'nın da Mezopotamya bölgesinde ayrıcalık almak istemeleri, petrol dışında başka bir nedene bağlanamazdı. Çünkü bu bölge, dünyanın sayılı ve en büyük petrol rezervlerine sahip olan bölgesiydi. Osmanlı'ya görünüşte dost olan bu her iki devlet, petrol yatakları olan Musul'u kendilerine hedef almışlardı. Sonuçta, İngiltere de Almanya da petrol denilen bu maddenin bulunduğu bölgeyi kim ele geçirirse, dünyaya onun hakim olacağının bilincindeydiler⁵¹.

Ortadoğu petroleri yalnız bu bölgenin sınırları içinde değil, dünyanın bütünü içinde de büyük bir öneme sahiptir. Ancak hiçbir madde bu petroler kadar büyük yatırımlara yol aamamıştır ve uluslararası bir rekabete, dünyanın hiçbir yerinde bu petroler kadar önem teşkil eden bir madde olmamıřtır⁵².

Bu arada 1888 ve 1898'de II. Abdülhamid, iki özel fermanla 6 şubat 1889'da Musul, 19 Eylül 1898'de Bağdat ve 18 Kasım 1902'de tekrar Musul olmak üzere, petrol alanlarını Hazine-i Hassa'ya katarak, buralarda ayrıcalık verme konusunu kendi özel işi durumuna getirmiřtir⁵³.

Abdülhamid'in bu sırada Musul ve Bağdat'ı Hazine-i Hassa bünyesine geçirmesinde en önemli neden, Bağdat Demiryolu yapım ayrıcalığı verdiği Almanlar ile yapılan sözleşmenin içeriğinde yer almaktadır. 16 Ocak 1902 günü Abdülhamid, bir ferman ile Bağdat Demiryolu ayrıcalığını Almanlara vermiştir.

⁴⁹ Soy, *a.g.e.*, s. 193.

⁵⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 114.

⁵¹ Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Truva Yay., İstanbul, 2019, s. 73-74.

⁵² Sami ngr, *Ortadoğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafya)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964, s. 99-100.

⁵³ Terzi, *a.g.e.*, s.99; Hikmet Uluğbay, *Petropolitik*, De Ki Basım Yay., Ankara, 2008, s. 48; BOA, İ. HUS: 68/7; BOA, İ. HUS: 100/148.

II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur:
Bağdat Demiryolu Projesi

21 Ocak'ta Anadolu Demiryolu Şirketi ile bir anlaşma yapılmış; ancak en son sözleşme 5 Mart 1903 tarihinde imzalanmıştır (İstanbul-Bağdat-Basra Hattı İmtiyaz Sözleşmesi). Bu sözleşmede yer alan bir madde, Musul'da bulunan petrol yataklarının işletimini, imtiyaz verilen devlete tanımaktaydı. Bu sıralar, aynı zamanda Hazine-i Hassa maden mühendisi Alman Graskopf'un çalışmalarını bitirerek İstanbul'a döndüğü ve ayrıntılı raporunu Osmanlı Devleti'ne değil de, Berlin'e sunduğu döneme rastlar.

Sözleşmede yer alan bu maddeye göre şirkete, demiryolu ayrıcalığına ilaveten başka ayrıcalıklar da tanınmaktaydı. Petrol yatakları ile ilgili olan ayrıcalık ise, demiryolunun geçeceği devlete ait olan toprakların mülkiyetinin, ayrıcalık alan devlete bedelsiz devredilmesi idi.

Almanlar, zengin petrol yataklarına sahip olan Musul'un her iki tarafından hattın geçmesini planlamışlardı. İşte bu durumda Sultan Abdülhamid de, Mart 1903'te son sözleşme imzalanmadan önce 18 Kasım 1902 tarihinde bir irade ile Musul'da bulunan petrol yataklarının Hazine-i Hassa Nezareti'nin bünyesinde olduğunu bir kez daha vurgulamak istemiştir. Bununla Abdülhamid, bu bölgedeki petrol yataklarının tamamen kendi kontrolünde olduğunu bir kez daha teyid ederek⁵⁴, böylece, petrol yatakları ile dünyanın en stratejik konumuna sahip olan Ortadoğu topraklarının önemli bir bölümünde bizzat kendisini taraf haline getirmiştir⁵⁵.

5 Mart 1903 tarihinde imzalanan Bağdat Demiryolu sözleşmesine göre, imtiyaz verilen şirket, hattın her iki tarafında 20'şer km'lik alanda her çeşit madeni çıkarıp işletme hakkını elde etmiş olacak ve demiryolu inşası için ormanlardan ağaç kesebilecek, hat boyunca kiremit ve tuğla fabrikaları açma hakkına sahip olacak, telgraf hattı döşeyebilecek ve ayrıca şirketin inşaat süresince bulunacak eski eserler için ayrıca izin istemesine gerek görülmeyecekti⁵⁶. Bu ayrıcalıklara ilaveten, 1831 yılında İngiliz Lynch Şirketi'ne tanınmış olan Fırat ve Dicle

⁵⁴ Terzi, *a.g.e.*, s. 108-109.

⁵⁵ Terzi, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s. 193.

nehirlerindeki gemi işletmeciliği hakkı, Almanlara da verilmiş oldu. Ayrıcalığı Almanlar ile paylaşan İngilizler, bu duruma muhalefet edeceklerdir⁵⁷.

İmzalanan demiryolu sözleşmesinin gereğini yerine getirmek için 13 Nisan 1903 tarihinde bir şirket kurulmuştur: Osmanlı Bağdat Demiryolu Şirketi. Bu şirket, Anadolu Demiryolu Şirketi ile ayrı olmakla birlikte özdeş gruplar tarafından finanse edilmekteydi.

Bağdat Demiryolu Şirketi, demiryolu imtiyazının ardından bir yıl sonra da petrol aramaları için imtiyaz talebinde bulunmuştur. Osmanlı yönetimi, şirkete 15 Haziran 1904 tarihinde istediği imtiyazı vermiştir⁵⁸. Demiryolu ayrıcalığı alan Almanların, kısa süre sonra petrol ayrıcalığı istemeleri de, gerçek niyetlerini ortaya çıkarmaktadır⁵⁹. İçeriğinden de anlaşılacağı gibi, bu anlaşma ile Osmanlı toprakları baştan başa Avrupa sermayesinin çok yönlü yatırımlarına açılmış oluyordu⁶⁰. Osmanlı-Alman ilişkilerini en üst seviyeye çıkaran Bağdat Demiryolu projesi, bir taraftan da, uluslararası dengeleri alt üst ediyordu⁶¹. Sonuç olarak 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı toprakları, emperyalist güçlerin demiryolu imtiyaz mücadelesi vererek, petrol kaynaklarını ele geçirmek amacıyla kıyasıya rekabete giriştiği savaş alanlarından biri haline gelmiştir⁶².

3.İmtiyazın Almanlara Verilmesine Büyük Devletlerin Tepkileri

Enerji kaynakları ile dünya liderliği arasında doğrudan bir ilişki mevcuttur. Enerji kaynaklarını kontrolü altında bulundurmak, devletlere politik ve ekonomik açılardan büyük avantajlar sağlamaktaydı. Osmanlı yönetiminin pazarlarının ve hammadde kaynaklarının kullanımı için Almanlara ayrıcalık tanınması, daha önce bu topraklarda ayrıcalıklı olan İngiltere, Fransa ve Rusya'yı telaşlandırmış ve imtiyaza tepki göstermelerine yol açmıştır⁶³.

⁵⁷ Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Basım, İstanbul, 1988, s. 194-196.

⁵⁸ Baskıcı, *a.g.e.*, s. 10.

⁵⁹ Terzi, *a.g.e.*, s. 109.

⁶⁰ Can, *a.g.e.*, s. 63.

⁶¹ İmamoğlu, *a.g.m.*, s. 345.

⁶² Can, *a.g.e.*, s. 63.

⁶³ Acar, *a.g.m.*, s. 6; Mustafa Albayrak, "Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM*, S. 6, 1995, s. 27.

3.1.İngiltere'nin Tepkisi

İngiliz kapitalistler petrol, maden, tarım ürünleri bakımından zengin olan Osmanlı topraklarına ve demiryolu hattının geçeceği alana yıllar önce dikkat çekmişlerdi. Ancak İngiltere'nin hiç hesaba katmadığı Almanya, bu zengin bölgeye yerleşmeye çalışıyordu. Almanların Osmanlı topraklarında demiryolu yapım imtiyazı alması, İngiliz çıkarlarının ciddi şekilde tehdit edileceği anlamına gelmekteydi. Demiryolu hatlarının Berlin'den Bağdat'a sarkması İngiltere'nin Mısır ve Basra Körfezi'ndeki çıkarlarını olumsuz bir şekilde etkileyecekti⁶⁴.

Osmanlı topraklarında ilk demiryolu imtiyazını elde eden İngilizler, bu konudaki üstünlüklerini kimseye kaptırmak istemiyordu⁶⁵. Ancak Osmanlı topraklarında 19. yüzyıl sonlarında İngiltere'nin etkinliği azalırken Almanya'nın ise sürekli artmaktaydı. Almanların, Bağdat Demiryolu projesi imtiyazını almaları, Almanya'nın Osmanlı üzerinde artan nüfuzunun bir göstergesiydi⁶⁶.

İngilizler, Bağdat Demiryolu'na önce ses çıkarmayıp, onun, "Anti-Rus bir proje" olarak değerlendirip, Rus yayılmacılığını önleyecek bir girişim olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak 1903 yılı, İngilizlerin bu projeye iyice cephe aldıkları yıl olur. İngilizler, Alman nüfuzunu engellemek için bir ara demiryolunu "milletlerarası proje" haline getirmek istemişlerdir. Başkan Balfour, 7 Nisan'da bu görüşü ortaya atmıştır. Lord Edinburg ise, "Ben Almanları Basra Körfezi'nde görmektense, Rus'ları İstanbul'da görmeyi tercih ederim" diyerek, Basra Körfezi'ne tesis edilecek bir Alman deniz üssü veya müstahkem bir noktayı, İngiltere çıkarı için çok tehlikeli bulduğunu ifade etmiştir.

Hedef ortaya koyma ve politika yapmada İngilizler gibi "gizli ve sinsî" değil, "açık ve şamatacı" karakterleri ile tanınan Almanların, Bağdat Demiryolu ile İngilizleri mağlup edeceklerini aleni yazmaları da, İngilizleri oldukça tedirgin etmişti. Bu yolun tamamlanması halinde İngilizler, Mısır ve Süveyş Kanalı'nı

⁶⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 167; Tefik Çavdar, *Osmanlı Devleti'nin Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yay., İstanbul, 1970, s. 170.

⁶⁵ Albayrak, *a.g.m.*, s. 26.

⁶⁶ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1978, s.29.

kaybedeceklerinden, Hindistan ve Asya ile bağlantılarının kesileceğinden, aynı zamanda Merkezi ve Doğu Afrika'yla da ilişkilerinin kalmayacağından ve Hindistan'daki 60 milyon Müslüman'ın İngiltere'yi tehdit edeceğinden endişe duyuyorlardı.

İngiltere de bundan sonraki süreçte Ortadoğu'daki çıkarlarını tehdit eden Almanya karşısında Fransa ve Rusya ile ortak hareket etmeye başladı. 1904 yılı başlarında, Bağdat Demiryolu sebebiyle "Mezopotamya'da İngiliz-Alman rekabeti sonunda bir savaş veya kağıt üzerinde bir anlaşma ile sonuçlanacak bir devre başlıyordu".

Bu rekabetin savaşla sonulanacağının ilk işareti 8 Nisan 1904'te Londra'da imzalanan İngiltere-Fransa Antlaşması ile ortaya ıktı. İngiltere, 1907 yılında da Rusya ile de anlaşarak gücünü takviye etmiş, böylece Üçlü İttifak Bloğu'nun karşısına Üçlü İtilaf Bloğu tam olarak ortaya çıkmıştı. İngilizler, 1906'da Bağdat-Basra arasının işgalini gündeme getirmişlerdir. Osmanlı Devleti de 7 Mayıs 1909'da İngiltere'ye, Bağdat-Basra arasını kendisinin yapmasını teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmiştir⁶⁷. Bu zengin ve elverişli bölgede, Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesine, en çok çıkarı zedelenecek olan İngiltere karşı çıkmıştı. İtirazlarını dünya savaşı öncesine kadar sürdürmüştü. Savaş öncesi verilen karşılıklı tavizler, projenin devam edebilmesini saęlamıřtı⁶⁸. Gelişmelerle birlikte 1914 Savaşı öncesine gelindiğinde Bağdat Demiryolu Projesi "savaş"la değil, "diplomasi" yoluyla halledilmiş görölüyordu. Ancak 28 Haziran 1914'te patlak veren savaş, diplomasinin çökmesine yol atı⁶⁹.

3.2.Fransa'nın Tepkisi

Fransa da, 1870 yılında yenik düştüğü Sedan Savaşı'ndan beri, kendisini güç duruma sokan Almanya'nın genişlemesini ve daha fazla güçlenmesini istemiyordu. Önceleri bu projeye çekimser kalsa da, daha sonra bölgedeki ticari ve dolayısıyla ekonomik çıkarılarının zedeleneceği düşüncesiyle projeyi olumsuz

⁶⁷ Süleyman Kocabaş, *İngiliz Tuzağı-Osmanlı'nın Yaşatılması ve Yıkılışında İngiltere'nin Rolü (1783-1923)*, Vatan Yay., İstanbul, 2003, s. 224-227.

⁶⁸ Kürkioğlu, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁶⁹ Kocabaş, *a.g.e.*, s. 228.

olarak değerlendirmiştir. 1914 yılında bir antlaşma yapılmış; ancak hemen ardından başlayan dünya savaşı antlaşmayı geçersiz kılmıştır⁷⁰.

3.3.Rusya'nın Tepkisi

Rusya, askeri ve siyasi olarak emellerine mani olacak projeye ilk itiraz eden devlet olmuştur. Bu demiryolu işletmeye açıldığında Osmanlı'nın ordu sevkiyatı hızlanacak ve Ruslar'ın sıcak denizlere inmesinin önüne set çekilmiş olacaktı⁷¹. Stratejik açıdan Rusya'nın Yakındoğu emelleri için bu demiryolu, gerçek bir tehlikeydi. Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu'yu Osmanlı, esaslı bir kontrol altına almış olacaktı. Anadolu demiryolunun Mezopotamya topraklarına ulaşacak kolları olması önce İran, sonra Afganistan pazarlarını Alman ürünleri ile rekabete sokacaktı. Bunun yanında, Alman sermayesinin Dicle ve Fırat vadilerini geliştirip, buraların tarım ürünlerini artırması, Rus aristokratlarının gelirlerine zarar verecekti⁷². Ayrıca, demiryolu hattının döşendiği bölgelerden getirilen buğday 1901 yılından itibaren İstanbul'un ihtiyacının yarısından fazlasını karşılamaya başlamıştı. Bu durum, Rusya'nın buğday ihracat geliri için bir tehlikeydi. Rusya da çıkarlarını zedeleyecek olan tüm bu nedenlerden dolayı projeye tepki göstermiştir⁷³.

⁷⁰ Albayrak, *a.g.m.*, s. 30; Özdemir, *a.g.e.*, s. 194.

⁷¹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 194.

⁷² Earle, *a.g.e.*, s. 165,159.

⁷³ Albayrak, *a.g.m.*, s. 30.

SONUÇ

Sanayi devrimi ile birlikte petrolün önem kazanmaya başlamasıyla, petrol yataklarının bulunduğu Ortadoğu ve Kafkaslar ve bu topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, emperyal devletlerin odak noktası haline gelmiştir. Petrol endüstrisine sahip kapitalist devletler, başta İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere, gözlerini petrol yataklarının zengin olduğu Osmanlı ülkesine çevirmişlerdir. Özellikle Mezopotamya bölgesinde araştırmalarda bulunan emperyal devletler, petrol yataklarını ele geçirebilmek amacıyla projeler tasarlamışlardır. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında bulunan zenginlikleri İmparatorluğun dışına aktarmanın en belirgin şekli demiryolu yapımı olmuştur.

Dünya emperyal mücadelesine daha geç katılan Almanya, görünüşte toprak talebinde bulunmamış, mazlum Doğulu ulusların destekçisi görünerek, Doğu'ya barışçı bir yöntemle sızmaya çalışmıştır. Karşılıklı ilişkiler ve ihtiyaçlar sonucunda da demiryolu imtiyazını almayı başarmıştır. Almanların tasarladığı Bağdat Demiryolu Projesi, Ortadoğu'nun zenginliklerini ele geçirmek için bir yayılma aracı ve o tarihe kadar yabancı sermayeye sunulan en büyük yatırım idi, ayrıca da oldukça umut vaat eden bir ekonomik stratejinin merkezindeydi. Ortadoğu'nun önemli petrol alanlarını elinde bulunduran Osmanlı Devleti, Almanlar ile yaptığı bu demiryolu-petrol anlaşmasından sonra, çıkarları zedelenen büyük devletlerin baskılarına maruz kalmış ve bunun üzerine diğer devletlere de birtakım ayrıcalıklar tanımıştır. Böylece, Osmanlı toprakları üzerinde büyük devletlerin rekabeti giderek artmıştır. Zamanla petrol yataklarının bulunduğu bölge, büyük devletlerin güç gösterisi alanına dönmüştür. Ortadoğu petroleri için egemenlik yarışı hızlanırken, Anadolu'da da emperyal mücadele devam etmiştir.

Toprak genişliği üç kıtaya yayılan; ancak ekonomik ve teknik yetersizliğinden dolayı, gerekli atılımı kendisi yapamayan bir imparatorluğun, güçlü devletlere birtakım tavizler vererek, çağın gerektirdiği yatırımları ülkesine getirmek ve devleti güçlü tutma çabası, Osmanlı topraklarını 20. yüzyıla girerken yabancı sermaye için en önemli sömür alanlarından biri haline getirmiştir. Abdülhamid sonrası II. Meşrutiyet döneminde de emperyal yarış hızlanarak devam edecektir. Sanayi ve teknolojiye petrolün kullanımının ve dolayısıyla da öneminin gittikçe artması, petrolle irtibatlı coğrafi bölge denetimini, sanayileşen devletler için daha da gerekli hale getirecektir. Kısa süre sonra da Osmanlı üzerine artan baskılar ve

uluslararası rekabet, Ortadoğu'nun zengin petrol yataklarının kaybedildiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiği dünya savaşı ile sonuçlanacaktır.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Kaynakları

- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
İrade Hususi (İ. HUS, 68/7)
İrade Hususi (İ. HUS, 100/148)
İrade Dahiliye (İ. DH, 1121)

II.Kitaplar

- BASKICI, Mehmet Murat, (2005), *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- CAN, Bilmez Bülent, (2000), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi 1908-1923*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- ÇAVDAR, Tevfik, (1970), *Osmanlı Devleti'nin Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yay., İstanbul.
- DENİZ, Muzaffer, (2018), *Alman Belgelerinde Türk-Alman İlişkileri (1923-1931)*, İlgü Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- EARLE, Edward Mead, (1972), *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yay., İstanbul.
- EDİGER, Volkan, (2006), *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yay, Ankara.
- ELDEM, Vedat, (1984), *Osmanlı İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Basımevi, Ankara.
- ENGİN, Vahdettin, (2012), *Osmanlı'da Ulaşım, Kara- Deniz Demiryolu*, Çamlıca Yay., İstanbul.
- GEYİKDAĞI, Necla, (2008), *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yay., İstanbul.
- GÜREL, Şükrü Sina, (1997), *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara.
- KARADAĞ, Raif, (2019), *Petrol Fırtınası*, Truva Yay., İstanbul.
- KAYMAZ, İhsan Şerif, (2006), *Mezopotamya'da Emperyalist Kapışma ve Yerleşme*, Kaynak Yay., İstanbul.

- KOCABAŐ, Süleyman, (2003), *İngiliz Tuzağı-Osmanlı'nın Yaşatılması ve Yıkılışında İngiltere'nin Rolü (1783-1923)*, Vatan Yay., İstanbul.
- KURMUŞ, Orhan, (2012), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, (1978), *Türk İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay, Ankara.
- ORTAYLI, İlber, (2018), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul.
- OĞUZ, Burhan, (2007), *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, Aydınlanma Vakfı Yay., İstanbul.
- ONUR, Ahmet, (1953), *Türkiye'de Demiryolları Tarihi (1860-1953)*, Kara Kuv. Kom., İstanbul.
- ÖNGÖR, Sami, (1964), *Ortadoğu (İktisadi ve Siyasi Coğrafya)*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- ÖZDEMİR, Adil, (2016), *Türkiye'nin Keşfedilebilir Petrol ve Doğalgaz Yatakları*, Ankara.
- ÖZYÜKSEL, Murat, (1988), *Osmanlı-Alman ilişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Basım, İstanbul.
- PARLAR, Suat, (2003), *Barbarlığın Kaynağı Petrol*, Anka Yay., İstanbul.
- RATHMAAN, Lothar, (2001), *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi Berlin-Bağdat*, Belge Yay., İstanbul.
- SOY, H. Bayram, (2004), *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yay., Ankara.
- TERZİ, Arzu, (2009), *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, Timaş Yay., İstanbul.
- ULUĞBAY, Hikmet, (2008), *Petropolitik*, De Ki Basım Yay, Ankara.
- ULUSOY, Kudret, (2004), *1800'lerden 2000'lere Emperyalizmin Kısacındaki Türkiye*, ALF Matbaacılık, Ankara.

III.Makaleler

- ACAR, Necmettin, (2013), "Petrolün Stratejik Önemi ve Mezopotamya Petrol Kaynaklarının Paylaşımında Calouste Sarkis Gülbenkyan'ın Rolü", *International Journal of Social Science (JASAS)*, C.6, S. 4, s. 1-32.
- ALBAYRAK, Mustafa, (1995), "Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM*, S. 6., s. 1-38.

II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur:
Bağdat Demiryolu Projesi

- AKALIN, Selçuk Uğur, Suat TÜFEKÇİ, (2014), “Türkiye’nin Petrol Politikaları ve Enerji Özelleştirmelerine Bir Bakış”, *İktisat Politikaları Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S.1, s. 51-66.
- BURAK, Mehmet Durdu, (2005), “İngiliz J. R. Pilling’in Osmanlı Demiryolu İmtiyazını Ele Geçirme Mücadelesi”, *OTAM*, S. 17, s. 87-111.
- BÜYÜKDAĞ, Atakan, (2021), “Osmanlı Petrolleri ve Alman İmparatorluğu: Türk-Alman İlişkilerinin Yitirilmiş Fırsatı”, *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, C. 4, S. 2, s. 124-133.
- İMAMOĞLU, Hüseyin Vehbi, (2016), “XX. Yüzyılın Başında Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Dönüşüm ve Siyasi Bloklaşma”, Karabük Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1, s. 112-125.
- KARATAŞER, Büşra, (2017), “II. Abdülhamid Döneminde Petrol Yatakları İçin Verilen Mücadele”, *ENCSON, Uluslararası Enerji, Ekonomi ve Politika Kongresi, Bildiriler Kitabı*, s. 383-391.

IV. Ansiklopediler

- THOBİE, Jacques, (1985), “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye”, *TCTA*, C. 3, İletişim Yay., İstanbul.
- TIZLAK, Fahrettin, (1999), “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara.

V. Tezler

- DAĞ, Ömer Faruk, (2020), *Mezopotamya Coğrafyası ve Jeopolitik Önemi*, Harran Üniversitesi, Coğrafya Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi).
- KARAYEMİŞ, Çiğdem, (2012), *Türkiye’de Demiryolunun Gelişimi ve Behiç Erkin Bey*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi).

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 30.09.2022

Submitted: 30.09.2022

Kabul Tarihi: 04.12.2022

Accepted: 04.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1182187>

Özge KOBAK¹

BİR OSMANLI BÜROKRATININ GÖZÜNDEN 1821 YUNAN İSYANI: ÖRFİ PAŞA VE COĞRAFYA-YI ÖRFİ

Öz: 19. yüzyıl, hem getirdiği askerî yenilgiler hem de fikir akımlarıyla Osmanlı Devleti için oldukça zorlu bir dönem olmuştur. Domino etkisi yaratan olaylardan biri sayılabilecek Yunan isyanı ise, 18. yüzyılın sonunu ve 19. yüzyılın ilk çeyreğini etkisi altına almıştır. Osmanlı Devleti'nde oldukça derin yaralar açan isyanlar, imparatorluğun kaderini değiştirmiştir. İmparatorluk içerisinde, Yunan isyanının nasıl kontrol altına alınacağı tartışılırken, aynı zamanda isyanın diğer milletlere örnek olmaması üzerinde de durulmuştur. Avrupa'nın, bölgedeki kiliselerin ve millet sisteminin etkisiyle durum bir Müslüman ve gayrimüslim savaşı durumuna getirilmiş ve buna yönelik politikalar uygulanmıştır. Dönemin bürokratlarından Örfi Paşa ise, isyanın yaşandığı Ege Adaları ile ilgili Sultan II. Mahmut'u bilgilendirmek amacıyla Coğrafya-yı Örfi eserini çeviri yolu ile hazırlayıp padişaha sunmuştur. Eser, ayrıntılı bir beşeri coğrafya eseridir. Eserde fiziki coğrafyaya dair atıflar da bulunmaktadır. Adaların ekonomik, sosyal ve fiziki şartları anlatılarak orada yaşayan milletlerin durumu hakkında genel bir görünüm sunmayı amaçlamıştır. Bu çalışmada, Coğrafya-yı Örfi eserindeki söylemlerin, dönemin politikasıyla ilgisi araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Yunan İsyanı, Örfi Paşa, Coğrafya-yı Örfi, Ege Adaları

¹ Arş. Gör, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ozge.kobak@ikcu.edu.tr, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7524-1069>

The Greek Rebellion of 1821 in the Perspective of an Ottoman Bureaucrat: Örfi Pasha and Coğrafya-yı Örfi

Abstract: The 19th century was a very difficult period for the Ottoman Empire, with both military defeats and movement of thoughts. The Greek rebellion, which can be considered as one of the events that created a domino effect, affected the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. The rebellions, which caused deep wounds in the Ottoman Empire, changed the fate of the empire. While discussing how to control the Greek revolt within the empire, it was also emphasized that the rebellion should not be an example for other nations. With the influence of Islamism, which was the dominant ideology of the period, the situation was turned into a Muslim and non-Muslim war and policies for this have been implemented. Örfi Pasha, one of the bureaucrats of the period, prepared his work Coğrafya-yı Örfi by translation and presented it to the Sultan II. Mahmut in order to inform the sultan about the Aegean Islands where the rebellion took place. The work is a detailed human geography work. There are also references to physical geography in work. It is aimed to present a general view of the situation of the nations living here by explaining the economic, social, and physical conditions of the islands. In this study, the relevance of the discourses in Coğrafya-yı Örfi to the politics of the period was investigated.

Keywords: Geography, The Greek Rebellion, Örfi Pasha, Coğrafya-yı Örfi, Aegean Islands

GİRİŞ

Osmanlı arşivi Yunan isyanı ile ilgili belgelerle doludur. Hatta Osmanlı Tarihi çalışmalarında Yunan isyanı büyük bir dönüm noktası, bir zaman çizelgesinin başlangıcı veya sonudur. Osmanlı Devleti için sıklıkla “sonun başlangıcı” olarak da anılan bu ayaklanma ile devletin eski gücünü tekrar toparlama umudu da kalmamıştır. Yunanistan’ın bağımsızlığı, diğer Rumeli milletlerini de kendi bağımsız devletlerini kurma konusunda tetikleyen en önemli nedenlerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti’nin Fransız İhtilali’nden beri uzaktan izlediği milliyetçi hareketleri Osmanlı topraklarına getirmiştir. Hemen her toplumda olduğu gibi, Balkanlarda da kadim topraklar çok önemli olmuştur. Atalarının bir zamanlar yaşadığı yurtlarını doğal hakları olarak görmüş ve bunu Osmanlı Devleti’nden talep etmişlerdir. Antik dönemin en büyük topluluklarını kurmuş olan Yunanlar ise bu tutkuyu yaşatmada hem romantik hem de siyasi nedenlerle Avrupa devletlerinin de desteğini almıştır. 1770 ve 1821 yıllarında olmak üzere iki büyük isyana kalkışan Rum milleti, 1829 yılında kısmen de olsa amaçlarına ulaşmıştır.² Yunan isyanları konusunda Osmanlı Devleti’nin takındığı tutum,

² Kutlu, S. (2018). *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 50-51.

dönemin belgelerinden rahatlıkla izlenebilmektedir. Bu çalışmanın amacı ise, Osmanlı Devleti'nin bu tutumunu resmi bir yazıda değil fakat yine bürokrasi içerisinde olup devlete hizmet eden sivil birinin bakış açısından görmektir.

Bu amaca uygun olarak, Osmanlı tarihi coğrafya eserleri içerisinde hem içerik hem de biçimiyle özgün eserlerden biri olan Coğrafya-yı Örfi eseri incelenmiştir. Coğrafya-yı Örfi eseri, 2004 yılında akademi dünyasına tanıtılmıştır.³ Örfi Paşa eserini, adalardaki Yunan isyanı nedeniyle adaları daha iyi tanımak ve padişahı bilgilendirmek amacıyla çeşitli eserlerden tercüme ile oluşturduğunu eserinde belirtmiştir ve 1827 yılında çalışmasını II. Mahmud'a takdim etmiştir. Süleyman Penah Efendi'nin 1770 Yunan isyanları ile alakalı yazdığı gibi benzer amaçlarla yola çıkan eserler olsa da Örfi Paşa'nın ordu dışından olması veya eserin kaleme alındığı dönemde konu ile ilgili resmi bir görevinin olmaması, onu müellifler arasında istisnai bir konuma sokmaktadır. Çalışmada kullanılan terminolojiye değinmek, çalışmanın anlaşılabilirliğini arttıracığı için gereklidir. Çalışmada "Rum" kelimesi ile Osmanlı Tarihi literatürüne uygun bir şekilde Osmanlı tebaası olan Ortodoks millet kastedilmektedir. İsyân anlatımlarında ise genel literatüre uygun olarak "Yunan" kelimesi tercih edilmiştir. Ayrıca benzer çalışmalarda kullanılan "Yunan isyanı", "Yunan ayaklanması", "Yunan bağımsızlık savaşı" gibi türlü tanımlar olsa da çalışmada incelenen eserin ve dönemin diline de uyum sağlamak adına sıklıkla "Yunan isyanı" şeklinde kullanılmıştır. Eserde, adaların anlatıldığı kısımlar aktarılırken tekrara düşmemek adına bazen "ada" kelimesi kullanılsa da incelenen eserin başlıklarına uygun olma kaygısıyla "cezire" kelimesi de kullanılmıştır. Çalışmada, söz konusu dönemde yaşananlar ve uygulanan politikalar göz önüne alınarak eser yorumu yapılmış ve tarih çalışmalarında konu ile ilgili kabul edilmiş kaideler bu eser üzerinden izlenmeye çalışılmıştır.

Bir Osmanlı Bürokrati: Örfi Paşa

İsyandan sonra, Rum milletine karşı doğan öfke sonucu Rumlar bazı görevlerden azledilmişlerdir. Bu görevlerden biri de Tercüme Odası'ndaki memurluktur. Görevlerine son verilen Rum çevirmenler yerine Bab-ı Ali'ye bağlı Tercüme Odası kurulmuş, Müslüman memurlar göreve alınmıştır. Örfi Paşa bu yeni kurulan Tercüme Odası'nın ilk memurlarından biridir. Daha sonra Divan-ı

³ Coğrafya-yı Örfi eserinin tanıtıldığı ilk yayın: Sarıcaoğlu, F. (2004). Coğrafya-yı Örfi(1827) Örfi Pasha's Unknown Work of the Aegean Islands in Greek Rebellion. II. National Symposium On the Aegean Islands.

Hümayun'da kâtip olan Örfi Paşa, Farsça çevirmeni olarak çalışmıştır. İbrahim Müteferrika'nın torunlarından biri olan Mehmed Örfi Paşa, kendisi hakkındaki bilgiyi eserinin girişinde vermiştir. Sicill-i Osmânî'deki kaydından Avrupa'da öğrenim gördüğü teyit edilmekte, As'akir-i Nizâmiye muallimliği yaptığı ve mîrlivâliğe yükselip “*erbâb-ı fûnûn*” sayıldığı bilinmektedir.⁴ En son Dâr-ı Şûrâyı Askerî'ye bağlı İmalat Müdürlüğü'nde çalışan Örfi Paşa, buradan emekli olmuş, Fikret Sarıcaoğlu'na göre⁵ Hicri 1272 tarihinde, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Ramazan Şeşen'e göre⁶ Hicri 1271 tarihinde vefat etmiştir.

Avrupa'da eğitim alan Örfi Paşa, Fransızca'yı II. Mahmud'un hükümdarlık döneminde (1808-1839) öğrendiğini, eserini hazırlarken fenn-i coğrafya alanındaki kitapları incelediğini yine eserinin girişinde ifade eder. Aldığı eğitime uygun şekilde eser de Fransızca eserlerden tercüme edilerek oluşturulmuştur. Payitahttaki resmi bilgi akışı içerisinde olan yazarı sayesinde de değer kazanmaktadır. Böylece bürokrasinin konuyla ilgili genel düşüncesi hakkında da fikir sahibi olunabilmektedir. Ege adalarındaki isyanlar, bölgedeki idarecilerin bölge hakkında bilgilendirilmesi ihtiyacını doğurması sonucunda, bu ihtiyacı gidermek amacıyla kaleme alınmıştır. Eser çevrilirken birden çok kaynaktan yararlanılmış ve gereksiz görünen bazı noktalar esere alınmamıştır. Bunun dışında yazar hangi eserlerden yararlandığını belirtmemiştir. Osmanlı sınırları içerisinde olan bölgeler ile ilgili ve eserin yazılma amacına uygun bazı bilgiler ise eklenmiştir. Eklemeler genelde bölgedeki gelişmeler hakkındadır. 1827 yılında son haline ulaşmış ve II Mahmud'a takdim edilmiştir.⁷ Bu eserin bir icmâl olduğu ve eklerinin de olduğu eserin ilk varaklarında beyan edilmiştir.⁸

Coğrafya-yı Örfi eserinin bilinen tek kopyası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu'nda, 2045 numara ile saklanmaktadır. 1828 yılında, 17 Mart ve 18 Nisan arasında, kendisini “Ahmed Ârif el-ma'rûf bi-Himmeti el-Mevlevî” olarak tanıtan bir müstensih tarafından temize çekilmiştir. Orijinal nüshaya veya başka bir kopyaya henüz ulaşılammıştır. 56 varaktan

⁴ Sarıcaoğlu, F. (2015). *Piri Reis'den Örfi Paşa'ya Osmanlı Tarihi Haritaları ve Tarihi Coğrafya Eserleri*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 197-199.

⁵ Sarıcaoğlu, F. (2004). Coğrafya-yı Örfi (1827) Örfi Pasha's Unknown Work of the Aegean Islands in Greek Rebellion. II. *National Symposium On the Aegean Islands*, 79-80.

⁶ İhsanoğlu, E. ve R. Şeşen (2000). *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi I*, İstanbul: IRCICA, 192.

⁷ Örfi Paşa (1827). *Coğrafya-yı Örfi*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No. 2045. varak 3b.

⁸ Sarıcaoğlu, *Piri Reis'den Örfi Paşa'ya Osmanlı Tarihi Haritaları ve Tarihi Coğrafya Eserleri*, 201.

oluşan ve el yazması olan eserde başlıklar kırmızı ile yazılmıştır. Kitapta müellifin adı yazmamaktadır. Sarıcaođlu⁹, eserin Coğrafya-yı Örfi unvanının, muhtemelen kütüphanenin kurucusu Esad Efendi tarafından verildiği yorumunu yapmaktadır.

Coğrafya-yı Örfi'ye Dair Bir İnceleme

Eserin mukaddimesi, Osmanlı eserlerinde sıkça görölen dua bölümü ile başlar. Mukaddimenin ardından eserin ilk başlığı “*Der Taksim-i Kürre-i Zemin ve Tarif-i Umumiye-i Avrupa*”dır. Bu başlık altında yazar, Dünya ve Avrupa hakkında kısa bir bilgi verir. Bu başlığın içeriğinde dünya nüfusunun 878 milyon olduğu bilgisi vardır. 878 milyonun 180 milyonu Avrupa’da, 550 milyonu Asya’da, 120 milyonu Afrika’da ve 35 milyonunun da Amerika’da yaşadığını söylemektedir.¹⁰ Kıtaların büyüklüklerini saat birimini kullanarak söyler. Asya ve Avrupa’nın siyasi yapısı yanında benzer kitaplardan farklı olarak, tüm Avrupa’nın kara orduları ve donanmaları ve hatta top sayıları da dahil olmak askeri kapasiteleri üzerine ayrıntılı bilgiler verir. Tüm Avrupa’nın yıllık geliri ve Avrupa’da bulunan toplam eğitim kurumları da verilen diğer bilgiler arasındadır.¹¹ İlk bölümün ardından eser Avrupa ölkeleri ve Amerika hakkındaki başlıklar ile devam eder. Bu sefer ölkeleri tek tek ele alır.¹² 30 varak boyunca anlatılan bu 18 ayrı bölge, “*İcmal-i Ahval-i Fransa*”, “*İcmal-i Ahval-i Rusya*” gibi standart başlıklarla bahsedilmiştir. Burada, bahsedilen ölkelerin konumlarından gelirlerine ve askeri kapasitelerine kadar çeşitli konular hakkında bilgi verilir. Temel üretim kalemleri, siyasi yapıları, mezhepleri, varsa limanları, tersaneleri, yöneticileri ve yöneticilerinin veliahtları da diğer bahsedilen konular içerisindedir. Örfi Paşa, eserini hazırlarken hangi Fransızca kaynaklardan yararlandığını belirtmemiştir.

“*İcmal-i Ahval-i İsveç*” başlığı ile başlayan Avrupa faslında İsveç’in geliri, nüfusu, mezhebi, limanları, donanması ve askerleri hakkında bilgi verilir. Başkent Stockholm’un İstanbul’a 460 saat uzaklıkta olduğu verilen diğer bilgiler

⁹ Sarıcaoğlu, *Piri Reis'den Örfi Paşa'ya Osmanlı Tarihi Haritaları ve Tarihi Coğrafya Eserleri*, 201.

¹⁰ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 4a.

¹¹ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 5a.

¹² Eserin başlıkları olduğu Avrupa yönetimleri şu şekildedir; İsveç, Rusya, Danimarka, İngiltere, Fransa, Helvaçya (İsviçre), Bavyera, Saksonya, Baden-Württemberg, Almanya, Avusturya, Prusya, Portekiz, İspanya, Sardunya, Sicilya, Roma ve Amerika.

arasındadır. Bölüm, İsveç hanedanı hakkında kısa bilgi ile bitirilir.¹³ Rusya başlığı, eserin amacına oldukça uygun bir biçimde ayrıntılı bir başlıktır. Bütün dünyadaki Rus nüfusu tek tek verilir. Ayrıca Rusya'nın fiziki büyüklüğüne de sınırları, şehirleri ve eyaletlerinden bahsedilerek değinilir. Rusya ordusunun asker sayısına ait bilgi verirken, sınırlarının büyük olması nedeniyle aslında askerlerin sayıca yetersiz kaldığı ve asker ikmalinin zor olduğundan bahseder. Rus donanmasının hangi denizlerde, kaç asker ve kaç gemi ile konuşlandığını söyler, donanmanın sahip olduğu gemilerin türlerinden bahseder. Yine her bölümde olduğu gibi Rusya'nın da hanedan ailesi hakkında kısaca bir bilgi vererek bölümü bitirir.¹⁴ İngiltere başlığında İngiltere nüfusu sayılırken sadece adadaki değil, bütün sömürgelerdeki nüfus belirtilmiştir. Aynı şekilde donanmanın kapasitesi hakkında bilgi verilirken adadaki mevcut donanma gücü belirtildikten sonra sömürgelerden gelebilecek takviye asker ve mühimmat da açıklanmıştır.¹⁵ Eserde sayılan Avrupa ülkelerinin hepsi standart bir sistem içerisinde anlatılmıştır. Hep aynı kategorilerdeki bilgiler sunulduğu gibi, bilgilerin bölüm içerisindeki sunuş sırası bile hemen hemen aynıdır.

Eser, en geniş bölümü olan Mora ve Ege Adaları ile devam eder. Bu bölüm de yine kendi içerisindeki en ayrıntılı başlık olan Mora ile başlar. Ardından Mora derbent karyeleri tek tek başlıklandırılır.¹⁶ Avrupa bölümünde olduğu gibi bu bölümde de standart bir sistem oluşturulmaya çalışılsa da bu her zaman uygulanamamıştır. Mora ve Mora'nın derbent karyeleri anlatılırken bazı bölgelerin isyan sonrası yaşadığı ekonomik ve/veya sosyal kayıptan da bahsedilir. Bazı adalarda adanın tarihsel geçmişi hakkında da bilgi verilir. Bunun dışında diğer bölümlerde olduğu gibi, genel standart bilgiler olan üretim kalemleri, nüfus, konum, iklim ve liman bilgileri verilir.

Derbent karyelerinin ardından, "*Der Ta'rif-i uûmî-i Cezâyir-i Bahr-ı Sefid*" ana başlığı altında Ege adaları anlatılmıştır. Bu bölümde 70 adet yerleşim

¹³ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 5b.

¹⁴ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 6b.

¹⁵ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 7b-8a.

¹⁶ Eserde anlatılan Mora derbent karyeleri şunlardır: Kaza-i Kördüs, Kaza-i Vesbeçe, Kaza-i Kalavrata, Kaza-i Balye Badre, Kaza-i Pergos, Kaza-i Karitena, Kaza-i Dimitsana, Kaza-i Fanar, Kaza-i Londar, Kaza-i Arkadiye, Kaza-i Avarin, Kaza-i Modon, Kaza-i Koron, Kaza-i Androusa, Kaza-i Kalamata, Kaza-i Magne Kaza-i Benefşe, Kaza-i Mezistre, Kaza-i Aya Petro, Kaza-i Termeş, Kaza-i Arhos, Kaza-i Anabolu, Emlâk-ı Hümâyûn ve Kaza-i Tripoliçe.

başlıklandırılmıştır.¹⁷ Coğrafya-yı Örfi eseri incelendiğinde, isyanın başlamasından kısa bir süre sonra tamamlanıp padişaha sunulan bu eserin en geniş bölümün Mora Yarımadasına ayrılması, amacına uygun niteliktedir. Bölüm, diğer bölümlerde olduğu gibi Mora Yarımadası'nın konumunun tarifi ile başlamıştır. Enlem ve boylam bilgileri verilen adanın nüfusunun 2.000.000 olduğu söylenmiştir.¹⁸ Adanın tarım ve ticaret ürünlerinden bahsedildikten sonra, kaleleri ve nehirleri anlatılmıştır. Kaleler hakkında bilgi verilirken sağlam oldukları ya da olmadıkları yönünde bilgilerin de eklenmesi önemli bir detaydır. Ada sakinlerinin verdiği cizye miktarından da bahsedilelen bölümde, limanlarının genişliği ve kapasitesi hakkında da bilgiler verilerek Mora bölümü bitirilir ve Mora'nın derbent karyeleri hakkında kısa kısa hazırlanmış bölüme geçilir.¹⁹ Birkaç cümle ile anlatılan Dimitsana başlığında iki muallimhane ve bir baruthane olduğu bilgisini vermesi istisnalardan biridir.²⁰ Yine Kaza-i Aya Petro başlığında da ayaklanmalardan önce adada 50 odalı bir muallimhane yapıldığından bahsedilmiştir.²¹

Cezire-i şire başlığında ise, isyan başladığından Müslüman nüfusun gasp edilen esir ve malları bu adada satıldığı için burada çok fazla mal ve akçe toplandığı

¹⁷ Bu yerleşimler şunlardır: Cezîre-i Çamlıca, Cezîre-i Sulica, Cezîre-i Kolori, Cezîre-i Poros, Cezîre-i Egene, Uzun Ada, Cezîre-i Mürted, Cezîre-i Andire, Cezîre-i İstendil, Cezîre-i Termiye, Cezîre-i Miknoz, Cezîre-i Serkoz, Cezîre-i Büyük Değirmenlik, Cezîre-i Küçük Değirmenlik, Cezîre-i şifnoz, Cezîre-i Andibare, Cezîre-i Bare, Cezîre-i Nakşa, Cezîre-i Polikandiros, Cezîre-i Siknos, Cezîre-i Niyos (Apanos), Cezîre-i Amargos, Cezîre-i Santorin, Cezîre-i Anafi, Cezîre-i İstinpalıya (İstanbuliyye), Cezîre-i Çoban (Kaşot), Cezîre-i Girid, Cezîre-i Küçük Çuka, Cezîre-i Kıbrıs, Cezîre-i Rodos, Cezîre-i Kerpe, Cezîre-i Meis, Cezîre-i Sönbeki, Cezîre-i Herke (Karki), Cezîre-i İlki (İlliki), Cezîre-i İncirli, Cezîre-i Kalyamoz, Cezîre-i Liryoz, Cezîre-i İstanköy, Cezîre-i Patmoz, Cezîre-i Ahikerpe (Karyot), Cezîre-i Sisam, Cezîre-i Sakız, Cezîre-i İpsara, Cezîre-i Midillü, Cezîre-i Cunda, Bozcaada, Cezîre-i Limni, Cezîre-i İmroz, Cezîre-i Semadirek, Cezîre-i Taşöz, Cezîre-i Bozbaba, Cezîre-i Biper, Cezîre-i Hasir, Cezîre-i Kirepanabaya, Cezîre-i İskancura, Cezîre-i Küçük Çamlıca, Cezîre-i İşkepelo, Cezîre-i İşkatoz, Cezîre-i İşkebroz, Cezîre-i Eğriboz, Cezîre-i Marmara, Cezîre-i Paşa Limanı, Cezîre-i Ekinlik, Cezîre-i Arablar (Arap Adası), Cezîre-i İmralı (İmrallı), Beğ Adası (Büyük Ada), Cezîre-i Heybeli, Cezîre-i Burgaz ve Cezîre-i Kınalı'dır. Başlık olarak ayrıca verilmeyip bu başlıklar altında bir iki kelimeyle anlatılan ve geneli gayr-ı meskun olan adalar ise şunlardır: San Corci (Poros), Engeteri (Egene), Delos (Miknoz), Dene (Miknoz), Polino (Küçük Değirmenlik), Kardivinis (Siknoz), Polo (Amargos), Tıraçya (Santorin), Gados (Girid), Sitanuya (Girid), Todori (Girid), İlimya (Herke), Leril Adaları (Liryoz), Lipos (Liryoz), Nekri (Liryoz), Harnedehamer (Liryoz), Foros (Patmoz), Urla Adaları (Sakız), Manerya (Bozcaada), Sarakimu (Küçük Çamlıca).

¹⁸ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 16b.

¹⁹ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 17b.

²⁰ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 20a.

²¹ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 24a.

bilgisinin verilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Şire Adası'nın diğer devlet temsilcilerinin karargâhı konumunda olduğundan bahsedilmiştir.²² Eski adıyla Büyük Değirmenlik, yeni adı ile Melos adası anlatılırken ise adanın volkanik yapısından dolayı ada sakinlerinin çeşitli hastalıklara maruz kaldığından bahsetmiştir.²³ Santorini Adası'nın anlatıldığı başlıkta da adanın volkanik yapısından ve adadaki büyük volkanik patlamadan bahseder.²⁴

Eserde ayrıntılı şekilde anlatılan bir diğer büyük ada Girit'tir. Adanın fiziki konumu hakkında uzunca bir bilgi verildikten sonra bölüm, nüfusu ile devam eder. Girit Adası'nın sahillerinin kayalık olduğundan deniz ticaret imkânının kısıtlı olduğunu söyler. Adanın mahsulleri ve hayvanları hakkında verilen bilgilerden sonra adanın yerleşim yerlerinin nüfusunun etnik dağılımı hakkında bilgi vermesi dikkate değer bir durumdur. Örneğin Hanya'nın 3.000'i Rum cemaat olmak üzere 7.000 nüfusu olduğunu belirtir.²⁵ Kıbrıs adası için yazar, adanın konumu, kaleleri ve limanları hakkında diğer büyük adalara kıyasla kısa bir özet yazmıştır.²⁶ Kıbrıs adası sonrasında Rodos adası hakkındaki bölümde, adanın sakinleri ve etnik kökenleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilir. Rodos kalesinin fiziki yapısı hakkında verdiği ayrıntılı bilgi dikkat çekicidir. Adanın 44 köyünde 14.000'i Rum olmak üzere 22.000 kişinin yaşadığı söylenir. Bunun dışında adanın iç kısmında 8.000 Müslüman, 15.000 Yahudi ve varoşlarında da Rumların yaşadığı bilgisini ediniriz. Diğer adalarda olduğu gibi adanın mahsullerinden ve madenlerinden bahsedilir. Adanın, Roma İmparatorlarına mutasarrıf oldukları dönemde isyan edip yüz sene kadar serbest olup, 1300 senesinde Cenevizliler tarafından ele geçirildiğinden bahseder. 1522 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından fethedildikten sonra adadaki şövalyeleri Malta'ya sürdüğünü belirtip, adaya bağlı cezireleri anıp bölümü bitirir.²⁷ Patmos Adası'nın anlatıldığı başlıkta, adanın Hristiyanlar için olan önemine değinir. Yuhanna (Yahya) İncili'nin burada yazıldığından bahseder.²⁸

²² Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 32b.

²³ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 34a.

²⁴ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 38b.

²⁵ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 40b-41a.

²⁶ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 42a.

²⁷ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 42b-43a.

²⁸ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 46b.

Yunan isyanı sırasında sıkça adı geçen adalardan Sisam ve Sakız'a ait başlıklar eserde arka arkaya verilmiştir. Sisam adası hakkında yazılanlar konum, mahsuller ve nüfus olup, diğer adalara ait olan başlıklardan farkı bulunmamaktadır. Nüfus olarak da etnik veya dini bir dağılım verilmemiş, sadece 18 köyünde toplam 12.000 nüfusun yaşadığına değinmiştir.²⁹ Fakat Sakız adası hakkındaki başlık daha geniş kapsamlıdır ve 1822 yılında Sakız adasında yaşanan büyük ayaklanma ile doğru orantılıdır. Sakız adası başlığı da eserin tarzına uygun olarak konum bilgisi ile başlar ve adanın mahsulleri ile devam eder. Bu başlıkta ilginç olan birkaç kelime ile de olsa adada hendese ve benzeri ilimler için açılmış mekteplerin olduğundan bahsetmesidir. Sakız adası başlığını diğerlerinden ayıran bir diğer durum ise adanın tarihi hakkında verilen ayrıntılı bilgilerdir. Adanın tarih boyunca hangi devletlerin egemenliği altına girdiği ve Osmanlı Devleti tarafından ne zaman ve nasıl fethedildiği anlatılır. Acemlerin, Romalıların ve Cenevizlilerin hükmünden sonra Osmanlılar adada hüküm sürmüştür.³⁰

Midilli adası hakkındaki başlık da eserin genel şekline uygun olarak başlar. 78 köyü, çeyreği ehl-i İşlam ve gerisi Rum olmak üzere 40.000 nüfusu olduğu belirtilir. Midilli, Molova ve Sığrı olmak üzere üç kalesi olduğuna değinilir. Adanın mahsulleri hakkındaki kısımda adadaki üretimin kendi ihtiyacını karşılayamadığı bu nedenle Anadolu'dan erzak getirildiği belirtilir.³¹ Bunun dışında adanın yerleşim yerlerinin konumları hakkında da kısa bilgiler verilir. şire(Syros) adası ile ilgili başlıkta isyandan sonra buradaki Müşlüman mallarının Katolik ahali tarafından el konulduğundan bahseder.³²

Eserde, isyanın gelişim sürecini anlamayı kolaylaştıran küçük adaların büyük adalara uzaklığı, liman sayısı ve büyüklüğu, adadaki Müşlüman ve gayrimüşlim nüfusunun sayısı gibi önemli bilgiler de bulunmaktaydı. Eser genel olarak incelendiğinde hemen hemen bütün adaların bol üretim kalemi olduğu sonucu çıkmaktadır. Bazı adalarda adaya özel eğitim kurumları da bulunmaktadır. Özellikle çokça buğday, şarap, zeytin, zeytin yağı ve ipek üretilen adalar üretim kalemleri açısından da ticaret için elverişlidir. Bazı adalarda kereste de vardır.

²⁹ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak47a.

³⁰ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 47b-48b.

³¹ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 49b-50a.

³² Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 32b.

Deniz ticareti ile geçinen topluluklar olduğu düşünüldüğünde gemi yapımı için kerestenin önemi daha da anlaşılacaktır.

Örfi Paşa'nın eserini çeviri yolu ile hazırladığı ve bazı kısımların kaynak eserler dışında eklediği bilgisi ile düşünüldüğünde, her bölüm için standart olan klasik bir ülkeler coğrafyası içeriği sayılabilecek konum, büyüklük, nüfus, başkent, üretim kalemleri gibi standart içeriklerin bu çeviri kitaplardan, isyan ile ilgili kısımların da kaynak kitaplar haricinde eklenen bilgiler olduğu yorumu yapılabilir. Eseri benzer eserlerden ayıran ve değerli kılan da yaşananlarla ilgili eklenen bölümlerdir. Yukarda metin tanıtılmış ve kısa bir özeti sunulmuştur. Bir sonraki bölümde ise eserin isyanla ilgili söyledikleri yorumlanarak dönemin bakış açısıyla karşılaştırılacaktır.

1821 Yunan Ayaklanması ve Sonuçları

Eserin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle eserin yazıldığı dönemle ilgili bir siyasi tarih okuması yapmak gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde Rumlar hem sosyal sistem hem ekonomik sistem hem de yönetim sistemi içerisinde oldukça önemli yerlere sahip olmuştur. İmparatorluğu oluşturan en kalabalık topluluklardan biri olan Ortodoks reaya, her zaman sistemin işleyişinde önemli çarklardandır. İstanbullu Rumların ticari ve kültürel hegemonyası, adalı Rumların liman ve deniz ticareti ayrıcalıkları, bürokrasideki Rumların yönetim sistemi içerisindeki lobicilikleri sayesinde imparatorluğun hayati unsurlarından biri haline gelmişlerdir. Bu nedenle, büyük çoğunluğu Rumlardan oluşan Ortodoks reaya içerisindeki herhangi bir hareketin imparatorluğa etkisi oldukça fazla olmuştur. 1821 yılında yaşanan ayaklanmalar, Osmanlı Devleti'nin gördüğü ilk ayaklanmalar değildir. Ancak gerek ayaklanan nüfusun büyüklüğü gerekse de nüfusun devlet içerisindeki yeri geri dönülemeyecek sonuçların doğmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaşadığı toprak kayıplarının daha önceki dönemde yaşanan toprak kayıplarından en büyük farkı, içeriden yaşanan bir isyan sonrası Hristiyan halkın üzerinde yaşadıkları topraklarla beraber Osmanlı Devleti'nden ayrılmasıdır. Bu durum toprak kaybına sebep olmakla birlikte, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sınırında yeni bir ülkeyle yeni bir sorunun oluşmasına sebep olmuştur. Nitekim Yunanistan, bağımsızlığından sonra, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki topraklarda hak talep etmeye devam etmiştir.

Yunan aydınları, Osmanlı Devleti içerisindeki Rum ahali için farklı gelecek planları tahayyül etmişlerdir. Ekonomik, kültürel ve siyasi sistemde ağırlıklarını arttırarak Osmanlı Devleti'ni uzun vadede bir Bizans'a dönüştürmekten, Osmanlı çatısı altında kalma, özerk olma ve hatta Osmanlı Devleti'ne bir Hristiyan devlet statüsü kazandırmaya kadar farklı fikirler gelişmiştir. Bağımsız bir Yunanistan isteyenler ise genelde Mora, Girit, Kahire, İzmir gibi limanı olup uluslararası ticaretle gelişen yerlerde yaşayanlardır.³³ Diğer milletlerle sürekli etkileşim içerisinde olan Rumların, 19. yüzyılın fikir akımlarından etkilenmemesi mümkün olmamıştır.

19. yüzyıl boyunca gelişen milliyetçilik akımı Rum ahaliyi de etkisi altına almıştır. Balkan milliyetçiliğinin kendine has yapısı başka bir çalışmanın konusu olsa da isyanlarda milliyetçiliğin etkisinden bahsedilmeden de geçilemez. Artık bir tebaa değil, kendi ulus devletlerinde yurttaş olmak isteyen Yunan halkı, milliyetçi akımların etkisi altında kalmıştır. Hümanizm ve Rönesans etkileri ile gelişen Yunan edebiyat ve kültürü Osmanlı Devleti içerisinde belirgin bir engele takılmadan ilerleyebilmiştir. Kültürel gelişim dışında ekonomik olarak da Akdeniz'de, Venedik ve Cenevizlilerin egemenliği altındaki deniz ticaretinde, Yunan denizciler de yer almaya başlamıştır. Her zaman diğer gayrimüslim topluluklardan daha ayrıcalıklı olan Rumlar, Osmanlı Devleti içerisinde din hürriyetine sahip olmuşlardır. Yeni topraklar fethedildike bu topraklardaki Ortodoks ahali de Rum Patrikliğine bağlanmış, böylece Ortodoks papazların Rum halkı üzerindeki etkisi ve yetkileri zaman içerisinde gittikçe artmıştır. Siyasal anlamda ise Osmanlı Devleti'nin merkezi yerleşimlerde her zaman bir valisi olmasına rağmen, kırsalda yerel yönetimler aracılığı ile papazlar her zaman etkili bir rol oynamıştır. Bürokraside edindikleri ayrıcalıklı konumlar da Rumların bu olanaklarını sürdürmesine yardımcı olmuştur.³⁴

Ayrıcalıkları olmasına rağmen, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti içerisindeki kötü gidişattan adalı nüfus da nasibini almıştır. Sanayi devrimi sonrası Batı'da gelişen teknolojiler sayesinde seri üretimin artması, uluslararası pazarda Osmanlı'nın görünürlüğünü oldukça azaltmıştır. Özellikle tekstil sektöründe Avrupa'nın yaşadığı atılım, iplik üretimi ve ihracatı ile geçinen Moralıları oldukça güç duruma sokmuştur. Yine İngiliz ticaret filosunun Akdeniz'deki ağırlığını arttırması, Yunan denizcilerin deniz ticaretine balta vurmuş, gemi sahiplerinin

³³ Kutlu, S. (2018). *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 50.

³⁴ Armaoğlu, F. (2014). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları. 180-181.

fakirleşmesi ile bir krize sebep olmuştur. Genellikle Müslümanlara ait olan bu gemiler ile gemide çalışan Rum mürettebat arasında kısıtlı kaynağın paylaşımı konusunda ciddi sorunlar çıkmaya başlamıştır.³⁵

Adalardaki Yunan isyanının nasıl başladığı ile ilgili temelde iki varsayım vardır. İlki, 1821 yılında önce Mora ve Sisam'a sonra da Sakız'a gemilerle gelen Rumların adalardaki Rum halkını isyana teşvik ettiği görüşüdür. Diğer görüş de Osmanlı belgelerine dayanmaktadır ve Rum denizcilerin Ege Denizi'nde dolaşp önlerine gelen ticaret gemilerine saldırması üzerinedir. Bu belgelere göre, Rumların adanın yakınından geçen Osmanlı ticaret gemilerine saldırması, Sakız'daki ayaklanmanın sebebidir ki, diğer adalardaki isyanların da bu şekilde başladığı düşünüldüğünde bu görüş gerçeğe daha yakın gelmektedir.³⁶

İsyanın nasıl başladığından önce, isyanı anlayabilmek için Mora'nın yapısını anlamak gerekmektedir. Mora Yarımadasında büyük topraklara sahip olmayan, yıllık kazançlarının 1/5'ini vergi olarak veren Mora Rumları, Osmanlı makamları için ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Bu ayrıcalıkları, Rum cemaatinin Antik Yunan'ın devamı olarak görülmesi ve bazı sınırlamalar olsa da 1715-1821 yılları arasında cemaatin idaresinin serbest bırakılmasıdır. Adadaki Müslüman nüfusun büyük kısmı Valide Sultan himayesinde bir Mekke vakfı olan Dimitzana şehrinde yaşamıştır. Adada, Müslümanlar ve Rumlar dışında Türk yönetimi ile silahlı bir mücadele içerisinde olan Kleftler ve Osmanlı Devleti'nin vergi vermeleri karşılığında muhtariyetlerini kabul ettiği dağlı isyancı grup Manyalılar yaşamıştır.³⁷ Rumlar üzerinde sürekli devam eden propaganda çalışmaları, karmaşık bir demografide yaşayan adalı Rumları da es geçmemiştir. Özellikle Rusya, Avusturya, Fransa, Prusya ve İngiltere, Rumların milliyetçi hareketlerini desteklemiştir. 1815 yılında Viyana Kongresi'nde düzenlenen, statükonun korunmasını amaçlayan Metternich Sistemi ilk darbesini Yunan isyanıyla almıştır. Ancak 1821 tarihi isyanın ilk patlak verdiği dönem değildir.

Adalarda başlayan isyan iki defa alevlenmiştir. İlk isyan 1768 yılında Osmanlı-Rus Savaşı sırasında çıkmıştır. Osmanlı donanması, Akdeniz'deki Rus donanmasına Manyalıların yardım etmesine rağmen isyanı bastırılabilmiştir.

³⁵ Kutlu, *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, 51.

³⁶ Yaşar, F. (2017), "Sakız'daki Yunan Ayaklanmasının Tanığı Olan Bir Eser: Zuhûr-I Fitne-i Rum", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 63, 395.

³⁷ Toprak, S. (2015), 19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar, *Yeni Türkiye Dergisi*, 68, 2847-2848.

Savaşın ardından, 1774 yılında imzalanan Kck Kaynarca Antlaşması ile Ruslara istedikleri yerlerde konsolosluk açma, İstanbul'da Rus Kilisesi kurma ve Ortodoks Hristiyanların koruyuculuğunu edinebilme gibi haklar verilmiştir. Bunun dışında, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 1783 ve 1791 yılları arasında imzalanan iki anlaşma ile Rus bayrağı altında deniz ticareti yapma hakkı elde etmişlerdir.³⁸ İlk isyanda umdukları başarıya ulaşamamaları da belli tavizler edinen isyancılar ikinci kez harekete geçmiştir. Bu sefer ilkinden daha fazla etki yaratabilmişlerdir.

1821 yılında isyanda ilk olarak Mora'da değil Boğdan'da başlamıştır. Metternich'in baskısıyla Rus yardımından ve Rumlarla çok da anlaşamayan Romenlerin desteğinden mahrum kalan isyan hareketi Osmanlı Devleti tarafından bastırılmıştır. Mora'nın durumu, ayaklanmanın Boğdan'dan sonra burada çıkması için oldukça elverişli olmuştur. İkinci isyan için Moralı Rumlar uzun süre boyunca hazırlık yapmışlardır.³⁹ Bu süreçteki Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı, Rumların çıkarlarına hizmet etmiştir.

1788 yılından beri Yanya Valiliği yapan, baskıcı ve acımasız yönetim sistemi ile meşhur olan Tepedelenli Ali Paşa, İstanbul ile arası açılmadan önce Filiki Eteryaya ve Rumların ayaklanması üzerine edindiği istihbaratları merkezle paylaşmıştır. Ancak, II. Mahmud'un en yakın danışmanı Halet Efendi ile kişisel problemler yaşayan Tepedelenli Ali Paşa, Halet Efendi'nin telkinleriyle valilikten azledilince bu sefer ayaklanan kendisi olmuştur. Tepedelenli ayaklanınca Rumların zerindeki baskı kalkmıştır. Hursit Paşa* tarafından kuşatılan Ali Paşa'nın, kendisini kurtarmak için Rumları yanına ağırması Rumların aradığı fırsat olmuştur.⁴⁰ Hem Osmanlı güçlerini bölmek için Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı kullanılmış, hem de Rumlar tarafından Ali Paşa ile doğrudan ittifak yapılmıştır. Ali Paşa'ya kesin olarak güvenemeyen bazı Rumlar Osmanlı saflarına geçerken, Rumeli'de ilerlemekte olan Osmanlı ordusundan şikyet eden bazı Balkan halkları isyancılar safına geçmiş ve ayaklanmıştır. İsyana haberi İstanbul'a gider gitmez isyanda parmağı olduğu ortaya ıkarılan Filiki Eteryaya yesi de olan Patrik

³⁸ Toprak, 19. Yüzyıl Milliyetçilik ıkamazında Rumlar, 2848.

³⁹ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 183.

* Hursid Ahmed Paşa, Mora isyanı patlak verince 1819 Mora valiliğine tayin edilmiştir. Aynı zamanda bölgedeki bütün mülki ve askeri amirler Tepedelenliği yakalamak için görevlendirildiğinden kendisine Rumeli seraskerliği de verilmiştir. (Kaynak: Kck, C. (1998), "Hursid Ahmed Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi 18, 395-396.)

⁴⁰ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 184.

Gregoryus Patrikhane'nin kapısında resmi kıyafetiyle idam edilmiştir. Bu idam, Avrupa devletlerinin tepkisine sebep olmuş ve olaya müdahale etmek için kullanılır hale gelmiştir. Rusya, Kaynarca Anlaşması'nın hükümlerini yürürlüğe koyulması konusunda ısrar ederken, İngiltere ve Avusturya, Rusya'nın bölgede gücü ele geçirmesini engellemeye çalışmıştır.⁴¹

Kutlu⁴², isyanın başlamasında Filiki Eteryaya cemiyetinin önemli bir etkisinin olmadığını savunmaktadır. Temel sebep olarak, Yunan ticaret burjuvazisinin yaşadığı krizi işaret etmektedir. Buna kanıt olarak da isyanın önderlerinin sadece yazarlar, şairler ya da cumhuriyetçi aydınlar gibi kimseler değil, isyanda ticaret gemilerini savaş gemilerine çeviren "kocabası" adıyla bilinen armatörler, zengin Müslüman çiftliklerini isteyen yoksul köylüler, Hristiyan çiftlik sahipleri de gösterilmektedir.

Osmanlı Devleti, asıl sorunu ayaklanma değil de Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı olarak görmüş ve bütün güçleriyle bu isyanı bastırmıştır. Nitekim başarılı da olmuşlar, 1822'de Paşa'nın kesilen başı İstanbul'a gönderilmiştir. Fakat Tepedelenli'nin denklemden çıkması, gidişatta herhangi bir değişikliğe sebep olmamıştır.

Ayaklanma genelde Mora ayaklanması olarak anılsa da isyan sadece Mora'da çıkmamıştır. En önemlileri Sakız, Sisam ve Midilli olan Doğu Sporad Adaları, daha küçük adalardan oluşan Kiklat Adaları, Oniki Ada ve en önemlileri Rodos, Kaşot ve Meis olan Güney Sporad adalarında da Mora'dan hemen sonra ayaklanma başlamıştır. Mora'daki ayaklanma ilk başlarda Osmanlı Devleti tarafından çok ciddiye alınmasa da anakaraya çok yakın olan, İstanbul ve Ayvalık'ın karşısındaki Midilli, Çeşme'nin karşısındaki Sakız ve Kuşadası'nın karşısındaki Sisam'da olan olaylar İstanbul'un hemen dikkatini çekmiştir.⁴³

Mora'daki isyanın liderlerinden Dimitrios Ypsilantis "*Helenlere!*" diyerek başladığı mektubunda Osmanlı yetkililerine şöyle seslenmiştir: "*Yunanileri irgad zannetmeyin. Anlar(onlar) sizden âlâ bir millettir.*" Milliyetçilik tınısı açıkça belli olan bu mektup Osmanlı yönetimince bütün Müslümanlara cihad çağrısı ile

⁴¹ Feyzioğlu, H. S. (2015), "Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829)", *Yeni Türkiye Dergisi* 68, 2866-2870.

⁴² Kutlu, *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, 51.

⁴³ Kutlu, *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, 52.

karşılık almıştır. Osmanlı Devleti olayı bir “yeniden fetih” olarak yorumlamış, buna yönelik hareket etmiştir.⁴⁴

Sakız halkı diğer ada halklarına göre daha geç bir tarihte ayaklansa da 1.000 kadarı Müslüman olan yaklaşık 80.000 nüfuslu adada isyanın bastırılma çabaları oldukça şiddetli olmuştur. Sakızlı metropolitlerin isyan aleyhine alışmaları Nisan ayına kadar durumu idare edebilmiş, Nisan ayından itibaren Rum teknelerinin ada halkını isyana katılmaya ikna etmek için Sakız limanlarına yanaşmaya başlamasıyla bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Diğer adalardan gelen Rumların bu hamlesine karşı, Osmanlı yönetimi de adadaki metropolitleri ve önde gelen tüccarları rehin almıştır. Halka gözdağı vermek amacıyla yapılan bu rehin politikası işe yaramamıştır. Sakız adasındaki isyanda sadece Müslümanlara değil, Katolik Rumlara ve mallarına da saldırlımuş, hemen kontrol altına alınamamıştır. eşme Rumlarının Sakız’daki isyana katılması ve Osmanlı garnizonunun kaleye çekilmesi Anadolu’dan asker takviyesini gerektirmiştir. Dersaadet tarafından bir gazâ ya da dar-l harp olarak grlen bu isyanda ada halkına kffarla yapılan harp kurallarına göre muamele edilmiştir. Aman dileyen ve reaya statüsünü kabul eden Sakız halkına köylerine dönme izni verilmiş ancak köylülerin malları müsadere edilmiştir. Bunun dışında rehin tutulan metropolitler ve tüccarlar idam edilmiştir. “Sakız’ın fethi” olarak algılanan olayda kontrolsüz olaylar yaşanmış, köyler basılmış, yağmalanmış ve köylüler öldürülmüş, esir alınmıştır. Sadece Sakız Adasındaki ahali değil, İstanbul’da yaşayan Sakızlılar da sürgün edilmiştir. 7.000 kadar Rum öldürülmüş, 4.000 kadar Rum kleleştirilmiştir. Olayda İslam hukukunun da dışına çıkılmış, kadınlar ve çocuklar esir edilmiş, mallar ganimet alınmıştır.⁴⁵ 1822 yılında Sakız Adasında yaşanan bu şiddet, uluslararası toplumun Yunanların lehine daha çabuk ve daha kesin politikalar yürütmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti’nin isyanın kendi iç işi olduğunu yönündeki söylemini zayıflatmıştır.

İşyanı Osmanlı Devleti’nin daha radikal hale getirdiği iddialarına en büyük destek Sakız olaylarıdır. Osmanlı Devleti, Müslüman halkın desteğini alabilmek etkisiyle de isyanları İslamiyet’e karşı olan bir din savaşı gibi algılamış ve buna

⁴⁴ Erdem, H. (2005), “Do not Think of the Greeks as Agricultural Labourers” Ottoman Responses to the Greek War of Independence, *Citizenship and the nation-state in Greece and Turkey*, (F. Birtek ve T. Dragonas Ed.) içinde (ss.67-85). Routledge. 79-80.

⁴⁵ Kutlu, *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, 53.

göre hareket etmiştir. Sakızlılar her cezayı hak eden suçlular olarak görülmüş ve ordunun tam desteğine ihtiyacı olan II. Mahmud askerlerin küstürülmemesi için elinden geleni yapmıştır. Bunun dışında kötü giden ekonomi nedeniyle yağma umuduyla orduya katılan askerler de amaçlarına ulaşmak için her yolu denemişlerdir. Sakız adası komutanlarından Vahid Paşa “muzaffer askerler daha önce hiç duyulmamış ve görülmemiş miktarlarda ganimet ve köle aldı” notu ve idam edilenlerin kulakları ve başıyla birlikte İstanbul’a zafer haberini vermiştir.⁴⁶

Sakız bastırılrsa da adalardaki isyan devam ederken Sultan Mahmud, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’dan yardım istemiştir. Mehmet Ali Paşa, Girit valiliği karşılığında oğlu İbrahim Paşa komutasındaki kuvvetlerini Mora’ya göndermiştir. Mücadele Osmanlı Devleti lehine gelişirken, Fransa, Avusturya, İngiltere ve Rusya 7 Nisan 1825’te Osmanlı Devleti’nin Yunanlılara bazı ayrıcalıklar vermesi hususunda bir karar almışlar, ayrıca kendilerini aracı olarak ilan etmişlerdir. Aynı zamanda İngiltere, Osmanlı Devleti’ne Mısır birliklerinin Mora’daki ilerleyişinin durdurulması, aksi takdirde müdahale edileceği yönünde bir nota vermiştir. Rusya’nın bölgeye tek başına müdahale edip tek başına söz hakkı elde etmesi ihtimaline karşı İngiltere bir protokol hazırlayarak bunun önüne geçmek istemiştir. İngiltere ve Rusya arasındaki bu protokole göre Yunanistan, Osmanlı Devleti’ne bağlı ve vergi ödeyen ancak iç işlerinde bağımsız özerk bir devlet halini alacaktır. Bu protokole Fransa da katılmıştır ve protokol Londra’da bir anlaşma haline getirilmiştir. Ancak protokol, Avusturya ve Prusya tarafından reddedilmiştir. 16 Ağustos 1827’de Osmanlı Devleti’ne tebliğ edilmesinin ardından Osmanlı Devleti’nce de şiddetle reddedilmiştir. 31 Ağustos 1827’de ikinci kez tebliğ edilmiş ve kabul edilmezse gerekli ‘önlemleri’ alacakları belirtilmiştir.⁴⁷ Eylül ayının başından itibaren İngiliz ve Fransız donanmaları Mora kıyılarını kontrol altına alarak adaya İbrahim Paşa’nın ordusunun çıkmasını engellemeye çalışmışlardır. Bu ablukaya Ekim ayında Rusya da katılmıştır. Navarin limanında bulunan Osmanlı-Mısır donanması bir baskınla yakılmıştır. 20 Ekim 1827’de gerçekleşen bu baskında Osmanlı donanmasının 6.000 asker kaybına karşılık müttefiklerin kaybı sadece 140 asker olmuştur. Bunun dışında 64 parçalık Osmanlı donanması da kül olmuştur.⁴⁸

⁴⁶ Erdem, “Do not Think of the Greeks as Agricultural Labourers” Ottoman Responses to the Greek War of Independence, 69-71.

⁴⁷ Feyzioğlu, Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı (1821-1829), 2870-2871.

⁴⁸ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 193.

Navarin olayı Osmanlı Devleti'nde büyük öfkeye sebep olmuştur. Bu davanın Hristiyanlık-Müslümanlık davası haline geldiği ve Müslümanlığın haysiyetinin kurtarılması gerektiği yorumları yapılmıştır. *"İslam'ın en büyük düşmanı Ruslardır ve aynı mezhepten olan Rumlar da Müslüman kanı dökmektedir. Kafirler İslam milletini yok etmeye çalışmaktadır. Ancak Müslümanlar üstündür, sayıca çoktur ve daima zafer kazanırlar. Tüm Müslümanlar silahlanmalıdır."* söylemleri bütün İstanbul'u etkisi altına almıştır. Osmanlı Devleti'ndeki bu tutum üzerine de Ruslar, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Savaşmak için elverişli durumda bulunmayan Osmanlı Devleti, Rusların hem Yunan ayaklanmasında hem de ardından Navarin'de yarattığı öfke nedeniyle durumunu göz ardı edip savaşmaya karar vermiştir. Armaoğlu'nun⁴⁹ aktarığına göre savaş taraftarı olan paşalardan Pertev Paşa savaş yapılmasını şu sözlerle savunmuştur: *"Eğerçi Moskoflu'ya galebe ümit olunamaz. Lakin bilâmuharebe Mora Krallığı kabul olunur ise yol olur ve pek çok mahallere sirayet eder"*. Pertev Paşa'nın bu sözlerinden de anlaşılan savaşa katılma isteğine karşı kazanma umudunun pek de olmadığıdır. Ancak savaşılmaz ise, savaşılmadan verilen bir Yunan bağımsızlığının diğer milletlere örnek olmasından çekinilmektedir.

Tuna ve Kafkas olmak üzere iki cephede devam eden savaşta, Osmanlı ordusu beklenilenin ötesinde iyi bir direniş sergilemiştir. Fakat buna rağmen Rus ordusu 1829 yılında Edirne'ye kadar gelebilmiştir. Ancak Edirne'ye gelene kadar karşılaştığı direnişlerle oldukça kayıp veren Rus ordusu, Edirne'den öteye gidemeyeceğini kabul ederek barış anlaşması istemiştir. II. Mahmud barış anlaşması teklifini kabul etmiştir. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Anlaşması ile Rusya işgal ettiği toprakların hemen hemen hepsini "dostluk hislerinin ifadesi" olarak iade etmiştir.⁵⁰ Fakat Edirne Anlaşması'ndan çıkan birçok önemli karar vardır. Bunlardan biri de anlaşmanın 10. Maddesi olan, 1826 yılında hazırlanan protokolün uygulanmasını şart koşmasıdır. 1829 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığı, Sırbistan'ın özerkliği Osmanlı Devleti'nce tanınmıştır.⁵¹

⁴⁹ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 194.

⁵⁰ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 196.

⁵¹ Feyzioğlu, "Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829)", 2870-2871.

Yunan ayaklanmasının bir iç sorundan uluslararası sorun haline gelmesi çok kısa sürmüştür. Bu durumun sebebi hem dönemdeki uluslararası konjonktür hem de Osmanlı Devleti ve Yunan halkının uluslararası toplumdaki konumudur. İlk olarak Rusya'nın müdahalesi ile gelişen olaylara daha sonra İngiltere ve Fransa aktif olarak katılmıştır. Bu sayılan ülkeler dışındaki başta Avusturya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinin de doğrudan veya dolaylı etkisi olmuştur. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın "üçlü müttefik" adıyla Osmanlı Devleti'ne nota verdiği dönemde yazılan bu eser, henüz bitmemiş bir olayı süreç içerisinde anlatması açısından da önemlidir.

Coğrafya-yı Örfi'nin Yunan İsyanına Bakışı

Coğrafya-yı Örfi eseri bütünüyle değerlendirildiğinde, Ege adalarına yönelik yazılan en ayrıntılı eserlerden biri olmasına rağmen salt bir Ege Adaları eseri demek yanlış olacaktır. Eserin temel amacı dikkate alındığında, Ege adalarında oluşan isyanın sadece ada halkıyla alakalı bir durum olmadığı açıkça görüldüğü fark edilmektedir. Avrupa Devletleri'nin her zaman isyanın bir parçası olduğu bilinmektedir.

Dönemin söylemleri ve politikaları incelendiğinde Yunan isyanının bir "Rus oyunu" olduğu fikrinin oldukça popüler olduğu görülmektedir. Rusya'nın etkisinin büyüklüğü konusunda haksız olunmasa da sadece bir "Rus oyunu" olduğu fikri tartışılabilir. Bir ülkeler coğrafyası ürünü olan bu eserin temel olarak iki bölüm halinde yazıldığı düşünülebilir. Avrupa ülkeleri ile ilgili olan ilk bölüm, isyana yardım etmiş veya edecek olan Avrupa ülkelerine yönelik kaygının kanıtıdır. Yine bu ülkelerin ordu ve donanma kapasitelerinin ayrıntılı verilmesi, hanedan ailelerinin diğer hanedan aileleri ile olan akrabalık bağlarına değinilmesi ve yıllık gelirlerinin verilmesi bu iddiayı kanıtlar niteliktedir. İsyanda sıkça adı geçen ve doğrudan etkileri olan ülkeler eserde incelendiğinde karşımıza şu tablo çıkmaktadır. Rusya'ya dair verilen bilgilerde 464 parçadan oluşan donanmanın üç parça halinde Baltık'ta, Karadeniz'de ve Hazar Denizi'nde bulunduğu belirtilir. Esere göre Rusya ordusu 900.000 askere sahiptir. Karadeniz'de bulunan iki limanı, Prusya, Saksonya ve Flemenk hanedanları ile akrabalıkları da anlatılır.⁵² İngiltere başlığında metnin yanına Örfi Paşa şöyle bir not çıkmıştır: "*Sagir ve kebir 1000 pare sefinesi var deyu tahrir ederler*". Yine İngiltere'nin 25.000 muvazzaf mellahı olmasına rağmen savaş anında bu

⁵² Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 6a-7a.

sayının 50.000'nin üzerine çıkabileceğini söylenir. İngiltere başlığı, Rusya başlığına kıyasla daha kısadır. Fransa başlığı ise, üç ülke arasındaki en kısa başlıktır. Standart konum, mezhep ve nüfus bilgileri verildikten sonra, donanmasının 256 parça, 11.000 muvazzaf mellaħ, ordusunun ise 230.000 nefere sahip olduğu bildirilir.⁵³ Avusturya başlığı da oldukça zet niteliktedir. Ordusunun 98.000 muvazzaf askere sahip olduğunu belirtip, donanmasının olmadığını ekler.⁵⁴ Bölümün bařında⁵⁵ "maruf ve meşhur" olan lkeleri anlatacağını söyleyen rfi Paşa, Amerika dahil 18 ayrı ülke ve bölgeden bahsederken adalar anlatımındaki kadar özel ayrıntıya girilmese de bahsi geçen ülkelere isyandaki rollerine paralel önem verildiği söylenebilir.

Eserin ana bölümü sayılabilecek "*Der-i tarif-i cezre-i Mora*" bölümü ise, bu çalışmanın iddiasının çıkış noktası olmuştur. Osmanlı yönetiminin Yunan isyanına bakışındaki en önemli düşüncelerden biri olan "nankörlük" fikrine rfi Paşa'nın da katıldığını söylemek mümkündür. Örfi Paşa, eseri boyunca Ege Adalarında yaşayan nüfusun aslında isyana kalkarak ne kadar büyük bir nankörlük yaptđını, nankrlkleri nedeniyle perişan olduklarını veya olacaklarını farklı şekillerde sıkça ifade eder. Bunun bu kadar üstünde durulmasının nedeni ise, Rum ahalinin Osmanlı topraklarındaki diğer gayrimüslim ahaliye örnek olacağına dair duyulan korkudur. İsyanın başlangıcından 6 yıl sonra padişaha sunulan bu eserde de hala bu düşünceden vazgeçilmemiş olması, isyan boyunca isyanı bastırmaktan çok örnek olmaması kaygısının taşındığının göstergesidir.

Örfi Paşa, lkeler kısmında olduğu gibi adalar kısmında da belli bir standart içerik oluşturmaya çalışsa da bu bölümde çalışmaya katkı sağlayacak özel bilgiler konusunda daha istekli davranmıştır. Mora Yarımadası başlığı incelenirken, ilk dikkat çeken bilgi Mora'nın nüfusunun eskiden 2 milyon iken bugün 400.000'e düşmüş olduğunu belirtmesidir. Yine eskiden adanın 75 adet sağlam kalesi varken bugün bu sayısının 8'e düştüğü de eklenir. Krds kazasının rfi Paşa'nın "fesad" olarak nitelediği isyandan önce 2.000 ehl-i İslam ve 2.000 Rum nüfusa ev sahipliği yaptđını öğrenilmektedir.⁵⁶ Balye Badre kazasında isyandan önce 10.000 nüfus mevcutken, isyan nedeniyle harap

⁵³ rfi Paşa, *Coğrafya-yı rfi*, varak 8a-8b.

⁵⁴ rfi Paşa, *Coğrafya-yı rfi*, varak 11b.

⁵⁵ rfi Paşa, *Coğrafya-yı rfi*, varak 5a.

⁵⁶ rfi Paşa, *Coğrafya-yı rfi*, varak 17a-18a.

olduğu, kale içinde 30-40, dışında ise 5-10 hane ve birkaç kulübeden ibaret kaldığı belirtilir. Yine eserden, Pergos kazasının isyan nedeniyle yakıldığı öğrenilmektedir.⁵⁷ Avarin kazasında isyandan önce 180'i ehl-i İslam hanesi ve 200 kadar gayrimüslim hanesi mevcut iken isyanla birlikte bazı yerlerin harabeye döndüğü, Manya kazasında 30 köyde yaşayan 40.000 nüfus olduğu ve 12.000 tüfek tutan gayrimüslimin olduğu verilen diğer özel bilgiler arasındadır.⁵⁸ Yine benzer şekilde, Mezistre kazasında da yaklaşık 600 gayrimüslim, 400 ehl-i İslam hanesi varken yakıldığı ve benzer kaderin Arhos kazasının 24 köyünden 3'ünde de yaşandığı yazılmaktadır. Ayrıca Arhos kazasında Sultan Bayezid Han'ın yaptırdığı fakat şu an harap halde olan bir kale bulunmaktadır. Anabolu kazası ayrıntılı anlatılan bir kazadır. Çok geniş ve güvenli bir limanı, kaleleri, mescid-i şerifi ve geniş arazisinde 45 adet çiftliği olduğundan bahsedilir. Bu adada Hristiyan, Müslüman ve Yahudi halk birlikte yaşamaktadır.⁵⁹ Her kazanın isyan öncesi ve sonrası nüfus değişimi verilmediği gibi, kimi kazalar için hiçbir nüfus bilgisi verilmemiştir. Kazalar genel olarak incelendiğinde üretim kalemleri oldukça bol ve bereketlidir, ticaret yapmaktadırlar ve çoğunluğunda Müslüman ve gayrimüslim nüfus birlikte yaşamaktadır. Bu bölümde de nankörlük yapıldığı fikri açıkça görülmektedir. İsyanla birlikte gelen kayıpların özellikle belirtilmesi, eserin amacını doğrular niteliktedir. Ekonomik sıkıntılar üzerinde sadece isyan sonucunda bu sıkıntı yaşandıysa durulmaktadır.

Kazaların ardından gelen "*Der-i tarif-i umumi-yi Cezayir-i Bahr-i Sefid*" başlığı altında Akdeniz adaları hakkında toplu bir bilgi verilir. Bölgenin ne kadar kadim ve verimli olduğundan bahsederken, isyana kadar 600 parça tekne ve 17.000 denizciyle ticaret yaparak rahat yaşarken bu nimetlerin kıymetlerini bilmeyerek isyana kalkıştıklarından şu an kıtlık çekmekte oldukları eklenmektedir.⁶⁰

Mora bölümünün ardından anlatılan Cezire-i Çamlıca, bugünkü adıyla Hydra başlığında isyanın nasıl çıktığına değinir. Örfi Paşa ilk olarak isyandan yaklaşık 100 yıl öncesine giderek 1715 yılındaki Mora çatışmalarını anlatarak başlamıştır. Vezir-i Azam Ali Paşa'nın 1699 Karlofça Anlaşması ile Venediklilerin eline geçen Mora ve çevresinin, 1715 yılında tekrar Devlet-i Aliye-yi Osmaniye'nin topraklarına katmasından bahseder. Ardından 1768 yılında yaşanan isyanın ilk

⁵⁷ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 19a-19b.

⁵⁸ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 21a-22b.

⁵⁹ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 23b-25b.

⁶⁰ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 26b.

kıvılcımına değinen Örfi Paşa, burada Çarıçe II. Katerina'nın donanmasını gönderip isyancılara yardım ettiğini anlatır. İsyanın Muhzinzade Mehmed Paşa'ya ihbarının ardından paşanın isyanı bastırmasını anlatan Örfi Paşa isyandan kaçıanların Çamlıca Adası'nda toplandığını söyler. Kılıç artığı ahalinin haydutlukla geçindiğini belirtir. Ada halkı özellikle Napolyon Savaşları sırasında Avrupa ile sıkı bir ticaret ilişkisi içerisinde olmuşlardır. Örfi Paşa, ardından Rumların edindiği deniz ticareti ayrıcalıklarından da bahseder. Bu ayrıcalıklardan bahsederken kullanılan gemilerin boyutları türleri ve gemilerdeki mürettebata kadar ayrıntılı bilgiler verir. Deniz ticareti için adalılara verilen müsaadelerin ve yapılan iyiliklerin fesada engel olmadığı ve hatta "fesad" için bu iyiliklerin kullanıldığından yakınılır. İsyana kadar küçüklü büyüklü 200 kadar tekneleri olduğu, 25.000 kileliğe kadar büyüklükte gemiler inşa edebildikleri ve bu gemiler için patent, pasaport alabildiklerini söyleyip, isyanın çıkış sebeplerinden biri de sayılan, adalarda huzursuzluğa sebep olan gemiciler arasında kâr paylaşımı sorununa değinir. Ardından adanın betimlemesine geçilir. Burası diğer bölümlerden çok da farklı olmayan ayrıntılı bir anlatımdır. Karışık ve kalabalık ada ahalisinin tüketime ve süse meraklı olduğu söylenir. Bunun dışında adadaki eğitim imkanlarından ve ada çocuklarının Yunan ve Fransız lisanlarında eğitim alabildiğini aktaran yazar, yine isyan konusuna dönerek ticaret gemilerinin isyan gemisi haline gelerek "ellerinden gelen hıyanet ve melaneti" gösterdiklerini söyleyerek bu başlığı bitirir. Bir sonraki başlık olan Cezire-i Sulica'da yine ada halkının isyana katıldığını açıkça belirtir. Bunun dışında ada hakkında geniş bir limanı, 60 kadar teknesi ve 3.000 nüfusu olduğunu öğrenmekteyiz.⁶¹ "Cezîre-i Çoban nâm-ı diğer Kaşot" başlığında, bu ada sakinlerinin hıyanet ve melanette Çamlıca adasına arkadaşlık ettiği belirtilir.⁶²

Andire ve İstendil cezirelerinin nüfusunun Rum ve Latinlerden olduğu ve iki adanın da oldukça verimli olduğunu öğrenmekteyiz. Termiye ceziresine dair, adada papazların Rum milletini kandırmayı adet edindiklerini bilgisi vardır.⁶³ Miknoz ceziresinin 2 güvenli limanı ve 1.000 kadar nüfusu vardır. Bu başlıkta yine Örfi Paşa, bu cezirenin Yunanlar geldikten sonra bazı bölgelerinin harabe haline geldiğinden bahseder.⁶⁴ Benzer kaderi Küçük Değirmenlik ceziresi de

⁶¹ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 28a-30a.

⁶² Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 29b, 40a.

⁶³ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 31a-32a.

⁶⁴ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 33a-33b.

yaşamış fakat bu sefer Venedikliler ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşlarda adanın zeytin ağaçları Venedikliler tarafından yakılmıştır. Bu nedenle adada çalı ve ottan başka bir şey kalmadığını söyler.⁶⁵ Santorin ceziresinin Rum ve Latin karışık 12.000 nüfusuyla verimli toprakları sayesinde ticaret yaparak geçindikleri, Anafi ceziresinin halkının tembel olduklarından sadece kendilerini idare edecek kadar üretim yaptıklarını, Çoban, diğer adıyla Kaşot ceziresinin ise “fesad” da ehl-i İslam’a zarar vermelerinden dolayı Osmanlı’nın onlara baskın yapıp teknelerini batırıp bir kısmını da esir ettiğini öğrenmekteyiz.⁶⁶ Liryoze ceziresindeki 1.000 kişilik nüfusun 6 hanesi Müslümandır ancak bu kişiler Türkçe bilmezler. Bu cezire de tarım, hayvancılık ve ticaret konusunda şanslıdır.⁶⁷ 300.000 nüfusu ile en kalabalık adalardan biri olan Girit Adası, isyanda da önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Örfi Paşa da Girit Adası’nın önemini eserinde belli etmiştir. Tarım ve hayvancılık konusunda şanslı adalardan olan Girit, sahillerinin kayalık olmasından dolayı ticaret konusunda aynı şansa sahip değildir. Gados ceziresinde bir limanı olsa da bu limanın da korsan yatağı olduğundan bahsedilir.⁶⁸

II. Mahmud’un çağırması üzerine Girit’e çıkan Mısırlı komutan Hüseyin Bey, adada yaklaşık 400 kişiyi idam etmiş ve 3.000 kişi de esir almıştır. Sultan’ın bu duruma cevabı ise “Onlar büyük bir fetihle onurlandırıldılar. Çok memnunuz. Her şeye gücü yeten Allah her yerde Müslümanlara zafer bahşetsin” olmuştur.⁶⁹ Sultan II. Mahmud’un bu sözleri, dönemin anlayışını en kısa özetleyen cümlelerdendir. Örfi Paşa Girit Adası başlığını yazarken bu müdahalelerden bahsetmemiştir. Fakat daha kanlı olan Sakız olayı metinde kendine yer bulmuştur.

Sakız Adası başlığının önemi Sakız ayaklanmasının nasıl gerçekleştiği hakkında verdiği bilgilerdir. Yazara göre, Hicri 1236 senesinde Sisam Rumları, Sakız ahalisi ile haberleşerek, 2.000 kadar kişiyi kendi saflarına çekmişlerdir. Bu kişilerin köylerdeki Müslüman nüfus üzerine hücum etmesi sonucunda Donanma-yı Hümayun ile 15.000 kadar asker Sakız adasına çıkmış, 40.000 nüfusu katli ve esir etmiştir. Bunun dışında eserde pek söz edilmeyen çiftliklerden bu başlıkta söz

⁶⁵ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 35a.

⁶⁶ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 38b-40a.

⁶⁷ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 45b.

⁶⁸ Örfi Paşa, *Coğrafya-yı Örfi*, varak 40b-41b.

⁶⁹ Erdem, “Do not Think of the Greeks as Agricultural Labourers” Ottoman Responses to the Greek War of Independence, 70.

edilerek adada ve gayr meskun olan İngiliz Urla Adaları'nda çiftlikler olduğu belirtilmiştir. Hemen Sakız adası başlığının ardından gelen İpsara adası başlığında ise, isyan sırasında ada halkının ehl-i İşlam aleyhine tŸrlŸ hıyanet ve melanette bulunduğunu sŸyler. Fakat esere gŸre bu ihanetlerinin cezasını çekmişlerdir.⁷⁰ Bozcaada'nın bŸyŸk ve güvenli limanı sayesinde bir ticaret merkezi olduğu, ehl-i İşlam nŸfusun Sultan Mehmed Han tarafından iskân edildiği Ÿđrenilmektedir.⁷¹ Semadirek cezaresinin 500 haneli karyesinde 2.000 nŸfusa sahipken, Kaptan-ı Derya (Dramalı) Mahmut Paşa, Donanma-yı HŸmayun ile adadan geçtikten sonra ada halkının perişan olup ahalisinin 100 hane kadarının toplanabildiğini sŸylemektedir.⁷²

İsyanın bitişine çok yakın bir tarihte Sultan II. Mahmut'a sunulan bu eserde isyanın bastırılabilceğine dair bir umut olduğu gŸzŸkmektedir. Eser içerisindeki dilde de çoktan bitmiş bir isyanın tınısı vardır. Daha çok bu isyan bastırıldıktan sonra, başka milletlere örnek olmaması amacı gŸdŸldŸđŸ, halkın moralini yŸkseltme niyeti olduğu sŸylenebilir. Nitekim, eserin takdim edildiği dönemde halk içinde isyanın gidişatına dair Osmanlı aleyhine sŸylenti yayanların çok ciddi bir şekilde cezalandırıldığı bilinmektedir.

Yönetimde etkili olan, isyanın “nankör Rum milletinin inanç eksikliğinden” kaynaklandığı ve MŸslŸmanların asla “kafirilere” yenilmeyeceği dŸřŸncesi metinde de kendini göstermektedir.⁷³

Yukarıda da grŸldŸđŸ gibi dönemin politikaları, sŸylemleri ve eserin içeriği karşılaştırıldığında tam bir paralellik grŸldŸđŸ sŸylenebilir. Örfi Paşa, eviri yaparak hazırladığı Ÿlkeler coğrafyası eserine devletin resmi sŸylemini ve bakış açısını eklemiştir. Bu durumda Ege adaları ile ilgili yönetimi bilgilendirmek amacı ile yazdığını sŸylediđi eserde, bu bilgiler dışında zaten devletin kendi sŸylemini eklemesi belki taltif edilme isteği, belki de sŸylemleri gŸlendirme amacı ile olduğu sŸylenebilir.

⁷⁰ rfi Paşa, *Coğrafya-yı rfi*, varak 48a-48b.

⁷¹ rfi Paşa, *Coğrafya-yı rfi*, varak 49b.

⁷² rfi Paşa, *Coğrafya-yı rfi*, varak 51b-52a.

⁷³ rfi Paşa, *Coğrafya-yı rfi*, varak 22b, 29b, 48a, 48b.

SONUÇ

Bu çalışmadaki güdülen temel amaç, zaten yıllardır hemen hemen her yönü ile araştırılan Yunan isyanı anlatımının bir tekrarını yapmak değil, bu isyana Örfi Paşa'nın, Örfi Paşa kanalıyla da bürokrasinin bakış açısını sunmaktır.

19. yüzyılda milliyetçilik, Osmanlı Devleti'nin bilmediği bir kavram değildir. Sarayda milliyetçilik konusunda okumalar yapıldığı, eserler çevrildiği bilinmektedir. Ancak, Osmanlı Devleti bu yeni fikir akımlarının uzun bir süre sadece Avrupa'nın başını ağrıtaacağını düşünmüştür.

1821 yılındaki Yunan isyanı başladığında, Osmanlı Devleti'nde bu durumla nasıl mücadele edileceği hakkında farklı farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Özellikle en şiddetlisi olan 1821 yılındaki Yunan isyanında Müslüman tebaanın desteğine sarılmak, İstanbul için çıkış noktası gibi gelmiştir. İmparatorluktaki gayrimüslim bir unsurun ayaklanmasına karşı Müslüman unsurları birleşmeye çağırarak en mantıklı yol gibi görünmüştür.

Milliyetçiliğin etkisinin, kötü giden ekonomik koşullar neticesinde kıt kaynakların imparatorluğun farklı unsurları arasında paylaşılması problemiyle birleşmesi isyan hareketinin bir çığ gibi büyümesine sebep olmuştur. İstanbul da isyanın büyümesi ve radikalleşmesinde farkında olarak ya da olmayarak etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin isyana müdahalesi sadece isyan eden Rumlarla sınırlı kalmamıştır. Adalı Rumlara olan kızgınlık İstanbullu Rumlara da yansımıştır. Ayrıca, mezhepsel bir ayrıma sahip olan Osmanlı millet sistemi içerisindeki Ortodoks halka tabi Rum milletini, Bulgarlar ve Ermeniler gibi diğer Ortodoks milletlerden ayırmak gerekmiştir. Bu durum yüzyıllardır süregelen Osmanlı millet sistemine ilk darbeyi vurmuştur. İsyana katılan ya da katılmayan Rumların ayrımı bir süre sonra bulanıklaşmış, İslamî dayanışmanın da etkisiyle tepki bütün gayrimüslim halka yönelmiştir. Bu durum isyanın iç politika ve dış politikadaki meşruiyetini arttırmıştır. Yüzyıllardır Osmanlı devlet geleneğinde yeri olan Rum memurlar ve bürokratlar zamanla yerlerini Müslümanlara bırakmak zorunda kalmıştır.

Bu değişim ile göreve gelen Örfi Paşa, imzası bulunan bu ayrıntılı eserde, devletin resmi söyleminin dışına taşmamıştır. Eserin hiçbir yerinde adalıların talepleri hakkında bilgi geçmezken, devletin herhangi bir müzakere çabasına dair iz de yoktur. Nitekim payitaht da "tebaa ile müzakere" fikrini aşağılayıcı olarak görmüştür. Bunun dışında, adalıların yaşadığı bütün ekonomik sıkıntılar

(ATAD)

isyan sonrası oluşmuş gibi aktarılmıştır. Fakat siyasi tarih okumalarında görülmektedir ki imparatorluğun her noktası gibi Ege adaları halkı da o dönem ekonomik sıkıntılar içindedir. Bu sıkıntılardan eserde bahsedilmemiştir. Eserin bir başka özelliği ise, padişahın isyanın diğer milletlere sıçrama korkusunu tamamen paylaşmasıdır. Eserin her noktasında adalıların nankörlüğü vurgusu yapılmıştır. Ayaklanmanın czm için bir öneride bulunulmazken, aksine eserde ayaklanmanın cktan Osmanlı lehine sonuçlandığı gibi bir izlenim vardır. İsyanın hala devam ettiği ve hatta iyice kızıştığı dönemde yazılan bu eserde rfi Paşa'nın hala umutlu olması, Müslüman tebaanın dayanışmasının işe yarayacağına dair duyduğu güvene yorulabilir.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, F. (2014). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Beydilli, K. (2003). Mahmud Raif Efendi. İslam Ansiklopedisi. 27, 322-323.
- Erdem, H. (2005). "Do not Think of the Greeks as Agricultural Labourers" Ottoman Responses to the Greek War of Independence, *Citizenship and the nation-state in Greece and Turkey*, (F. Birtek ve T. Dragonas Ed.) içinde (ss.67-85). Routledge.
- Feyzioğlu, H. S. (2015). Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829). *Yeni Türkiye Dergisi* 68, 2865-2873.
- İhsanoğlu, E. ve R. şeşen (2000). *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi I*, İstanbul: IRCICA.
- Kutlu, S. (2018). *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kck, C. (1998), "Hurşid Ahmed Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi 18, 395-396.
- Örfi Paşa (1827). *Coğrafya-yı rfi*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No. 2045.
- Sarıcaoğlu, F. (2004). Coğrafya-yı rfi (1827) rfi Pasha's Unknown Work of the Aegean Islands in Greek Rebellion. *II. National Symposium On the Aegean Islands*.
- Sarıcaoğlu, F. (2015). *Piri Reis'den rfi Paşa'ya Osmanlı Tarihi Haritaları ve Tarihi Coğrafya Eserleri*. İstanbul: amlıca Yayınları.
- Toprak, S. (2015). 19. Yüzyıl Milliyetçilik ıkmazında Rumlar. *Yeni Türkiye Dergisi* 68, 2841-2865.
- Yaşar, F. (2017). Sakız'daki Yunan Ayaklanmasının Tanığı Olan Bir Eser: Zuhr-İ Fıtna-i Rum. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 63, 390-404.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Geliş Tarihi:** 01.11.2022**Kabul Tarihi:** 17.12.2022**Article Type:** Research article**Submitted:** 01.11.2022**Accepted:** 17.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1197821>

Kutaiba FARHAT¹

SURİYELİ MÜLTECİLER ÖZELİNDE TÜRKÇENİN ARAPÇAYA ETKİSİ

Öz: Dilsel etki ve etki teorisi, insanlar birbirine karıştığı ve milletler bütünleştiği sürece varlığını sürdürür. Bu olgu, tarihte mevcuttur. Dil, başkalarıyla karışmaları nedeniyle ataların bilmediği kelimeleri söyleyen çocuklar aracılığıyla birçok faktöre bağlı olarak artan veya azalan yeni kelimeler bulabilen canlı bir varlıktır. Bugün Suriyeliler, savaş koşulları nedeniyle Türkiye'de bulunmaları nedeniyle daha önce bilmedikleri ve duyulduğunda anlam bakımından herhangi bir belirti oluşturmayan birçok Türkçe kelimedenden etkilenmişler ve bu kelimeler dilsel kullanımın bir parçası haline gelmiştir. Bu kelimeler Ankara özelinde farklı statüdeki Suriyeli mülteciler tarafından günlük olarak tekrarlanıyorlar. Böylece günlük veya kısmi kullanımları nedeniyle anadillerinde orijinal ve muadilleri haline geldiler. Ekonomik, sosyal, ticari ve hatta güvenlik gibi sosyal faktörler bu kelimelerin kullanımını onlara dayatmış görünmektedir. Birkaç yıl içinde Suriyelilerin kullandığı kelimeler azar azar artabilir. Kullanılmayan kelimeler ise ölümler veya sayısı azalır. Böylece zamanla Araplaşan yeni bir dilsel yapı gelişir. Suriye lehçesine göre, özellikle Suriyeliler tarafından konuşulan birçok Türkçe kelimenin fonetik çarpıklığı veya kısmen harf değişikliği olması onları Arapça'ya yaklaştırıyor ve telaffuzunu daha kolay hale getiriyor.

Anahtar Kelimeler: Mülteci, Dil, Arapça, Türkçe, Suriye

The Effect of Turkish on Arabic Specific to Syrian Refugees

Abstract: The theory of linguistic influence and effect remains present as long as people mix and nations integrate, and this was present in history, which made us consider many languages whose children utter words that ancestors did not know, due to their mixing with others, and language is a living being that can come up with new words that increase or decrease, depending on many factors. Syrians today by virtue of their presence in Turkey because of the war conditions of have been

¹ Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, kutaiba922@gmail.com, ORCID
<https://orcid.org/0000-0002-0025-4559>

affected by many Turkish words that were not known to them previously and do not constitute any indication in meaning when heard, but these words have become part of the linguistic credit for various sectors of Syrian refugees in Ankara, and they are daily repeated by Syrians, so that they became original and dispense of their equals in the mother tongue because of their daily or partial use of them. This influence by the Turkish language had economic or social factors that may have imposed on them the use of these words due to either social, commercial, or even security ones. In a few years, the words used by Syrians may increase bit by bit. The words that are not used die or diminish and a new linguistic credit takes over that becomes, in the course of time, Arabized and may be included in the words special to the Syrian dialect, especially that many Turkish words spoken by Syrians are phonetic distortions or partial change of letters, which makes them closer to Arabic and easier to pronounce

Keywords:

GİRİŞ

2011 yılında başlayan “Arap Baharı” ile Suriye’de patlak veren iç savaş neticesinde Türkiye başta olmak üzere Suriye’nin komşu ülkelerine doğru Suriye’den bir göç hareketliliği başlamıştır. Ortak geçmiş, dinî kültürel birliktelik, akrabalık gibi sosyo-kültürel yakınlık, Türkiye’nin gelişmiş batı ülkelerine geçiş için köprü niteliğinde olması ve daha pek çok husus Türkiye’deki mülteci sayısını artırdı. Sayıları milyonlarla ifade edilen Türkiye’deki mültecilerin ilkleri sınır bölgelerindeki şehirlere geçişi olarak sığındılarsa da savaşın uzun yıllara yayılması onları İstanbul, Ankara, İzmir, Adana gibi büyük şehirler başta olmak üzere 81 ile dağılmaya (Bkz, 2016 Türkiye Göç Raporu) götürdü. Bu durum aynı zamandan bir entegrasyon sürecini de başlattı. Bu entegrasyon süreci adet ve gelenekler ile dini açıdan birtakım kolaylıklar sağlamış olsa da iletişim açısından yaşanan zorluklar ve sıkıntılar devam etti. Bu durum olup bitenlerin farkında olmayan ve konuşulanları anlamayan mültecileri, Türkçe öğretimi veren resmi kurumlar aracılığıyla iletişim problemlerini çözme yönünde yoğun bir çaba harcamaya itti(2013-2014-2015-2016 Türkiye Göç Raporları).

1.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Mamafih çalışmamız ilk andan itibaren Ankara’ya yerleşmiş olan mülteciler (2016 verilerine göre Ankara’da geçici koruma altındaki Suriyeli sayısı 67141’dir. Bkz, 2016 Türkiye Göç Raporu) ile ilgilidir. Ankara özelinde olmasa da Türkiye’deki Suriyeliler hakkında; sosyo-kültürel yönleri, dinî hayatları ve benzeri özelliklerine dâir pek çok akademik çalışma yapılmıştır (Bkz.Mehmet Emin Kalgı, Suriyeli Sünni Mültecilerin Şia’ya İlişkin Görüşleri; Bünyamin Açıkalin, Suriyeli Mültecilerin Kur’an-ı Kerim ile İlgilerinin Moral ve

Motivasyonlarına Etkisi -Kilis Örneği; Ramazan Akkır, Din, Sosyalleşme ve Toplumsal Uyum: Suriyeli Mülteciler Örneği gibi) Biz ise bu çalışmamızda diğer çalışmalardan farklı olarak Ankara’da ikamet eden Suriyeli göçmenler temelinde Türkçe’nin Arapça’ya etkisini ele almak istiyoruz. Makalemiz demografik, sosyo-kültürel, eğitim düzeyi ve ekonomik özellikleri bakımından farklılık arz eden Suriye uyruklu 100 mülteci ile yapılan anketin sonuçlarını esas almaktadır. Makalemizin amacı çok sayıda Türkçe kelime kullanan Suriyelilerin dillerinde meydana gelen etkinin boyutunu bu kelimelerin kullanılma sebepleri üzerinde durmak ve buna dâir dil bilimsel analizler yapmaktır.

Anketin uygulandığı kişiler Türkiye’de 5 ile 8 yıl arası zarfında ikamet etmektedirler. Çalışmamızda sözkonusu şahısların Türkiye’ye göç ettikten sonra kendi anadillerini konuşurken Türkçe kelimeleri Arapça cümle içinde adetâ kendi dillerinden bir kelime gibi yadırgamadan anlamlı şekilde kullanmaları temelinde yapılmıştır. Burada öncelikle tespit edilen kelimelerin kullanılma düzeyleri, anlaşılıp/anlaşılmama durumu, Arapçayı etkileme boyutu üzerinde durulacak akabinde ilgi kelimelere dâir dilbilimsel tahlillerde bulunarak değerlendirilmelere geçilecektir.

Araştırmanın önemi; Suriyelilerin gündelik konuşma esnasında kullandıkları Türkçe kelimelerden faydalanabilme boyutu ile dillerine girmeyen kelimelerin oranını karşılaştırmak, Arapça kalıplara uygun olarak kullanılan kelimelerin kullanılmasını açıklamak ve bu kelimeleri Suriye halkının lehçesinin gerçek bir parçası olarak yerleşme/yerleştirilme boyutunu incelemesinden ileri gelmektedir.

İbn Cinnî *Ta’rifu’l-Luğa* adlı eserinde dili, milletlerin kelimelerini ifade ettiği sesler (İbn Cinnî, Tsz.: 1/33) şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla diller milletlerin duygu ve düşüncelerine göre sesler çerçevesinde oluşmaktadır. Böylece her toplumun bireyleri arasında iletişimi sağlayan dilsel sesler yani toplumlara özgü belli diller vardır.

2.Araştırmanın Metodu, Evren ve Örnekleme

Türkiye’deki ikametleri üzerinden 5 yıldan fazla bir zaman geçen Suriyeliler Arapça konuşmayla birlikte yer yer Türkçe ifade biçimlerini kullanmakta ve iletişimlerini bu şekilde gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. İfade etme, sözün dile getirilmesidir. İbn Haldun dilin tanımı ile ilgili şöyle demektedir: “Dil konuşanın amacını ifade etmesidir; bu ifade etme, amaçtan kaynaklanan ve söz ile yapılan

dilsel bir eylemdir. Sözüñ dile getirilmesi onu gerçekleştiren organda yerleşik bir yetenek olmalıdır ki o da dildir. (İbn Haldun, 2006: 633)

Çalışmamızı, İbn Haldun'un tanımına bağlı kalarak yürüttük. Birçok kelime dile yerleşik hale gelince "Bim", "A101", "çok" ve "Çağdaş" gibi alışveriş mağazalarının isimleri zamanla Suriyelilerin dillerinin değişmez bir parçası haline dönüşerek kendilerini ifade etme aracı olmaktadır.

Bu doğrudan dilsel etkilenme bugün ortaya çıkmış bir şey olmayıp toplumların ve milletlerin davranışları ile coğrafya ve bir arada bulunması da burada önemli bir rol oynamaktadır. İbn Dureyd *Cevheretü'l-luğa* adlı kitabında bir bölüme şu adı vermiştir: "Arapların kendi dillerinin bir kelimesi haline gelmek üzere söyledikleri yabancı kelimeler bölümü" (İbn Dureyd, 1988: 3/1322). Benzer şekilde İbn Kuteybe de *Edebü'l kâtib* adlı kitabında bir bölümü "Yabancı sözlerden Arapların kullandıklarına dâir bölüm" adını taşımaktadır (İbn Kuteybe, 1987: 323). Bunlar bize eskisiyle yenisiyle diller arasındaki etkilenmenin, şartlar ve zaruretlerin gerektirmesi sonucunda hemen meydana geliveren etkilenme olgusunun yaygın bir şey olduğunu gösteren kanıtlardır. Suriyelilerin Türkiye'de yaşıyor olmalarından dolayı yukarıda da adı geçen "A101", "Çağdaş", "Bim", "Migros" ve benzeri bazı alışveriş yerlerinin adları, hatta kökenleri itibariyle Arapça'dan türemiş olan fakat kendi anadillerinde buradaki anlamda kullanılmayan "kaymakam", "vali" ve "zabita" gibi resmi makam adlarına benzer birçok Türkçe kelime de onların dilsel dağarcıklarına eklenmiştir. "Turkcell", "Avea", "Ttnet" gibi telefon ve internet şirketlerinin adları da bu kapsamdaki kelimelerdir.

Yukarıda geçen kelimelerin eş anlamlıları Suriyelilerin anadilinde olmaması nedeniyle ankete dâhil edilmemiştir. Suriyeli bir mülteci ile karşılaştığınızda ona "Bim" kelimesinin anlamını sorarsanız size cevap veremeyecektir. Belki size anlama hizmet etmeyen, anlamla uyumsuz bir kelime ile cevap verebilecektir. Zira bunlar ülkeden ülkeye farklılık gösteren özel isimlerdir.

Ankette yer alan kelimeler ise, Suriye lehçesi olan kendi ana dillerinde karşılığı olan kelimelerdir. Fakat biz bunların dilde yaygın olarak kullanılan Arapça karşılığını bularak sorduk.

Ankara'da yaşayan Suriyeli mültecilerin kendi aralarında Arapça konuşurken bazı Türkçe kelimeleri kullandıkları gözlemlenmiştir. Aynı anlamı ifade eden Arapça kelimeler olmasına rağmen kullanılması tercih edilen ve artık duygu düşünce dünyalarına giren söz konusu kelimelerin tespiti hususunda bir anket

hazırlanmıştır. Anket öncesinde mültecilerin Ankara’da yoğunlukta yaşadıkları bölgeler farklı zamanlarda değişik periyotlarda ziyaret edilmiş, görüşmeler yapılmış Türkçe’den Arapça’ya geçmeye başlayan kelimeler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada gözlemler sonucunda tespit edilen 55 kelime birer Arapça cümle halinde rastgele seçilen 100 Suriyeli mülteciye sözlü olarak ifade edilmiş ve cümleyi anlayıp anlamadıkları kendilerine sorulmuştur. Denekler, Ankara’nın Altındağ ilçesinin Siteler bölgesinde yaşamakta olan, yaşları 22 ile 58 arasında değişen çeşitli eğitim seviyelerindeki erkek ve kadınlardan oluşmaktadır.

3.Araştırma Bulgularının Analizi

3.1. Örneklemin Demografik Özellikleri

3.1.1. Yaş

Yaş	Oran	
	Sayı	%
20 yaş altı	0	0
20-30 yaş arası	23	23
30-40 yaş arası	18	18
40-50 yaş arası	37	37
50 yaş üstü	22	22
TOPLAM	100	%100

Tablo 1: Yaş Durumları

Yukarıda görüldüğü üzere anket 20 yaş üstü kişilere uygulanmıştır. Bunun temel amacı 20 yaş altındaki şahısların Türkiye’de ilköğretim, ortaöğretim veya yükseköğretime devam etme ihtimalinin olması dolayısıyla çalışma konusu kelimeleri Türkiye’de gördükleri eğitim sebebiyle Arapça ile birlikte kullanma ihtimalini ortadan kaldırmaktır.

3.1.2. Cinsiyet

Cinsiyet	Oran
----------	------

	Sayı	%
Bay	40	%40
Bayan	60	%60
TOPLAM	100	%100

Tablo 2: Cinsiyet Durumları

Çalışma % 40'ı bay % 60'ı bayanlarda oluşan bir gruba uygulanmıştır.

3.1.3 Eğitim

Eğitim Düzeyleri	Oran	
	Sayı	%
Okur yazar değil	13	13
İlkokul	22	22
Ortaokul	17	17
Lise	32	32
Üniversite	16	16
TOPLAM	100	%100

Tablo 3: Eğitim Düzeyleri

Tablo 3'te görüldüğü üzere ankete katılanların % 16 'sı üniversite % 32'si lise, % 17'si Ortaokul % 22'si ilkokul mezunu olup %13'ü ise okuryazar değildir.

3.1.4. Medenî Durumları

Medenî Durumları	Oran	
	Sayı	%
Bekâr	23	23
Evli	77	77

Kutaiba FARHAT
Suriyeli Mülteciler Özelinde Türkçenin Arapçaya Etkisi

TOPLAM	100	%100
--------	-----	------

Tablo 4: Medenî Durumları

Ankete katılanların % 23'ü bekâr %77'si ise evlidir.

3.1.5. Gelir Durumları

Gelir Durumları	Oran	
	Sayı	%
Çalışıyor, geliri var	67	67
Yardımla geçiniyor	33	33
TOPLAM	100	%100

Tablo 5: Gelir Durumları

Tablo 5'te görüldüğü üzere ankete katılanların % 67'si herhangi bir kuruluştan yardım almadan ya çalışarak ya da maddi birikime sahip kişilerden oluşmaktadır. % 33 lük kısım ise yardımlar ile geçimini idame etmektedir.

3.1.6. Türkiye'deki İkamet Süreleri

Türkiye'deki İkamet Süreleri	Oran	
	Sayı	%
5 yıl altı	0	0
5 yıl	2	2
6 yıl	21	21
7 yıl	57	57
8 yıl	20	20
TOPLAM	100	%100

(ATAD)

Tablo 6: İkamet Süreleri

Tablo 6'ya bakıldığında ankete katılanların % 98'lik kısmının Türkiye'deki ikamet süreleri beş yıldan fazladır. %57'si yedi, %21'i altı, %20'si sekiz %2'si ise beş yıldan beri Türkiye'de ikamet etmektedirler. Ankete katılanların tamamı en az beş yıldan beri Türkiyede ikamet etmektedirler.

3.2. Kelimelerin Anlaşılp/Anlaşılmama Durumu

Durumu	Kişi Sayısı	Oranı
Anlayan	75	%75
Anlamayan	25	%25
TOPLAM	100	%100

Tablo 7: Kelimelerin Anlaşıma Durumu Tablosu

Önceden tespit edilen kelimelerin ankete katılanların % 75 'i tarafından tamamen anlaşıldığı görülmektedir. Bu durum sözkonusu kelimelerin mülteciler tarafından Arapça'ya aktarıldığı, yabancı bir kelime olarak görülmediğini ifade etmektedir.

3.2.1 Kelimelerin Anlaşılması-Yaş İlişkisi

Yaş Aralığı	Anlayan	Anlamayan	Toplam
20-30	22	1	23
30-40	17	1	18
40-50	24	13	37
50 üstü	12	10	22
TOPLAM	75	25	100

Tablo 8: Kelimelerin Anlaşılması-Yaş İlişkisi

Kelimelerin 40 yaş üstü kişiler tarafından daha az anlaşıldığı görülmektedir.

3.2.2. Kelimelerin Anlaşılması-Cinsiyet İlişkisi

Kutaiba FARHAT
Suriyeli Mülteciler Özelinde Türkçenin Arapçaya Etkisi

Yaş	Anlayan	Anlamayan	Toplam
Bay	32	8	40
Bayan	43	17	60
TOPLAM	75	25	100

Tablo 9: Kelimelerin Anlaşılması-Cinsiyet İlişkisi

Araştırmada sorulan kelimelerin 60 bayan arasından 17 kişi tarafından anlaşılmadığı buna karşın 40 erkekten 32'sin ise anladığı görülmektedir.

3.2.3. Kelimelerin Anlaşılması-Eğitim Durumu İlişkisi

Eğitim Durumları	Anlayan	Anlamayan	Toplam
Okur yazar değil	5	8	13
İlkokul	9	13	22
Ortaokul	15	2	17
Lise	30	2	32
Üniversite	16	0	16
TOPLAM	75	25	100

Tablo 10: Kelimelerin Anlaşılması-Eğitim Durumu İlişkisi

Yukarıdaki tabloya bakıldığında okur yazar olmayanlar hariç tutulursa eğitim düzeyi yükseldikçe kelimelerin anlaşılma düzeyinin arttığı görülmektedir.

3.2.4. Kelimelerin Anlaşılması-Medeni Durum ile İlişkisi

Medeni Durumları	Anlayan	Anlamayan	Toplam
Bekâr	11	12	23
Evli	64	13	77
TOPLAM	75	25	100

Tablo 11: Kelimelerin Anlaşılması-Medeni Durum ile İlişkisi

Kelimelerin anlaşılma durumunun medeni durum ilişkisi tablosuna bakıldığında evlilerin oransal olarak kelimeleri daha çok anladığı görülmektedir. Bunu aile içerisindeki fertlerin birbirini etkilemesi sonucunda ortaya çıktığı şeklinde düşünmek mümkündür.

3.2.5. Kelimelerin Anlaşılması-Gelir Durumları ile İlişkisi

Gelir Durumları	Anlayan	Anlamayan	Toplam
Çalışıyor, geliri var	63	4	67
Yardımla geçiniyor	12	21	33
TOPLAM	75	25	100

Tablo 12: Kelimelerin Anlaşılması-Gelir Durumları ile İlişkisi

Yardımla geçinen kişilerin ilgi kelimeleri daha az anladıkları görülmektedir. Bunun muhtemel sebepleri arasında yardımla geçinen kişilerin sosyal yaşam içerisinde çalışanlara göre daha az bulunmaları zikredilebilir.

3.2.6. Kelimelerin Anlaşılması-İkamet Süreleri İle İlişkisi

İkamet Süreleri	Anlayan	Anlamayan	Toplam
5 yıl	2	0	2
6 yıl	15	6	21
7 yıl	45	12	57
8 yıl	13	7	20
TOPLAM	75	25	100

Tablo 13: Kelimelerin Anlaşılması-İkamet Süreleri İle İlişkisi

İkamet süreleri ile kelimelerin anlaşılması arasında tabloya bakıldığında oransal açıdan genel olarak belirgin farklılıklar yoktur. Bununla birlikte 7 yıldan fazla ikamet edenler de kelimelerin anlaşılıp-anlaşılmaması birbirine yakındır. 6 ile 7 yıllıklarda ise oransal bir yakınlık vardır.

3.3. Bulgular

Anlaşılmayan Kelimelere Dair Sıklık Tablosu

(ATAD)

Kutaiba FARHAT
Suriyeli Mülteciler Özelinde Türkçenin Arapçaya Etkisi

S.NO	Kelime	Anlaşılma Durumu		Anlaşılma Oran %
		Anlavan	Anlamayan	
1	Kargo	86	14	% 86
2	Avm	87	13	% 87
3	Kontör	87	13	% 87
4	Dilekçe	91	9	% 91
5	Otogar	97	3	% 97
6	Dolmuş	99	1	% 99
7	Hasta	99	1	% 99

Tablo 14: Anlaşılmayan Kelimelere Dair Sıklık Tablosu

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere en çok anlaşılmayan kelimeler Kargo (14), Avm(13), Kontör (13) ve Dilekçe (9) kelimeleridir. Diğer kelimeleri anlamayanlar ise azdır.

Kelimeler	Anlamayan Kişi Sayısı
Avm	1
Kontör	2
Avm-Kargo	4
Avm-Kontör	2
Avm-Dilekçe	1
Avm-Kargo-Kontör	1
Avm-Kargo-Otogar	1
Avm-Kargo-Dilekçe	2
Avm-Kargo-Dolmuş-Kontör	1
Kargo-Kontör	2
Kargo-Otogar	1
Kargo-Dilekçe	1
Kargo-Dilekçe-Kontör	1
Dilekçe-Kontör	3

(ATAD)

Dilekçe-Otogar	1
Kontör-Hasta	1
TOPLAM	25

Tablo 15: Kelimelerin Anlaşılmama Durumu Tablosu

Bu tabloda görüldüğü üzere ilgi kelimeler büyük çoğunluğu anlaşılmıştır.

Kelimelerin hangi oranda kullanıldıklarını ele alarak bunların kullanılma ya da kullanılmama sebeplerini şu şekilde değerlendirmek mümkündür.

1. Kargo:

Anket sonucuna göre 14 kişi bu kelimeyi gündelik hayatta kullanmamaktadır. Bunların 10'u kadın olup ilkokul mezunudur. Kelimeyi kullanmamalarının sebebi ise herhangi bir işte çalışmayı ev hanımı olmalarıdır. Diğer yandan kendi mahallelerinde manavlık yapan 4 erkek yine gündelik işleri esnasında bu kelimeye ihtiyaç duymadıklarından dolayı kullanmadıklarını belirtmişlerdir. Kelimeyi kullananlar ise üniversite öğrencileri ile sanayi ve tarım kesiminde çalışan işçiler olup "Kargo" kelimesi onlar için bilindik ve temel bir kelime haline gelmiştir.

2. Avm:

Yüzde 9'u erkek yüzde 4'ü kadın olmak üzere % 13 oranındaki katılımcı bu kelimeyi kullanmamaktadır. Erkek olanlar "Avm" yerine Arapça'daki alışveriş anlamına gelen "tesavvuk" kelimesinin kullanıyorlar. Bunların eğitimi ilkokul seviyesinde olup kadınlar da benzer şekilde ilkokul mezunudur. % 87 ise üniversite öğrencisi veya esnaflık yaptıkları için "avm" biçimi ile kullanmaktadırlar.

3. Kontör:

Deneklerin % 13'ü bu kelimeyi bu haliyle kullanmamaktadır. Bunların % 10'u ilkokul mezunu kadınlar olup kontör temin etmek konusunda ya eşlerinden yardım istemekte ya da kontörü Suriyeli bir satıcıdan temin etmektedir. % 3'ü olan erkekler ise bu kelimeyi telaffuz etmekte zorlanan yaşı 50'nin üzerindeki deneklerdir. % 87 ise bu kelimeyi kullanmaktadır. Genel olarak bu kesim daha çok basit ticari işlerle uğraşanlar ile üniversite öğrencilerinden oluşmaktadır.

4. Dilekçe:

Deneklerin % 91'i bu kelimeyi sürekli biçimde ihtiyaç duydukları için kullanmaktadır. Gerek öğrenci gerek memur gerekse her hangi bir işte çalışmayan mülteciler resmi işlemleri için başvuru esnasında bu kelime ile sık sık karşılaşmakta böylece ilgi kelime onlar tarafından yadırganmadan kullanılmaktadır. Anlamayanların % 7'si okuma yazma bilmeyen kadınlar % 2 si ise dilekçe ile ilgili kendi başına herhangi bir işlem yapmamış şahıslardan oluşmaktadır.

5. Otogar:

Araştırmaya katılanların % 79'u gibi büyük bir çoğunluk bu kelimeyi kullanmaktadır. Kelimeyi kullananlar arasında memur statüsündeki erkek, kadın, öğrenci ve çalışanlar bulunmaktadır. Kadınların üçte ikisi ise otogar kelimesi yerine garaj (Bu kelimenin Suriye lehçesinde "kerrâc" şeklinde kullanımı vardır) kelimesini kullanmaktadır.

6. Dolmuş:

Ankete katılan değişik yaştaki ve meslekteki kişilerin % 99'u bu kelimeyi kullanmaktadır. Çok nadir olarak Suriye'deki kullanımından aktarılan "servis" ya da "hafile" (otobüs) kelimelerini kullanırken %1'lik kısmın dolmuş kelimesini kullanmadığı görülmektedir.

7. Hasta:

Aralarında eğitimsiz kadınların da bulunduğu deneklerin % 99'u bu kelimeyi Arapçada aynı anlama gelen "marid" karşılığı olarak kullanıyorlar. Örneğin: "Ahmet hasta eylevm, ma ca'aş-şuğl" (Ahmet hasta bugün işe gelmedi) diyorlar. Bunun sebebinin hastaneye gidildiğinde çok gerekli bir kelime olması olabilir. Hastanede sıra beklerken işitmek ya da okumak suretiyle zorunlu olarak kullanılmaktadır. Bir sebze satıcısı ise kelimeyi kullanmadığını belirtmiştir.

3.3. 1. Kelimelerin Dilsel Yönden İncelenmesi

3.3.1.1.Harf ve Sesler Bakımından

Mültecilerin diline geçen bazı Türkçe kelimeler herhangi bir şekilde bir değişikliğe uğramamıştır. Bazı kelimeler ise kimi harflerin, ana dillerindeki telaffuzu itibariyle en yakın harfe kayma şeklinde değişikliğe uğramaktadır. Bu durum el-Cevâlikî'nin "Araplar çoğu zaman, kullandıklarında yabancı bir ismi değiştirme girişiminde bulunurlar; bu kelimelerde bulunan ama kendi dillerinde olmayan harfleri mahrecine, yani harfin çıkış yerine, en yakın harfle

değiştirilmesi şeklinde olur.” (el-Cevâlikî, 1990:94) şeklindeki tespitini doğrulamaktadır.

Deneklere yöneltilen sorularda yer alan aşağıdaki sekiz (8) kelimeyi bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

1. “Emniyet”

Bu kelimenin kökeni Arapçadır. Ancak mlteçiler bunu Türkçe'deki gibi değil “emniyat” şeklinde uzatarak kullanmaktadırlar. Kelime Arapça “emn” kökünden türemiştir. Kendi dillerinde bulunmayan harflerin konuşmalarına sokulması için değiştirilmesi beklenirken (el-Cevâlikî, 1990:94) burada bir değişiklik yapmadan bırakmışlardır.

2. “Hasta”

Bazılarının kelimeyi telaffuz ederken Türkçe'deki ifade şekli olan yumuşak “he” nsz yerine, Türkçe'de bulunmayan Arapçadaki sert “ha” nszn kullandıkları görülmektedir.

3. “Jandarma”

Mlteçilerin çoğunluğu Arapçada bulunmayan “je” nszn Arapçada bulunan “ce” nszne dönüştürdükleri görülmektedir. Bunun sebebi kelimenin Arapça seslere uygun bir telaffuzla daha kolayca söyleniyor olmasıdır.

3. “Patron-PTT”

Bu kelimeleri bazıları aynı Türkçe'deki gibi telaffuz ederken bazı Suriyeliler de “pe” nsz harfinin yerine “be” nszn kullanmaktadır. Arapçada “pe” harfinin bulunmaması sebebiyle kolay yolu tercih edip “be” harfini kullanıyorlar. Patron kelimesinin sonuna, aslında Arapçada isimleri dişil hale getiren “kapalı te” veya “dişillik te”si ekini ekleyerek “Patrona” diyorlar.

4. “Abla”

Belki de kelimenin benzer şekilde ilk harfi “ayn” olarak Arapçada bulunuyor olması sebebiyle, mlteçilerin bir kısmı bu kelimeyi aynı Arapça'daki gibi “able” şeklinde telaffuz ediyorlar. Abla kelimesi her türden şeyin büyük olanı için kullanılan “Abl” kelimesinin dişil halidir (İbn Manzr, 4: 4/2789).

5. “Emlakçı”

Bazıları bu kelimeyi Arapçada olmayan “Çe” sesini Arapça'daki “Ce” sesi ile değiştirerek “Emlakci” şeklinde kullanmaktadır.

6. “Kimlik”

Mültecilerin çoğu Suriye lehçesinden kaynaklanan kullanımla, bu kelimedeki ilk harfi harekesiz telaffuz etmemekte ve “kmlık” şeklinde telaffuz etmektedir.

7. “Kontör”

Bu kelimenin 2 ünlüsünün (“O” ve “Ö”) Arapçada bulunmaması sebebiyle uzun ünlü olarak “kuuntuur” şeklinde telaffuz ediyorlar.

3.3.1 2. Kelimelerin Morfolojik ve Sentaksı Bakımından

Kelimelerin ses ve harflerinin uğradığı değişikliklerden sonra şimdi de bunları Arap morfolojisi (sarf=kelime yapısı) ve sentaksı (nahiv=cümle yapısı) bakımından ele alacağız. Bazı kelimeleri, el-Cevâlikî'nin Arapların kullandığı yabancı kelimeleri söyleme biçimlerini anlatırken belirttiği üzere; Arapçanın morfoloji kurallarına uygun şekilde değiştirdiklerini; bazen ise Farsça sözcüklerin yapısını Arapça kelime yapısı ile değiştirme biçiminde (el-Cevâliki, 94) yani Türkçe kelimeleri Arapça kelime yapısı ile değiştirme şeklinde sergiledikleri görülmektedir.

1. “Hasta”

Bu kelimeyi Arapça morfolojisindeki “tefa’ul” kalıbının ismi faili olan “mutefe’il” kalıbına sokarak “mütehastik” şeklinde kullanıyorlar.

2. “Hastane”

Arapçanın kelime yapısı kurallarına uygun şekilde bir işlem yaparak hastane kelimesini Cem i müennes salim şeklinde sonuna “...??” ekini getirmek suretiyle çoğulunu “hastahanat” şeklinde ifade ediyorlar.

3. “Noter”

Bu kelime Suriyeli mülteciler arasında en çok kullanılan kelimedir. Kelime ile ilgili olarak Arapça'nın kelime yapısı kurallarına göre çeşitli çekim şekilleri oluşturulmuştur. Arapça'nın morfolojik yapısına uygun şekilde geçmiş zaman “navtare”, geniş zaman “yunavtiru” gibi çekim yapıları kazanmıştır. Ayrıca emir kipi “navtir” ve edilgen ortaç “munavtar” ve mastar kipleri “navtara” elde edilmiştir. Arapça Morfoloji kurallarına göre “fa’lele” fiil kalıbında üretildiğinden dolayı mastarı “navtare” olarak gelmiştir.

(ATAD)

4. “Emlakçı”

Mülteciler bu kelimeyi de sonuna “-iyye” eki getirerek “Emlakciyye” şeklinde çoğula dönüştürme eğilimindedirler. Bu yöntem, Suriye lehçesindeki çoğul yapma biçimi olup aynı yöntemi “yabancı” kelimesi içinde uygulayarak “yabancıyye” demektedirler.

5. “Dolmuş”

Bu kelimeyi de Arapça'nın morfoloji kurallarından olan “cemi mükesser/kırık çoğul kuralı”nı uygulayarak çoğul yapıyorlar. Kurala göre bir harf eklenerek yapılan bu çoğul şekli ile kelimeyi “delamış” şeklinde kullanıyorlar. (Ebu'l Fida İmadüddin, 2004: 1-318)

6. “Güzel”

Sıfat niteliği taşıyan bu kelimeyi zaman zaman nitelediği isme uygun şekilde kural gereği dişil biçimde kullanmaktadırlar. “Seccade güzale” (seccade güzel) şeklinde, çoğul olarak kullanırken de cemi münnes salim şeklinde çoğulunu elde etmektedirler: “es-Suhunu güzalat” (Tabaklar güzeldir).

7. “Kimlik”

Yine bu kelimeyi de bir harf ekleyerek çoğula dönüştürmektedirler. “Kemalik” gibi. Hatta bu kelimeye iyelik zamirleri de ekleyerek kullanmaktadırlar: “Kimliki” (Kimliğim); “Kimlikuke” (Senin kimliğin); “Kimlikuna” (bizim kimliğimiz) gibi.

8. “Yufka”

Mülteciler bu kelimeyi tek başına kullanmamakta, “ekmek” kelimesi ile isim tamlaması yapmak suretiyle kullanmaktadırlar: “hubzu yufka” (yufka ekmeği).

Bunlarla birlikte belirlilik takısı olarak “-el” ifadesi de önemlidir. Bilindiği üzere Arapçada bir ismi belirli hale getirmek için kullanılan yöntemlerden biri ismin başına “el-” takısının getirilmesidir (Ebü'l-Fidâ, 2014: 1/293). Suriyeli mültecilerin kullandıkları birçok Türkçe kelimeyi bu yolla (el takısı) belirli hale getirdikleri görülmektedir. el-kimlik, el-dolmuş, el-emlakçı, en-noter gibi. Belirtelim ki el-belirlilik takısı Türkçe bir kelimeye eklendiğinde aynı Arapça'daki işlevini görmektedir Örneğın “Eyne'l kimlik?” (Kimlik nerede?) soru cümlesini sorulduğu ortamda kimlik hem soran hem de muhatabı açısından bilinen belirli bir şeydir. Benzer şekilde “senezhebu ila'l-göç” (Göç İdaresine gideceğiz) cümlesinin kullanıldığı ortamda herkes göç idaresinin kastedildiğini anlar.

Buradan hareketle denebilir ki, mülteciler genel olarak kullandıkları Türkçe kelimeleri nekre olarak değerlendirip kelimelerin başına harfi tarif olan “el” takısını getirmektedirler.

SONUÇ

Çalışmamızın ekinde yer alan anketin uygulanmasıyla elde edilen sonuçlar şunlardır:

1. Türkçenin Suriyeli mültecilerin gündelik dili üzerinde bazı etkileri olmuştur. Gündelik işlerini ve ihtiyaçlarını gidermek için kullandıkları Arapça kökenli kelimelerin Arapçadaki anlamlarının Suriyelilere bir faydası bulunmamaktadır. Suriyeli mülteciler kelimeleri Türkçedeki anlamı ile kullanmaktadırlar.
2. Ankara'daki Suriyeliler arasında bazı Arapça kelimelerin Türkçeleştirilmesi konusunda da farklılıklar bulunmaktadır. Gündelik dilde hizmet ve ticaret sektörlerindeki işlemlerde çokça kullanılan Türkçe kelimeler Arapça'ya müracaat edilmeksizin doğrudan Türkçe şekilde kullanılmaktadır. Öyle ki, konuşan kişi bu Türkçe kelimenin anadilindeki karşılığını düşünmemektedir. Üniversite gibi çevrelerinde bulunan eğitimi kesimin dağarcığına ise gündelik kullanımdan oldukça uzak kelimeler yer almaktadır.
3. Suriyelilerin anadillerinde karşılığı olan kelimeleri gündelik hayatlarında daha yaygın şekilde kullandıkları görülmektedir. Verimli ve etkili bir iletişim hedeflediklerinden dolayı bu kelimeleri Arapça söylenişleri ile değil Türkçe'deki telaffuzları ile kullanmaktadırlar.
4. Bazı Türkçe kelimelerin kullanımında yapı ve ses bakımından değişiklikler meydana gelmiştir. Bunun sebebi, Türkçe'deki bazı harflerin anadillerinde bulunmayışıdır. Bu durumda konuşan kişi, kendini Arapçanın ses sistemine göre konuşmak zorunda hissetmektedir. İçinde Arapçadaki seslerle aynı olan Türkçe kelimeleri ise bir Türk gibi telaffuz ettikleri de gerçektir.
5. Suriyeli mülteciler bazı Türkçe kelimelerin kullanımında Arapça'daki morfolojinin kelime kalıbı oluşturmaya dair çekim kurallarından faydalanmaktadırlar. Bazen bu isimlerden mastar ve fiil türetip bazen de bu isimlerin sözü edilen çekim kurallarına uygun şekilde çoğulunu oluşturmaktadırlar. Bu durum, genelde yabancı kelimelerin Arapların lehçesinde kökleşerek Suriye halkının söz dağarcığına girdiğinin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.
6. Ankette yer alan kelimelerden özellikle anadili Türkçe olmayanlara Türkçe'nin öğretilmesinde yararlanılabilir. Kelimelerin sürekli ve çokça kullanılması

suretiyle dile kolayca yerleşebileceği, bunun yavaş yavaş gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunarak öğrencilerin öğrenmeleri sağlanabilir.

7. Suriye lehçesinde kullanılan Türkçe ve Osmanlı Türkçesine ait kelimeler ile şu anda modern Türkçede kullanılan ve Suriyeli mültecilerin gündelik işlerini yürütürken vazgeçmesi mümkün olmayan çok gerekli kelimeler bir sözlükte toplanabilir.

KAYNAKÇA

- El-Hasais*, Muhammed Ali en-Neccar, Daru'l-Kütüb el-Mısriyye, tarihsiz.
İbn Haldun, *Tarih-i İbn-i Haldun-el-Mukaddime-*, Daru'l-Kütüb el-İlmiyye, 3. baskı, Beyrut, 2006.
İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, Remzi Ba'albeki, Daru'l-İlm Li'l-melayin, 1. baskı, Beyrut, 1988.
İbn Kuteybe, *Edebu'l-Katib*, Vizaretu's-Şu'unu'l-İslamiyye, es-Su'udiyye, 1987.
el-Cevâlîkî, *el-Mu'arrab min el-Kelami'l-A'cemiyyi ala Hurufi'l-Mu'cem*, Daru'l-Kalem, 1. baskı, Şam, 1990.
İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Edisyon-kritik: Komisyon, Daru'l-Maarif, Kahire, tarihsiz.
el-Hamalavi, Ahmed bin Muhammed bin Ahmed, *Şeza el-Arf fi Fenni's-Sarf*, Daru'l-Kiyan, Riyad, tarihsiz.
Ebu'l-Fida, İmaduddin, *el-Künnaş fi Fenni'n-Nahvi ve's-Sarf*, Riyad bin Hasen el-Havvam, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2004.

EK: ANKET

Dil Etkileşimi ve Baskın Dil Kavramları Bağlamında Türkçe'nin Arapça'ya Etkisi (Ankara'da Yaşayan Suriyeli Mülteciler Örneği)

A-Temel Bilgiler

Cinsiyetiniz: Erkek () Kadın ()	Eğitim Durumunuz: İlk-orta-lise () Üniv ()
Çalışıyormusunuz: Evet () Hayır ()	Türkçe Konuşma/Anlama : Evet () Hayır ()
Kiminle Yaşıyorsunuz: Yalnız () Eş-Çocuklar () Diğer ()	

B-Uygulama Bilgileri

S. No	Anahtar Kelime (Türkçe)	Anahtar Kelime (Arapça)	Örnek Cümle	Anl adı	Anlam adı
1	اوسطة (Usta)	معلم المهنة	جاء اوسطة		
2	أمبولانس (Ambulans)	سيارة الإسعاف	ممکن تتصل على الأمبولانس؟		
3	أهلية (ehliyet)	رخصة قيادة	معك الأهلية / طالعت الأهلية؟		
4	أمنيات (Emniyet)	مديرية الأمن	بتعرف عنوان الأمنيات الجديد؟		
5	خسنة / هستة (Hasta)	مريض	من منكم خسنة؟		
6	هستانه (Hastane)	مستشفى	هل دخلت هستانه من قبل؟		
7	جاندرما (Jandarma)	حرس حدود / هجانة	هل تأتي الجاندرما إلى حينكم؟		
8	كاركو (Kargo)	شحن	يوجد لك كاركو		
9	كيمليك (Kimlik)	هوية	معك كيمليك؟		
10	نوتر (Noter)	كاتب العدل	هل يوجد نوتر قريب من هنا؟		
11	أوكول (Okul)	مدرسة	ما اسم هذه الأوكول؟		
12	أوتوگار (Otogar)	كراج / موقف الحافلات	هل تعرف أين الأوتوگار؟		
13	بي تي تي (Ptt)	البريد	هل يوجد بي تي تي قريب؟		
14	ترافيك (Trafik)	المرور	أمسكني شرطي الترافيك		

Kutaiba FARHAT
Suriyeli Mülteciler Özelinde Türkçenin Arapçaya Etkisi

15	نومر (TÖMER)	مركز تعليم اللغات	هل سجاتم بالتومر؟		
16	أبلا (Abla)	أخت	مرحبا يا أبلا		
17	أبي (Ağbi)	أخ	أبي لا يجوز هذا الفعل		
18	أدريس (Adres)	عنوان	أين الأدريس؟		
19	الله رازي أولسون (Allah razı olsun)	رضي الله عنك	شكرا الله رازي أولسون		
20	عمجا (Amca)	عم	كم عمرك عمجا؟		
21	بوردا (Burada)	هنا	أنا بوردا أين أنت؟		
22	تشوك (Çok)	كثير	اليوم تشوك شوب (حار)		
23	كاتش بارا (Kaç para)	كم السعر	هالسيارة كاتش بارا؟		
24	قونتور (Kontör)	وحدات	معك قونتور؟		
25	كومور (Kömür)	فحم	هذا البيت كومور في الشتاء		
26	أولماز (Olmaz)	مستحيل	بهذا السعر أولماز		
27	أولور (Olur)	ممکن	بهذا السعر أولور		
28	بترون (Patron)	المعلم/صاحب العمل	أين البترون؟		
29	(Teşekkürler)	شكرا	تشكرلار على كل شيء		
30	زام zam	زيادة على الأسعار	في زام جديد		
31	فار (Var)	يوجد	عمل فار / بارا فار		
32	يوك (Yok)	لا يوجد	عمل يوك/ بارا يوك		
33	ديليكا (Dilekçe)	استمارة طلب	من كتب لك الديليكا؟		

S.No	Anahtar Kelime (Türkçe)	Anahtar Kelime (Arapça)	Örnek Cümle	Anladı	Anlamadı
34	دولمش (Dolmuş)	سرفيس/ حافلة صغيرة	هل يوجد دولمش قريب من هنا؟		
35	كوزال (Güzel)	جميل	هذا الزيت جوك كوزال		
36	كرالك (Kiralık)	للأجار	أريد بيت كرالك		
37	ستالك (Satılık)	للبيع	هذا البيت ستالك وليس كراك		

(ATAD)

38	كابالي (Kapalı)	مغلق	اليوم الأمنيات كابالي		
39	أشك (Açık)	مفتوح	اليوم المترو أشك حتى الساعة 12		
40	كاراشك (Karışık)	مختلط	الجو كاراشك اليوم		
41	تيري ياغ (Tereyağ)	زبدة	أبحث عن تيري ياغ أصلية		
42	كاشر بينير (Kaşer peynir)	جبين قشقوان	أريد علبه كشر بينير		
43	يوفكا (Yufka)	خبز رقيق	يلزمنا خبز يوفكا اليوم		
44	أ ف م (AVM)	مركز التسوق	متي يغلق الأ ف م ؟		
45	ياساك (Yasak)	ممنوع	ممکن يكون ياساك		
46	جزا (Ceza)	مخالفة	كم أصبحت قيمة جزا السرعة ؟		
47	سيستام (Sistem)	النظام	السيستام اليوم واقف		
48	ايكميك (Ekmek)	خبز	لا أحب هذا الايكميك		
49	كالابالك (Kalabalık)	ازدحام	اليوم كأنه كالابالك		
50	همشيري (Hemşire)	ممرضة	في هذه الهستهانة يوجد همشيري محترمة		
51	سكنتي (sıkıntı)	مشكلة	سكنتي بوق		
52	انديريم (indirim)	تخفيضات	موجود في اليبم إنديريملي		
53	كوتش (göç)	إدارة الهجرة	لازم تراجع الكوتش		
54	ياواش (yavaş)	بهدهوء- شوي شوي	ياواش لا تركض		
55	يابانجي (yabancı)	أجنبي	راجع قسم اليابانجي - سيارة يابانجي		

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 17.10.2022

Submitted: 17.10.2022

Kabul Tarihi: 24.12.2022

Accepted: 24.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1190583>

Nesrin YILDIRIM¹

BATUM SANCAĞININ SOSYAL VE EKONOMİK GELİŞİMİ (1800-1877)

Öz: Bu alıřmada, XIX. yūzyılda Osmanlı idaresi altındaki Batum sancađının sosyal ve ekonomik yapısı incelenecektir. Batum, bulunduđu cođrafi konumun dođal sonucu olarak yūzyıllar boyu birçok medeniyetin hākimiyeti altına girmiř, kūltür yelpazesi geniř bir bōlgedir. Uzun sūre Osmanlı hākimiyeti altında kalan Batum bōlgesi, Osmanlı'nın dođu vilāyetleri içinde önemli bir mevki iřđal etmektedir. Bundan dolayı Batum Osmanlı hakimiyetine girdiđi günden 93 Harbi'neadar geçen sūre içerisinde hemen her sahada peyderpey geliřme kaydetmiř önemli bir Osmanlı sancađıdır. Őzellikle Anadolu ile Karadeniz'in diđer kısmı arasında ticari kōprū görevini ũstlenen Batum limanı iktisadi geliřmelerin beraberinde kōltürel manada da önemli bir etkileřim unsuru olmuřtur.

Anahtar Kelimeler: Batum, Osmanlı Devleti, XIX. Yūzyıl, Liman, 93 Harbi

Social and Economic Development of the Batumian Sanjag (1800-1877)

Abstract: In this study, XIX. The social and economic structure of the Batumi sanjak under Ottoman rule in the 19th century will be examined. Batumi, as a natural result of its geographical location, has been under the domination of many civilizations for centuries and is a region with a wide range of cultures. Batumi region, which was under Ottoman rule for a long time, occupies an important position in the eastern provinces of the Ottoman Empire. Therefore, Batumi is an important Ottoman sanjak that has made progress in almost every field from the day it came under Ottoman

¹Doktora Őđrencisi, İstanbul Őniversitesi, Edebiyat Fakūltesi, Yakınađ Anabilim Dalı, nesrin_yildirim1@hotmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5903-6655>

rule until the 93 war. Batumi port, which has taken on the role of a commercial bridge between Anatolia and the other part of the Black Sea, has been an important element of interaction in the cultural sense along with the economic developments.

Key Words: Batumi, Ottoman Empire, XIX. Century, Harbor, 93 War

Giriş

Batum, bulunduğu konum dolayısıyla geçmişten günümüze kadar birçok devlet tarafından işgale uğramış bir şehirdir. Batum şehrinde yer alan en önemli ticari gelir kaynağı olan liman, geçmişten günümüze değin gerek stratejik gerekse ticari açıdan son derece önemli bir konumdadır.² Batum'da hâkimiyet kuran devletler incelendiği vakit, M.Ö 750-550 yılları arasında Akhalı adı verilen denizcilerin eline geçen Batum ve çevresi dahil olmak üzere³ Karadeniz'inde dahil olduğu söz konusu geniş coğrafya dönemin güçlü devleti olan Pers İmparatorluğu himayesi altına almıştır.⁴ M.Ö yaklaşık olarak VIII. yüzyılda Doğu Karadeniz ve Kafkasya'da hüküm süren Kimmerler Batum'un da içinde yer aldığı Gürcistan topraklarına zaman zaman göçler düzenlemişlerdir. Kimmerler, Batum Şehri'nin civarındaki Kolhis krallığını yıkmıştır.⁵ Daha sonraki süreçte bölge hâkimiyeti Med İmparatorluğuna geçmiştir.⁶ M.Ö 7. Yüzyılda İberyia Krallığı hâkimiyeti altına giren Batum, daha sonra Pers İmparatorluğu'nun himayesindeki Pontus Krallığı'na bağlanmıştır.⁷ Milattan sonra 350 yılında Hun Türkleri, Kuzey Kafkasya'yı işgal etmiştir.⁸ 395 senesinde Roma, doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılınca Doğu Karadeniz bölümü Bizans hâkimiyetine girmiştir.⁹ 500'lü yıllara gelindiğinde ise Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasındaki savaşlar, ekonomiyi olumsuz yönde etkileyince ticaret güzergâhı değiştirilmiş ve Batum Şehri'nin yakınındaki Çoruh havzası istikametinde İpek yolu Doğu Karadeniz'e ulaşmaya başlamış bu da Doğu

² *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. 3, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 513.

³ M. Taner Tarhan, "*Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler*", Türkler, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 607.

⁴ Yusuf Gedikli, *Pontus Meselesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.16-17

⁵ İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2004, s. 16.

⁶ Haşim Karpuz, *Rize*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 8.

⁷ Nihat Kaşıkçı- Hasan Yılmaz, *Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası*, Ankara, Türkar, Ağustos 2000, s. 40

⁸ Mustafa Kafalı, "*Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*", Türkler, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 177.

⁹ Haşim Karpuz, *Trabzon*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 7.

Karadeniz'deki limanları daha da önemli hale getirmiştir.¹⁰ VII. Yüzyılda Batum ve çevresinin dâhil olduğu Çoruh Nehri'nin çevresinde hüküm süren Bagratlı Krallığı, buradaki halka Ermeni kültürünü aşlamayı devlet politikası haline getirmiştir.¹¹ 628 yılında Bizans İmparatorluğu ile kurduğu ittifak sayesinde, Batum ve Gürcistan'a hâkim olmuş, diğer yandan Hz. Osman zamanında bölge Müslümanların idaresine girmiştir.¹² Bölgedeki Türklerin hâkimiyeti, 1048 Hasankale Savaşı'nın kazanılmasıyla kendini göstermeye başlamıştır. 1049 yılından itibaren Gürcistan ve Batum dâhil olmak üzere Güney Kafkasya'da Selçuklu Devleti'nin etkileri görülmesine rağmen Selçuklu Devleti bu bölgeye 40 yıl sonra hakim olabilmıştır.¹³

1071 senesinde kazanılan Malazgirt Muharebesi'nden sonra Gürcistan ve Batum'u kapsayan Karadeniz sahilleri ve Kafkasya coğrafyasının büyük bir bölümü Selçukluların idaresi altına geçmiştir.¹⁴ 1204 yılında haçlılar tarafından istila edilen İstanbul'da daha fazla siyasi varlığını sürdüremeyen Bizans İmparatoru Komnen, Karadeniz'de Gürcü kraliçesi Tamara'nın da desteğiyle Kumman ordusuyla birlikte Trabzon merkezli Rum İmparatorluğu kurmuş¹⁵ fakat Köseadağ Savaşı'yla bu imparatorluk Moğolların eline geçmiştir.¹⁶ Bu esnada I. Alaaddin Keykubat döneminde, Karadeniz'deki önemli liman kentleri ele geçirilmiştir. 1267 senesinde, Rize'den Batum'a kadar büyük bir hâkimiyet kuran Kıpçak Türkleri daha sonra Osmanlı Devleti'nin idaresine girmişlerdir.¹⁷ İlerleyen süreçte 1277 yılında Çepniler Karadeniz'de üstünlük sağlamıştır.¹⁴ yüzyılın ilk yarısında Doğu Karadeniz'de Akkoyunlu Devleti'nin etkileri baş göstermektedir. Diğer yandan Osmanlı Beyliği, Samsun'u topraklarına katmıştır. II. Murat zamanında devam eden seferler, Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Trabzon'u fethiyle daha kalıcı hale gelmiştir.¹⁸ Bu dönemde Uzun Hasan,

¹⁰ Ender Savcın, "Gürcistan Tarihi", *Lider Dergisi*, S.12, İstanbul, 1987

¹¹ Muzaffer Arıcı, *Her Yönüyle Rize*, Odak Ofset Matbaacılık, Ankara, 1993, s. 52.

¹² Özhan Öztürk, *Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi*, Genesis Kitap, Ankara, 2012, s. 731

¹³ Okan Mert, *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.114.

¹⁴ Arıcı, *Her Yönüyle Rize*, s. 43-44.

¹⁵ Abdurrahman Okuyan, *19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, Kalem Yayınevi, Trabzon, 2013, s. 42

¹⁶ Karpuz, *Trabzon*, s. 7.

¹⁷ Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 126.

¹⁸ "Trabzon", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 10, s. 7184-7186.

Koyunluhisar'ı zorla ele geçirmesi ve Trabzon Rum İmparatorluğu ile ittifak kurması üzerine kale Osmanlı himayesine girmiştir. Batum, Müslümanların eline geçmeden evvelki en görkemli dönemini Gürcü krallığı döneminde yaşamış ve XV. yüzyıla kadar Gürcü krallığı himayesinde kalmıştır.¹⁹ Gürcü krallarının bu dönemde bazen Selçuklu Devleti'nin bir kolu olan Şirvanşahlar'a itaat ettiği bilinmektedir.²⁰

1. Osmanlı İdaresinde Batum'un Siyasi Süreci

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren yürüttüğü genişleme politikası sayesinde Karadeniz bölgesinin neredeyse bütün kıyılarını hâkimiyeti altına almıştır. İlk olarak Trabzon, II. Murat döneminde (1442) kısa süreli de olsa Osmanlı topraklarına katılmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in, İstanbul'un Fethi'nden sonra fetih yönünü Karadeniz'e çevirmesi üzerine Bizans, Karadeniz'deki çıkarlarını koruyabilmek amacıyla ilk olarak Akkoyunlu Devleti ile ittifak girişiminde bulunmuş ancak muvaffak olamayınca Papa'ya başvurarak yeni bir haçlı seferi isteği üzerine Fatih Sultan Mehmet, 15 Ağustos 1461 yılında Trabzon'u fethetmiş²¹ ve bu şehir ortalama 42 gün süren bir kuşatma sonucunda ele geçirilmiştir.²² Bu dönemde bölgede Cenevizliler, Rum İmparatorluğu ve Candaroğulları hüküm sürmekteydi.²³ Fatih Sultan Mehmet, ilk olarak Cenevizlerden Amasra'yı almış, daha sonra Kastamonu ilini ve Sinop'u Candaroğulları'ndan alarak Zonguldak Ereğli, Kastamonu, Sinop, Bolu, Çorum, Samsun gibi illeri içine alan Orta Karadeniz Bölgesi Osmanlı himayesine geçirmiştir. Bu dönemde Rum İmparatoru David Komnen, devlet sınırlarını Batum'a kadar genişletmiş bulunmaktaydı.²⁴ Fatih Sultan Mehmet, Sinop limanından Trabzon'a²⁵ Mahmut Paşa idaresinde hazırlanan 100 adet donanma

¹⁹ Kaşıkçı-Yılmaz, *Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası*, s. 40.

²⁰ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Doktora tezi, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı yayınları No:1, İstanbul, 1979, s. 22.

²¹ Mehmet Bilgin, *Trabzon*, T.C Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, s. 70-74.

²² Öztürk, *Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi*, s. 582.

²³ Yaşar Yücel- Ali Sevim, *Osmanlı Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih- Yavuz- Kanuni*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 46.

²⁴ Yücel- Sevim, *Osmanlı Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih- Yavuz- Kanuni*, s. 48. ; Johan Wilhem Zinkelsen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (145-1574)*, Çev.: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011 s. 243.

²⁵ Melek Öksüz, "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış(II)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Trabzon, Yaz 2005, s. 97.

ile hareket etmiştir.²⁶ 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in emrindeki uç beyleri, Karadeniz'deki önemli limanları ele geçirmiş²⁷ 1461 yılında Trabzon'un fethi neticesinde bölge, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir sancak konumuna getirilmiş ve Kazım Paşa buraya atanmıştır.²⁸ Fatih Sultan Mehmet, Trabzon fethi esnasında aynı yıl içerisinde Kastamonu ve Sinop sahil şehirlerinin de fethini tamamlamıştır.²⁹

Karadeniz'deki birçok yer ve kale ele geçirilmiştir. Bu dönemde ele geçirilen, evvelce inşa edilmiş olan kaleler genel olarak o dönemde kolonicilik yapan Ceneviz, Venedik ve Rumların ticari amaçlarla inşa edilmiş olup çok geniş çapta kaleler değillerdir.³⁰ Trabzon'un fethinden sonra Osmanlı himayesine giren Batum, Yavuz Sultan Selim zamanında meydana gelen Osmanlı-İran savaşları esnasında beylerbeylik konumuna getirilmiş ise de³¹ bir dönem Osmanlı himayesinden çıkmış fakat tekrar 1545 yılında Gürcü Kralının elinden alınarak 93 harbine kadar Osmanlı Devleti himayesinde kalmıştır.³² 1545 senesinde Temerrüd Ali Paşa, Gürcistan seferi ile görevlendirilmiş olup³³ sefer neticesinde Batum ve Oltu bölgesi idare altına alınmıştır.³⁴

Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Batum, Trabzon Eyaletine bağlanmıştır. Uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan bu önemli liman şehri, Rusya ile yapılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Lazistan Sancağına bağlı iken savaş

²⁶ Mehmet Neşri, *Neşri Tarihi II*, (Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 157.

²⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 20.

²⁸Öksüz, "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış(II)", s. 100; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Havkal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 202.

²⁹ Lütfü Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, Hazırlayan: Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 105.

³⁰ Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, s. 184.

³¹ Hearsh W. Lowry- Feridun Emecen, "Trabzon", İslam Ansiklopedisi, C. 41, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 301.

³² Fahrettin Kızıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 93.

³³ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 49.

³⁴Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535- 1566)*, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 66.

neticesinde Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştır.³⁵ 1514 Çaldıran zaferi neticesinde de Gürcistan'ın diğere bölgeleri Osmanlı idaresine geçmesi, Kanuni dönemindeki ilerleyişle pekişince coğrafi yakınlık sebebiyle İran'daki Safeviler ile Osmanlı Devleti arasında sorun teşkil etmiştir. Uzun süren çatışmalar neticesinde iki devlet arasında 1590 yılında yapılan İstanbul Antlaşması'yla Gürcistan, Osmanlı topraklarına katılmıştır.³⁶ III. Murat döneminde, Batum Sancağı ile Trabzon bir araya getirilerek Trabzon Eyaleti kurulmuştur.³⁷

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki siyasi münasebetler, ilk defa XV. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Daha sonra Rusya'nın yegâne emeli olan sıcak denizlere inme politikası doğrultusunda hareket etmeye başlaması sonucu iki devlet arasında ilk savaş XVI. yüzyılda olmakla birlikte I. Dünya Savaşı'na değin aralıklarla savaşlar ve antlaşmalar yapıldığı bilinmektedir.³⁸ Coğrafi konum itibariyle Osmanlı Devleti'nin Rusya ile komşu olması ve Rusya'nın siyasi emelleri Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına tamamen ters oluşu, iki devleti sık sık karşı karşıya getirmiştir.³⁹ XVI. Yüzyılın sonlarına doğru Rusya, Karadeniz'e hâkim olabilmek amacıyla her yolu denemiş hatta bu süreçte Gürcü kralıyla işbirliği içine girmiştir. İki devlet arasında yapılan 1783 yılındaki antlaşmanın hemen akabinde Gürcüler Batum kalesini işgal etmişlerdir. Durumun Bab-ı Aliye bildirilmesi üzerine Trabzon valisine, durumla alakadar olması için emir verildi.⁴⁰

XIX. Yüzyıla geldiğinde Rusya'nın Karadeniz üzerinden sıcak denizlere inme teşebbüsleri iki devleti sürekli karşı karşıya getirmiştir. 1805-1812 yılları arasında yapılan Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki Tatarıçe Meydan Savaşı'nda yenilen Rusya, Batum ve Batum'un kuzey istikametine doğru yol alıp Poti bölgesini zapt etmiştir. Bu esnada I. Napolyon'un Rusya ile savaşa girmesi üzerine⁴¹ Rusya, her iki cephede savaşamayacağından, Osmanlı Devleti ile

³⁵ N. Yücel Mutlu, *Misak-ı Milliden İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars Ardahan ve Batum*, Ankara, Ekim 2007, s. 23. ; *Solakzade Tarihi*, (Hazırlayan: Vahid Çabuk), T.C Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989, s. 302-304.

³⁶ Hüsamettin M. Karamanlı, "Osmanlı Hâkimiyeti", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 14, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 314.

³⁷ Okuyan, *19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 196.

³⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, İstanbul, Der yayınları, Haziran 2010, s. 62-63.

³⁹ Mürsel Köse, *İşgalden Kurtuluşu*, Ankara, Kuban Matbaacılık Yayıncılık, 2003, s. 1.

⁴⁰ Zübeyde Güneş Yağcı, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Doğu Karadeniz Politikası", *Türkler*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 560.

⁴¹ Yılmaz Öztuna, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2009, s. 58.

arasındaki savaş 1812 Bükreş Antlaşması ile nihayete erdi. 1828 yılında saldırıya geçen Rusya ilk etapta Kafkasya istikametinde ilerlemiş ve asıl isteği Karadeniz'in doğu ve kuzeyindeki sahil şeridini ele geçirmek maksadıyla Navarin limanında bulunan Osmanlı donanmasını yaktırıştır.⁴² Navarin olayının sorumlusu olan Rusya, İran ile arasındaki savaşı sona erdirerek bir antlaşma yapmış daha sonra 26 Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Savaş sonunda taraflar arasında 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması gereğince Kars, Beyazıt, Erzurum ve Acaristan bölgeleri Osmanlı Devleti'nde kalırken Batum, Ahılkelek, Ahıska ve bazı bölgeler Rusya'ya terkedilmiştir.⁴³ Kafkasya ve Balkanlar üzerinden savaş açan ve savaşı galibiyetle neticelendiren Rusya'nın, Anapa ile Batum arasındaki bölgeyi ele geçirmesi planlarını uygulama noktasında önemli bir adım olmuştur.⁴⁴

Osmanlı Devleti iç meseleleriyle uğraşırken diğer yandan Batılı devletlerle Kutsal Yerler sorununu yaşamaktadır. Mülteciler meselesi ve Kutsal Yerler sorununu bahane eden Rusya, bu fırsatı da kaçırmayarak Hristiyanların kutsal yerlerinin hamisi gibi davranan Rus elçisini Osmanlı Devleti'ne göndermiş ve isteklerinin Osmanlı Devleti tarafından kabulüne kadar Eflak ve Boğdan'ın işgalinin bildirilmesi üzerine iki devlet arasında savaş sebebi olmuştur.⁴⁵ Rusya'nın hedefleri arasında Eflak ve Boğdan'ı ele geçirmek, Hristiyanların hamisi olabilmek, sıcak denizlere inebilmek, Karadeniz'in tamamına sahip olabilmek vardır. 1853 yılında başlayan Kırım Harbi karşısında Osmanlı Devleti, Boğaz'daki ve Karadeniz'deki önemli kaleleri daha da güçlü hale getirmeye çalışmış ve bu sayede Doğu Anadolu ve Trabzon'a teçhizat takviyesi sağlamıştır.⁴⁶ Savaş devam ederken 1853 yılında Patrona Osman Paşa'nın kumanda ettiği Türk filosu, Batum'daki kuvvetlere yardım götürmek üzere yola çıktığı sırada hava şartlarından dolayı Sinop limanına demir atmak durumunda kalmış, bunu fırsat bilen Rus Amiral Makhimafun, Osmanlı donanmasına saldırmıştır. Sinop Bozgunundan sonra 1854 yılında Çatana Zaferi, Silistre

⁴² Cemender Arslanoğlu, *93 Harbinden sonra Kars'ımız*, Posoflular Yardımlaşma ve Kültür Derneği Yayınları no: 1, Ankara, 1987, s. 6. ; Öztuna, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut*, s. 94.

⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C. V*, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 119-121. ; Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2010, s. 276-279; Öztuna, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut*, s. 94.

⁴⁴ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi 2*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2000, s. 743-744.

⁴⁵ Arslanoğlu, *93 Harbinden sonra Kars'ımız*, s. 6.

⁴⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi, C. V*, s. 231.

Kuşatması, Yerköyü Zaferinin ardından İnkerman Zaferi kazanılmıştır.⁴⁷ 1855 yılına geldiğinde Sivastopol işgal edilmiş netice de Kırım harbi Kars'ın Ruslar tarafından alınmasıyla nihayete ermiştir. Savaş, 1856 Paris Kongresi ve ardından yapılan antlaşma ile tamamen bitmiştir.⁴⁸

Kırım Harbi'nden sonra Anadolu topraklarına gerçekleşen göçler, çoğunlukla deniz yolu aracılığıyla sağlanmış olup kullanılan güzergâhlardan biri Karadeniz'deki en önemli limanlardan olan Batum limanıdır.⁴⁹ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1977 yılında meydana gelen 93 harbinin görünen sebebi Balkan bunalımı olsa da asıl sebebi Rusya'nın Karadeniz'in tamamına sahip olabilmek ve İstanbul ile Boğazları hâkimiyeti altına alarak sıcak denizlere inmek istemesidir. Rusya; Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki koldan saldırı gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki ordusunun başında Ahmet Muhtar Paşa bulunurken Rumeli ordusuna da Müşir Derviş Paşa komutanlık etmekteydi. Aynı zamanda Ahmet Muhtar Paşa, Batum'daki orduya da komutanlık etmiştir.⁵⁰ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 31 Ocak 1878 yılında Edirne Mütarekesi'nin imzalanmasına karşın Rusya, İstanbul sınırına kadar gelmesi sebebiyle çıkarları zedelenen Avrupalı devletler duruma dâhil olmuş ve iki devlet arasında Yeşilköy Antlaşması imzalanmıştır. Rusya, bu antlaşma neticesinde Doğu'da Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirmiştir.⁵¹ Antlaşmadan sonra emellerine biraz daha yaklaşan Rusya, İngiltere ile gizli bir antlaşma ile ileride yapılacak olan Berlin Kongresi'nde kendisinin fikirlerine arka çıkmasını istemiştir. Berlin antlaşması esnasında Rusya Kars, Ardahan ve Batum'un kendi himayesinde kalmasını talep etmiş ve bu talep İngiltere tarafından kabul edilmiştir.⁵²

2. Osmanlı Devleti'nin Batum Sancağında İnşa Ettiği Dini Yapılar

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren ele geçirdiği bölgelerdeki mevcut halkın arasında dil, din, ırk, mezhep ayrımı yapılmaksızın halkına eşit

⁴⁷ Arslanoğlu, *93 Harbinden sonra Kars'ımız*, s. 7.

⁴⁸ Nazım Tektaş, *Saraydan Sürgüne*, İstanbul, Hayat Yayın Grubu, 2013, s. 393-403; Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, s. 230.

⁴⁹ Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. XVIII, 2014, s. 424.

⁵⁰ Arslanoğlu, *93 Harbinden sonra Kars'ımız*, s. 12.

⁵¹ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.734-738. ; Köse, *İşgalden Kurtuluşu*, s. 5.

⁵² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 70.

davranmıştır⁵³ Osmanlı Devleti idaresi altındaki bütün bölgelerde mevcut olan halkın hayatlarını idame edebilmesi açısından hamam, cami, mescit, bedesten, medrese, han, sağlık kuruluşları gibi birçok sosyal ve dini çalışmalar yapmıştır.⁵⁴ Osmanlı Devleti'nin 1863 yılında Trabzon Vilayetine bağlı olan Batum Sancağında yaşayan Rum ve Batum'da bulunan Aziziye şehrinde Hristiyan tebaası için birer kilise inşa ettirmiştir.⁵⁵ Cami, İslam dininin gereklerini yerine getirebilmek maksadıyla inşa edilmiş dini yapı olmasının yanı sıra aynı zamanda da bir eğitim yuvası olarak kullanılmıştır. Talebe adı verilen günümüzdeki öğrenciler camilerde hem dini eğitimlerini tamamlamakta hem de camilerin belirli bölmelerinde özellikle Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında medrese eğitiminin daha başlamadığı süreçlerde bu bölmelerde eğitim hayatlarını sürdürmekteydiler.⁵⁶

Osmanlı Devleti, her milletin kendi dini liderini seçme özgürlüğü ve dinini özgürce yaşayabilme hakkını tanımıştır. Ayrıca tamire ihtiyaç duyulan ibadethaneler ile ilgili ilgili mecralara beyanatta buldukları takdirde tamir işlerinin mümkün olacağını da belirtmiştir.⁵⁷ Osmanlı Devleti, Trabzon'un Fethi'nden sonra zaman içerisinde Karadeniz sahillerinin tamamını ele geçirmekle kalmamış Karadeniz'in diğer yakasında da hâkimiyet sürdürmüş ve Batum'u topraklarına katarak idaresi altına almıştır. Osmanlı Devleti dini yönünü şehirleşme sisteminde de ortaya koymuş ve şehirleri, inşa ettiği camilerin etrafında kurmuştur.⁵⁸ Batum, Osmanlı Devleti'nin himayesine girdikten sonra bölgede birçok imarethane ve ibadethane inşa edilmiştir.

⁵³ Mustafa Alkan, "Osmanlı Devletinde Merkez Teşkilatı", Osmanlı Devlet Teşkilatı Tarihi El Kitabı, Editör: Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s.17; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 11*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 14.

⁵⁴Necdet Öztürk, *14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 37.

⁵⁵ BOA.İ.HR..222/12950; BOA.İ.HR.. 224/13081

⁵⁶Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 436.

⁵⁷Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın, İstanbul, 1996, s. 45.

⁵⁸ Nagehan Üstündağ, "Osmanlı'da "Şehir" ve Şehri Getiren UNSURLARDAN BİRİ OLARAK AYANLAR: VIDİN VE RUSÇUK ÖRNEĞİ (18. YÜZYIL)", *Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 2, Bahar 2005, s. 155.

Örneğin; 1813 yılında Batum kazasına bağlı Batocor karyesinde yer alan mescit camiye çevrilmiştir.⁵⁹

1819 yılında Batum Kalesi'nde de bir adet cami inşa edilmiştir.⁶⁰ 1834 yılına ait arşiv belgesine göre, Gonye Sancağına bağlı olan Batum karyesinde, Hacı şahinzade tarafından bir camii inşa edilmiş ve bu caminin hitabetinin de Yusuf ve Hurşid bin Ahmet'e verilmesi için izin istediği belirtilmiştir.⁶¹ 1842 yılında Batum kasabasında Todokar İsmail Ağa tarafından yaptırılmış olan camide Cuma namazları ile bayram namazlarının kılındığı bilinmektedir.⁶² 1866 senesine ait arşiv belgesine göre Batum Sancağına bağlı Aziziye kasabasında Hristiyan ahalinin ibadetlerini yapabilmeleri için Lazistan mutasarrıflığına gönderilen emirname ile kilise inşasına bařlandđı bilinmektedir. Ayrıca bu kilisenin yanı sıra bu muhitte bir de camii inşa edilmiş ve Müslüman ahalinin ibadetlerini yapabilmelerine olanak sağlanmış olup bu durum Osmanlı Devleti'nin adaletinin ve hoşgörü politikasının uygulandığının en güzel kanıtıdır. 1869 yılında Batum sancağında inşa edilen cami için eşiklikler tespit edilmiş olup gereken malzemeler tedarik edilerek gönderilmiştir.⁶³ Osmanlı Devleti, cami ve diğer din görevlilerini bizzat merkezden atamasını yapmaktaydı. 1853 yılında Batum Sancağına müftülük görevini yerine getirmesi için Ömer Efendi atanmış olup ve bu şahıs maaşa bağlanmıştıdır.⁶⁴

Vilayet salnameleri, Osmanlı Devleti idaresindeki birçok yerde devletin yaptırdđı hayır kurumları, imarethaneler, ibadethaneler, yol, okul, şifahane vb. konularda net bilgileri günümüze ulaştıran en önemli kaynaklardandır. 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Batum sancağında 3 adet cami bulunmaktadır. Batum'da bulunan bu üç caminin adı sırasıyla Aziziye Camisi, Orta Camii ve Gorcomi Camidir. 1873 Trabzon Vilayet Salnamesi incelendiğinde ise cami sayısının iki olarak verildiği görölmektedir. Gorcom Camii, Batum şehrinde bulunan ve XIX. Yüzyılda Osmanlı himayesinde iken de bölgede bulunan Müslüman halk tarafından kullanılmak üzere ibadete açılmış bir camidir. Gorcomi Camisi, bir ibadethane olmasının yanı sıra oldukça önemli bir eğitim yuvası olarak kullanılmıştır. Dönemin en önemli âlimleri bu camide

⁵⁹ BOA. HAT. 1524/15

⁶⁰ BOA. HAT.1552/54

⁶¹ BOA.HAT.1589/52.

⁶² BOA.C..EV..288/14663

⁶³ BOA. İ..DH. 596/41482

⁶⁴ BOA.A.MKT.NZD.100/32

eğitim görmüşlerdir. Bu cami 1989 yılında bölge halkı tarafından tamir edilerek aktif hale getirilmiştir.⁶⁵

Aziziye camisi, Batum Sancağına ait Batum limanına yakın bölgede Sultan Abdülaziz zamanında Trabzon Valisi tarafından dönemin padişahının adına izafeten yapılmış bir camidir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Valisi tarafından yaptırılan cami günümüze kadar ulaşamamıştır.⁶⁶ Aziziye Cami'sinin minaresi bulunmaktadır fakat Sovyet Rusya yönetimi sürecinde yıkılmıştır.⁶⁷ Orta Cami, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bölgeyi himayesi altına aldığı dönemde yaptırılmış olup günümüzde Batum'da ibadete açık konumdadır. Caminin minaresi yoktur. 1992 yılında caminin avlusuna bir minare inşa edilmiştir.⁶⁸

Osmanlı Devleti diğer dinlere mensup ahaliye dinlerini yaşama hususunda özgürlük tanımış olup ayrıca kendi dini liderlerini seçme özgürlüğünü tanımıştır. Bu dini liderlerin halkın ibadetlerinde öncülük etmenin yanı sıra sosyal alandaki birtakım sorunların çözümünde hâkimlik yetkilerine de sahip olduğu bilinmektedir.⁶⁹ Devlet, Fatih Sultan Mehmet zamanında Karadeniz fethini gerçekleştirdikten sonra başta Trabzon olmak üzere Karadeniz'deki birçok bölgede İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır. Ancak İslamiyet'te zorlama olmadığı için bölgede yaşayan halkın kendi dini inanışlarına karışılmamış ve bölgedeki Müslüman halk ve Gayrimüslim halk arasında hoşgörü ve refah ortamı sağlanmıştır. Zaman içerisinde bazı Gayrimüslimlerin kendi rızalarıyla İslamiyet'i seçtiği bilinmektedir.⁷⁰ Batum şehrinin Osmanlı devletinden evvel hâkimiyetleri altına girdikleri devletlerin etkisiyle birçok dine mensup oldukları bilinmektedir. Bölge halkının genel olarak tek tanrı inancına sahip dinlere tabii olduğu bilinir.⁷¹ Batum ve Batum'un bağlı bulunduğu Gürcistan'da en yaygın

⁶⁵ Yunus Zeyrek, *Acaristan ve Acarlar*, Ankara, 2001 s. 22-23.

⁶⁶ İdris Bostan, *"Batum"*, İslam Ansiklopedisi C. 5, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 210

⁶⁷ Bostan, *"Batum"*, İslam Ansiklopedisi C. 5, s. 22-23.

⁶⁸ Bostan, *"Batum"*, İslam Ansiklopedisi C. 5, s. 22-23.

⁶⁹ Paul İmbert, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, Çeviri; Adnan Cemgil, Havas Yayınları, İstanbul, 1981, s. 120.

⁷⁰ Okuyan, *19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 118.

⁷¹ Ender Savcın, *"Gürcistan Tarihi"*, *Lider Dergisi*, S. 13, İstanbul, 1987, (İsam Kütüphanesinde yer alan mezkur derginin sayfa numaraları bulunmamaktadır).

din Hristiyanlıktır.⁷² Gürcistan'ın tamamında Hristiyanlık dini resmen 337 senesinde kabul görmüş ve bu tarihten itibaren devletin resmî dini Hristiyanlık olarak anılmıştır.⁷³ Batum şehrinde 19. yüzyılda farklı dinlere mensup ibadethaneler inşa edilmiştir. Bunlardan biri Batum'da Zubalashvili adlı kardeşlerin inşa ettirdiği katedraldır. Bir diğeri ise St. Nicolas kilisesidir bu kilise Ortodoks mezhebine mensup ahalinin hizmetine sunulmuştur.⁷⁴ 1875 yılında Batum Sancağındaki gayrimüslim ahalinin dini liderlik görevini Kolorancıoğlu Hacı Ohannes Efendi yürütmüştür.⁷⁵ Osmanlı Devleti, Müslüman halkın dini vecibelerini yerine getirebilmesi için camiler inşa ettiği gibi Gayrimüslimler içinde kiliseler inşa etmiştir. 1866 yılında Batum Sancağına bağılı olan bölgede Rum halkına kilise inşa etmelerine izin verilmiştir. Yine aynı yıl içerisinde Batum Sancağına bağılı Aziziye şehrinde de kilise inşa edilmiştir.⁷⁶

3. Batum Sancağında Sosyal Yapılar

Osmanlı Devleti, aynı ırka ve dine sahip kişilerce kurulmasına rağmen sınırları genişledikçe idaresi altına farklı din, mezhep ve ırktan topluluklar dâhil olmuş ve onlara yönetiminde de yer vermiştir. Osmanlı Devleti, yürüttüğü politika neticesinde halkın kendisine bağılılığını sağlamış olup halk arasında hiçbir ayırım gözetmeksizin hayatlarını idame ettirebilmeleri için buldukları bölgede imar çalışmaları için emirnameler çıkartarak bölgenin vali, kaymakam ve kadısına yapılması gerekenler bildirmiştir.⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin kurulduğu günden itibaren istikrarlı bir şekilde uyguladığı fetih ve iskân politikası neticesinde ele geçirdiği yerlerde kısa sürede kendi izlerini yaşatacak olan imar çalışmalarına hız verdiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki şehirler incelendiğinde, din ve vicdan hürriyetinin yaşandığı yerler olduğu görülmektedir. Şehirlerde her dinden, her mezhepten ve ırktan bir araya gelmiş tebaa refah içerisinde birlikte yaşamıştır. Bunda Osmanlı Devleti'nin hoşgörü politikasının çok büyük rolü

⁷² Ender Savcın, "Gürcistan Tarihi", *Lider Dergisi*, S. 14, İstanbul, 1987, (İsam Kütüphanesinde yer alan mezkur derginin sayfa numaraları bulunmamaktadır).

⁷³ Ender Savcın, "Gürcistan Tarihi", *Lider Dergisi*, S. 11, İstanbul, 1987, (İsam Kütüphanesinde yer alan mezkur derginin sayfa numaraları bulunmamaktadır).

⁷⁴ Öztürk, *Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi*, s. 817.

⁷⁵ Okuyan, *19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 105.

⁷⁶ BOA.İ.HR.. 222/12950; BOA.İ.HR.,224/13081

⁷⁷ İsmail Özçelik, *Devlet-i Aliyye'nin Kurumsal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 82-83.

vardır.⁷⁸ Batum'da, Osmanlı Devleti zamanında yapılan, şehrin kalkınmasında oldukça önemli yer tutan ve bölgede yaşayan halkın ekonomik, adli, eğitim, dini, sosyal vb. ihtiyaçlarına cevap verebilecek birçok kurum oluşturulmuştur. 1869 yılına ait vilayet salnamesine bakıldığında, Batum Sancağına bağlı Batum kasabasının 200 hane, 2 adet camii, 2 adet medrese, 1 hamam ve 400 adet dükkândan müteşekkil olduğu görülmektedir.⁷⁹ 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre ise Batum Sancağında; 1 postane, 1 gümrük binası, 1 fener, 1 telgrafhane, 2 karakol hane, 3 çeşme, 1 şadırvan, 2 medrese, 4 mekatib-i islam, 1 rüştiye, 38 oda, 2 hamam, 15 fırın, 35 mağaza, 350 dükkân, 1 hükümet konağı ve 246 hane bulunmaktadır.⁸⁰ Ayrıca yine aynı salnameye göre; 1 Rum kilisesi, 28 İslam mezarlığı, 2 kuyu, 2 bağçe, 31 kahvehane, 84 değirmen, 205 arsa, 6 ahır, 1 meygede, 1 kayıkhane, 14 mera, 4056 tarla, 484 çalılık bulunmakta olup bunlar nefsi Batum ile Batum kazası kurasının toplam sayılarıdır.⁸¹

1872 Vilayet Salnamesinde de yukarıdaki mekânların mevcut sayısı aynı olup 1873 Vilayet Salnamesinde bunlara ek olarak karantina hane ve 1 postahane açılmış, medrese sayısı 4'e çıkmıştır.⁸² Ayrıca 1853 yılında Trabzon ile Erzurum arasında yol yapımına kara verilmiş ancak Batum'dan daha yakın olması sebebiyle Trabzon yolundan vazgeçilerek Batum Limanı'ndan Erzurum iline kadar olan bölgede yapımına karar verilmiş daha sonra 1854 yılında Batum Şehri'nden Kars'a kadar olan güzergahta bir yol inşa edilmiştir.⁸³ Diğer yandan bir diğer önemli imar faaliyeti olan hamam, 19. yüzyıl Vilayet Salnamelerine göre Batum Sancağındaki sayıları senelere göre farklılık göstermektedir. Bu dönemde, Batum Sancağında devlet ve vakıflar tarafından yaptırılan imarethanelerin sayısı hakkında teferruatlı bilgiye Trabzon Vilayet Salnamelerinde ulaşılabilmektedir. 1871 yılında Batum Sancağında, 2 adet hamam, 1875 ve 1877 yıllarında 9'ar adet

⁷⁸ Mustafa Güler, "Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi", Osmanlı Devlet Teşkilatı El Kitabı, Editör: Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 317.

⁷⁹ Mümin Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, Kültür ve Sanat Basımevi, İstanbul, 2012, s. 269.

⁸⁰ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 207.

⁸¹ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, 106-109.

⁸² *Trabzon Vilayet Salnamesi 1872*, C. 4, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 207; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C. 5, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.181.

⁸³ BOA.MVL, 58/16; BOA.MVL. 226/13

hamam yapılmıştır.⁸⁴ 19. yūzyıla Batum Sancağında yer alan çeşmelerin yıllara gōre yapılış adeti řu şekildedir; 1871 yılında 2 adet, 1873 yılında 3 adet, 1874 yılında 6 adet bulunmaktadır.⁸⁵

4. Batum Sancağında Eğitim ve Őđretim

Osmanlı Devleti'nde, eğitim hayatına oldukça būyūk Őnem verilmiştir. Kuruluřtan yıkılışa kadarki sūrete Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarının ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmış ve sonraki sūrelerde de açılan vakıflar eğitim kurumlarının eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, gerçekleştirdiği fetih politikaları neticesinde idaresi altına aldığı bōlgelerdeki halk arasında hiçbir ayırım yapmaksızın gayrimūslim halk arasında eğitim ağı gelmiş çocuklara da eğitim hakkı tanımıştır. Sibyan mektebi, Osmanlı Devleti'nde temel eğitimin verildiği bir kurumdur. Ayrıca rūřtiye, idadi ve medrese olmak ũzere de kademe kademe ayrılmış eğitim kurumları bulunmaktadır.⁸⁶ 1870 yılında yapılan ışlahat çalışmalarından Batum Sancağı da nasibini almıştır. Batum Sancağında açılan mekteplere toplamda 7200 tane ders kitabı ve dini eğitimlerini tamamlayabilmeleri için toplamda 3200 tane de cūzūn oluşturulması için devlet hazinesinden 10500 kuruş tahsis edildiği bilinmektedir.⁸⁷ Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yaptığı ışlahatlar neticesinde Batum Sancağında da eğitim alanında birçok gelişme yaşanmıştır. Batum Sancağında açılan okullara bakıldığında 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine gōre Rūřtiye okulu açılmış olup bu okula Őđretmen ataması yapılmadan evvel okulun hocalık gōrevini Hafız Ragıp Efendi'ye verilmiştir. Mektebin toplam talebe sayısı 40 kişidir. Ayrıca Hafız Ragıp Efendi hocalık gōrevine 1872 ve 1873 yıllarında da devam etmiştir bu sūre içinde mektebin talebe sayısında bir değişiklik olmamıştır.⁸⁸ Bilim alanındaki bir diğer gelişme bu

⁸⁴ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, C. 3, s. 207; Trabzon Vilayet Salnamesi 1875, C. 7, (Hazırlayan: Kudret Emirođlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eđitim, Kūltūr ve Sosyal Yardımlařma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 263; Trabzon Vilayet Salnamesi 1877, C. 9, (Hazırlayan: Kudret Emirođlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eđitim, Kūltūr ve Sosyal Yardımlařma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 203.*

⁸⁵ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, C. 3, s. 207. ; Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, C. 5, s. 181. ; Trabzon Vilayet Salnamesi 1874, C. 6, (Hazırlayan: Kudret Emirođlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eđitim, Kūltūr ve Sosyal Yardımlařma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995 s. 187.*

⁸⁶ Selçuk Akşın Somel, *Osmanlı'da Eğitim'in Modernleşmesi (1839-1908) İşlamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 35-36.*

⁸⁷ Yıldıztař, *Osmanlı Arřiv Kayıtlarında Gūrcistan ve Gūrcūler, s. 267.*

⁸⁸ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, C. 3, s. 167. ;Trabzon Vilayet Salnamesi 1872, C. 4, s. 167; Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, C. 4, s.145.*

dönemde meteoroloji sisteminin kurulmasıdır. 1864 Tuna komisyonuna göre Karadeniz’de Trabzon başta olmak üzere birçok bölgede meteoroloji istasyonları kurulmuştur.⁸⁹

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, idaresi altındaki halkın eğitimi ile yakından alakadar olduğu gibi bu dönemde kendi topraklarına yapılan Kafkas göçleri esnasında göçmenlerin yerleştirildiği bölgelerden biri olan Batum’da bu göçmenler için yeni yerleşim alanları oluşturulurken okul yaşı gelen göçmen çocuklar için hocalar tayin etmiştir. Göçmenler için Batum’da kurulan 3 mektebe toplamda 200 dini kitap gönderilmiş ayrıca yine burada oluşturulan sosyal yapıların geliri maddi durumu iyi olan ahaliden tahsil edilmiştir.⁹⁰ 19. yüzyılda Batum Sancağındaki eğitim binalarının sayısı ve öğrenci mevcudu yıllara göre değişiklik göstermektedir. 1871 yılında 1, 1873 yılında 4, 1874 yılında 1 ve 1875 yılında da 1 medrese inşa edilmiştir.⁹¹ Bu dönemde başta İstanbul olmak üzere hemen her bölgede rüştiye okulları açılmıştır. 1856 yılında Batum Sancağında rüştiye açılmış ve 1857 yılında bu rüştiye mektebine memurlar atanmıştır.⁹² Ayrıca 1864 yılında Batum Sancağında sıbyan mektebi inşa edilmiştir.⁹³

5. Batum Sancağında Ticari Hayat, Ulaşım ve Haberleşme

Ticari hayatın en önemli sahalarından biri olan pazarların genel durumuna bakıldığında; Batum Sancağının idaresinde bulunan bölgelerde pazarların mevcut olduğu Vilayet Salnamelerinde yazmakta ve genellikle de Cuma günleri pazarların kurulduğu bilinmektedir. Özellikle Batum ile Rize arasında hem sosyal hem de ekonomik açıdan sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Batum Limanı’nın maddi olarak getirisinin fazla olması sebebiyle Rizeli halkın zaman zaman Batum’a yerleştiği bilinmektedir.⁹⁴ 1871-1872-1873 Trabzon Vilayet

⁸⁹ İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim Ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, TTK Basımevi, 1999, s. 73.

⁹⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 176-177.

⁹¹ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, s. 203; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C. 5, s. 181; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1874*, C. 6, s. 187.

⁹² BOA.İ.DH..599/41771; İ.MVL.. 375/16448; A.}MKT.MHM..126/29

⁹³ BOA.İ.MVL.530/23776

⁹⁴ Nebi Gümüş, *“Osmanlıların Son Döneminde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler”*, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, S.1 (2012), s. 67.

Salnamelerine göre Lazistan Sancağına tabi olan Batum kasabasında Cuma günleri pazar kurulmaktadır.⁹⁵

Ulaşım ve haberleşmeyi sağlayan en önemli etken olan yol, bulunduğu coğrafyaya ve dönemin Őartlarına göre fiziki açıdan farklılıklar içermektedir. Tarihin hemen her devresinde yol ve güzergah halkın ihtiyaçlarına cevap verebilmek ve bölgenin asayışını sağlayabilmek noktasında oldukça büyük önem taşımaktadır. Diğer tüm devletler gibi Osmanlı Devleti de tarih sahnesinde kaldığı süre içerisinde topraklarını genişletmesine paralel olarak yolların yapım çalışması, güzergahın güvenilirliği gibi hususlara ayrıca önem vermiştir. Osmanlı Devleti, Anadolu istikametinde bulunan yollar aracılığıyla Batum'un da içinde bulunduğu Kafkaslar ve Doğu Karadeniz bölgesindeki yönetim birimlerine ulaşımı sağlanmaktaydı.⁹⁶ Nitekim halkın temel ihtiyaçları arasında, buldukları bölgenin yolların yenilenmesi hususunda memurlar tayin edilmiştir. Batum'da açılacak olan yolun kontrolü için Mühendishane-i Hümayun eşraflarından Hüseyin Efendi memur tayin edilmiştir.⁹⁷ Ayrıca Batum'da yapılacak yol için mühendis tayin edildiği ve bu tayin hakkında Tophane-i Amire'ye ilgili konu hakkında yazı gönderilmiştir.⁹⁸ Batum Limanı ile Erzurum arasında yapılacak yolun Trabzon'a göre mesafe bakımından yakın oluşu ve coğrafik açıdan ulaşımın daha elverişli oluşu münasebetiyle bölgenin incelenmesi için bir mühendis tayin edildiği bilinmektedir.⁹⁹ 1848 yılında Kars ile stratejik açıdan oldukça önemli olan Batum Sancağı arasında yapılacak olan yolun oldukça mühim olmasına binaen belirtilen yılda devletin emriyle yolun yapılmasına karar verilmiş ve bu yolun yapım aşamasında Avusturyalı bir mühendis tayin edilmiştir.¹⁰⁰ 18. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlara göre Osmanlı Devleti'nin Batum Sancağına (Gönye olarak da geçmektedir) ait bazı bölgelerindeki yollar doğal afetler neticesinde harap olmuştur. Bu durum karşısında, bölgede maddi durumu iyi olan kişilerden toplanan yardımlarla yolların bakımı yapılmıştır. Fakat uzun bir süre bu bakımın sağlanamaması bölgedeki esnafların işlerini engellemesi ayrıca Batum kalesine de bu yollar

⁹⁵ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, s. 181. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1872*, C. 4, s. 181. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C.5, s. 161.

⁹⁶ Fatih Müderrisoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", Osmanlı, C. 10, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 376-377.

⁹⁷ BOA. İ. MSM. 87/2476

⁹⁸ BOA. A.MKT.MVL 9/29

⁹⁹ BOA.MVL.58/16

¹⁰⁰ Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, s. 235.

vasıtasıyla yiyecek ve türlü ihtiyaçlar gönderildiğinden durum devlet büyüklerine bildirilmiş olup bunun üzerine daha teferruatlı bir bakımın derhal yapılması için bölge kadısına emirname gönderilmiştir.¹⁰¹ Osmanlı Devleti'nin bilhassa 19. yüzyılda yaptığı ıslahatlarda, ulaşım ve haberleşme alanında da birçok yenilik yapılmıştır. Bu yeniliklerden birisi de posta teşkilatının kurulmasıdır. 1865 yılında Batum Sancağının olduğu bölgede, telgraf hattı kurulmasına karar verilmiş ve bölgede yapılacak olan telgraf hattı için gerekli malzemeler ve bütçe, bölge ahalisi ve esnafından temin edilmiştir. Ayrıca Trabzon- Batum arasında yapılacak olan telgraf hattı için gerekli olan direkler bölge halkı tarafından tedarik edilmiştir. ¹⁰² 1871 Trabzon Vilayet Salnamesi 'ne göre Batum Sancağının bağlı bulunduğu Lazistan Sancağının telgrafhane müdürlüğüne Mukbil Efendi atanmıştır. 1872 yılında telgraf memurluğuna Şakir Efendi getirilirken 1873 yılında müdürlüğe Hasan Efendi atanmıştır.¹⁰³ 1874 yılında Batum Sancağındaki posta ve telgraf müdürlüğü görevi Hasan Efendi'ye verilmiştir.¹⁰⁴

6. Batum Sancağında Sağlık Hizmetleri

Osmanlı Devleti, himayesi altındaki halkın her türlü ihtiyacını karşılamakla mükellef olduğundan her dönemde olduğu gibi 19. yüzyılda da diğer alanlardaki ıslahat çalışmalarını sağlık alanında da titizlikle uygulamıştır. Nitekim bu dönemde en önemli çalışmalarda birisi Karantina usulünün getirilmesi olmuştur. Karantina sisteminin yürütülebilmesi için 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Batum Sancağına karantina memuru olarak Hacı Ömer Efendi atanmıştır.¹⁰⁵ 1872 yılında karantina memuru olarak Batum Sancağına tabi Lazar* kâtabi Osman Efendi atanmış, 1873 yılında karantina memuru olarak Osman Efendi göreve atanmıştır.¹⁰⁶ 1849 yılında Batum limanından Abaza ülkesine geçmek isteyen ahalinin sağlık kontrolleri yapıldıktan sonra seyahat yapabileceğine dair doktorlar tarafından verilecek sağlık raporu ile seyahat edebileceği ve bu hususla ilgilenmesi üzerine Batum Sancağının bağlı olduğu

¹⁰¹ Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, s. 183.

¹⁰² BOA.MVL.711/112; BOA.MVL.714/45

* Lazar; Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre 1871 yılında Batum Sancağı'na bağlı bir bölgenin adıdır.

¹⁰³ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, s. 155. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1872*, C. 4, s.157; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C. 5, s. 143.

¹⁰⁴ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1874*, C. 6, s. 149.

¹⁰⁵ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, s. 153.

¹⁰⁶ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1872*, C.4, s. 155. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C. 5, s. 137.

Trabzon Eyaleti'nin valisi Mehmet Hayrettin efendi bizzat görevlendirilmesi halk sağlığının ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti, özellikle Batum'da Kukarina adı verilen kuşların avlanmasına sınırlama getirmiş, haddinden fazla yapılan avcılığın neticesinde biriken kuşların avlanma sonucunda halka açık alanlara atılması ile birlikte bakteri toplaması halk sağlığının tehlikeye girmesini engellemek için fazla avlanan kuşların gömülmesini emretmiştir.¹⁰⁸ Osmanlı Devleti, veba ve benzeri bulaşıcı hastalıklara karşı önlem alabilmek maksadıyla daha önce bu hususta Avrupa'da ihtisas yapmış uzmanları, Osmanlı Devleti'ne getirtmiş ve uzmanlara geniş yetkiler vermiştir.¹⁰⁹ Stratejik açıdan oldukça önemli olan Batum Sancağı ve sınırları dâhilinde bulunan Batum limanı, ticari ağın bir kolunu teşkil etmekteydi. Limana belirli günlerde Avrupa'dan ticaret gemileri gelmekte ve gelen tacirlerin Batum Sancağında yaşayan halka salgın hastalıkları bulaştırma ihtimaline karşın karantinahane kurulmasına karar verilmiştir. 1853 yılında Batum ve Hopa bölgesine karantina hane inşa edilmiş olup, Batum ve Sohum kasabasında inşa edilecek olan karantina haneye memur tayin edilmiştir.¹¹⁰

7.Batum Sancağının Nüfusu ve Göç Hareketleri

1800'lü yılların başlarında yapılan nüfus sayımında Trabzon Eyaleti; Trabzon Livası ve Gönye Livasından müteşekkildi.¹¹¹ 19. yüzyılın başlarında uzun süren savaşlar neticesinde mevcut asker sayısını belirlemek maksadıyla Osmanlı Devleti nüfus sayımı yapmıştır. Bilindiği gibi ilk nüfus sayımı II. Mahmut zamanında yapılmıştır. Yapılan bu sayımlar, Temettuat adı verilen defterlerde kayıt altına alınmıştır.¹¹² Sayımlar daha çok askeri amaçla olup yeni kurulan ordunun askeri ihtiyacının ne kadarını karşılanabileceği saptanmak maksadıyla¹¹³ sadece erkek nüfusu üzerinden yapılmıştır. Ayrıca bu uygulama vergilere tabi tutulanların kaç kişi olduğunu belirlemek amacıyla da yapılmıştır.

¹⁰⁷ BOA.A.ıMKT.230/85

¹⁰⁸ Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon, 1999, s. 137.

¹⁰⁹ Gülden Sarıyıldız, *Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı, İstanbul, 1986, s. 8-9.

¹¹⁰ BOA.İ.HR..56/2618; BOA.İ.DH..246/15011;BOA.HR.MKT..111/44

¹¹¹ "Trabzon", *Yurt Ansiklopedisi*, C.10, s. 7188.

¹¹² Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 178.

¹¹³ Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt düzeni ve Teşkilatlanma açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Fakültesi Dergisi* 14/3(2012), Ankara, s. 194.

Ayrıca bu sayımlar her ne kadar askeri nüfusu saptayabilmek amacıyla yapılmışsa da daha sonraki evrelerde farklı alanlardaki eksiklikleri saptamak için de bu sayımların daha kapsamlı yapıldığı bilinmektedir.¹¹⁴ Aynı dönemde her fırsattan istifade yolunu seçen Gayrimüslim tebaa nüfus sayımlarında da bir takım çıkarları doğrultusunda sayılarını çok göstermeye çalışmışlardır. Özellikle Batum sahilinde türlü bahanelerle bina inşa etmek istemişler lâkin buna izin verilmemiş ve dönemin Valisi Mehmet Hayrettin Paşa'ya¹¹⁵ ve Batum Kaymakamı'na yazı gönderilmiş ve durumun engellenmesi emredilmiştir.¹¹⁶ Yukarıda belirtildiği gibi ilk nüfus sayımının yapıldığı dönemde mevcut nüfus hem Müslüman hem de Gayrimüslim olmak üzere 3.641.101 olarak belirlenmiştir. Bu nüfus sayımının daha geniş kapsamda yapılmaya başlanması ise 93 harbinden sonraki döneme tekabül eder. 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan ilk nüfus sayımına göre genel olarak Karadeniz'de yaşayan tebaanın oldukça büyük bir kısmı Müslümandı. Yine bu dönemde Trabzon'daki toplam nüfus 136.552 idi; bu sayımda kadın ve çocuklar bulunmamaktaydı.¹¹⁷

Doğu Karadeniz'deki nüfus oranlarının dönem dönem azalıp arttığı görülmektedir. Bunun sebepleri arasında göçler en önemli unsurdur. 1700'lü yıllar ve akabindeki asırda düşüş yaşanırken 19. yüzyılda Kırım Savaşı esnasında bölgedeki halkın Rusya'nın zorlaması neticesinde Doğu Karadeniz'e göç etmeleri ile nüfus oranının oldukça arttığı görülmüştür. Ayrıca bundan evvel 1774'te yapılan antlaşma gereği Avrupa gemilerinin Karadeniz'e girmelerinin kabul edilmesi üzerine bölgede ticari bir canlılık yaşanmış, bu da bölge nüfusunda artışa sebep olmuştur.¹¹⁸ 1849 yılında Batum Sancağı bünyesindeki nüfusun kaydı için kasaba ve köylerdeki erkek nüfusunun belirlenmesi için memurlar tayin edilmiştir.¹¹⁹ Bu döneme ait yapılan nüfus sayımına göre Gönve ve Batum sahil köylerinin erkek nüfusu 7512 kişiden müteşekkildir.¹²⁰ Osmanlı

¹¹⁴ Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, s.172.

¹¹⁵ BOA. A.MKT.MVL 19/70

¹¹⁶ BOA. A. MKT. 232/91

¹¹⁷Veysel USTA- Mehmet OKUR," *Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme*", *HistoryStudies*, S.1, 2009, s. 37-43.

¹¹⁸ M. Hanefi BOSTAN, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik yapısı*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 438.

¹¹⁹ BOA.İ.DH.203/11641.

¹²⁰ Murat KAYA, *1170 No'lu Göve, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, RTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2013, s. 9.

Devleti'nde, nüfus sayımları daha geniş bir biçimde 1866 yılında yapılmaya başlanmış olup¹²¹ 1869-1877 yılları arasındaki Trabzon Vilayet Salnamelerine bakıldığında gerek Batum Sancağının gerekse bağlı olduğu Trabzon Vilayetinin toplam nüfusları bellidir. 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Trabzon'da 122 Katolik, 435 Ermeni, 967 Rum ve 2624 Müslüman hanesi bulunmaktadır. Nüfus yapısı ise şu şekildedir; 414 Katolik, 1349 Ermeni, 1630 Rum ve 6409 Müslüman bulunmaktadır. Batum Sancağında ise hane olarak Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerkes 183 ve İslam 38 tane olup nüfus sayısına bakıldığında Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerkes 429 kişi ve İslam 113 kişiden müteşekkildir.¹²²

1872 Vilayet Salnamesine göre; Trabzon Vilayetindeki hane sayısına bakıldığında İslam 2624, Rum 967, Ermeni 435 ve Katolik 122 haneden oluşmakla birlikte vilayetin nüfus sayısına bakıldığında; İslam 6409 kişi, Rum 1630 kişi, Ermeni 1349 ve Katolik 414 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında İslam 38, Çerkes 183, Rum 18, Ermeni 4 ve Katolik 3 tanedir. Batum Sancağının nüfus sayısına bakıldığında ise İslam 113 kişi, Çerkes 429 kişi, Rum 41 kişi, Ermeni 17 kişi ve Katolik 4 kişiden müteşekkildir.¹²³ 1873 Vilayet Salnamesine göre, Trabzon Vilayetinde hane sayısına bakıldığında Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 ve İslam 2624 hane bulunmakta olup vilayetteki Nüfus sayısına bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerkes 183 ve İslam 38 hanedir. Sancağın nüfusuna bakıldığında ise Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerkes 429'dan müteşekkil olup Müslüman sayısı 113 kişiden oluşmaktadır.¹²⁴

1874 Vilayet Salnamesine göre, Trabzon Vilayetindeki hane sayısına bakıldığında gayrimüslimler; Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 müteşekkil olup Müslüman ahaliye ait hane sayısı 2624 bulunmaktadır ayrıca vilayetin nüfusuna bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağındaki hane sayılarına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerkes 183 ve İslam 38 haneden oluşmaktadır. Sancağın nüfusuna bakıldığında ise Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerkes 429 kişi ve İslam 113 kişiden müteşekkildir.¹²⁵ 1875 Vilayet Salnamesine göre,

¹²¹ ÇİMEN, "Sayım, Kayıt düzeni ve Teşkilatlanma açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", s. 197.

¹²² Trabzon Vilayet Salnamesi 1871 Cilt 3, s. 199-201.

¹²³ Trabzon Vilayet Salnamesi 1872, Cilt. 4, s. 199-201.

¹²⁴ Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, C. 5, s. 175-177.

¹²⁵ Trabzon Vilayet Salnamesi 1874, C. 6, s. 181-183.

vilayetteki hane sayısına bakıldığında Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 ve İslam 2624 haneden oluşmakta ayrıca Vilayetteki nüfus sayısına bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden müteşekkildir. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Çerkes 183 ve İslam 23 haneden oluşmakta ayrıca sancaktaki nüfus sayısına bakıldığında Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerkes 429 ve İslam 113 kişiden oluşmaktadır.¹²⁶ Osmanlı Devleti, zaman içerisinde çıkar çatışmaları sebebiyle başta Rusya olmak üzere birçok devletle anlaşmazlıklar yaşamış ve netice itibariyle savaşlar meydana gelmiştir. Bu savaşların neticesinde yapılan antlaşmalar gereği birtakım yerler Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış ve karşılıklı olarak göçler meydana gelmiştir.¹²⁷ 18. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin eski gücünü koruyamaması ve Rusya ile yapılan savaş sonrasında Kırım'ın işgal edilmiş olması bölge halkını sıkıntıya sokmuştur. Rusya, Kırım'ı ele geçirdikten sonra bölgedeki Müslüman halk Anadolu topraklarına göç etmek durumunda kalmıştır. Bu göç Osmanlı Devleti sınırlarına gerçekleştirilen ilk büyük göç dalgasıdır.¹²⁸

1829 yılında yapılan Edirne Antlaşması sonucunda, Osmanlı Devleti'ne ait topraklara göçler olmuştur. Göç eden ahalinin iskân ve iâşe ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla Muhacir komisyonu kurulmuştur.¹²⁹ 93 Harbi'nden evvel yapılan nüfus sayımına bakıldığında Batum'daki mevcut nüfus 15.000 kadardır lakin 93 Harbi'nden sonra bilhassa Müslüman ahalinin Osmanlı topraklarına göçü neticesinde mevcut nüfus yaklaşık 8.000'e kadar inmiştir. Bu da bölgedeki halkın yarıya yakınının Müslüman ahalden oluştuğunu göstermektedir. 93 Harbi'nden sonra Batum'dan gelen göçmenlerin çoğu Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmiştir.¹³⁰ Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçler ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Kafkasya'dan başlayan göçler genel olarak Karadeniz'in doğusundan ilerlemek suretiyle Batum ve Kars şehirlerinden geçerek Anadolu'ya girişler gerçekleştirilmiştir. Ancak mevsim şartlarının oldukça ağır geçmesinden dolayı

¹²⁶ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1875*, C. 7, s. 257-259.

¹²⁷ Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.31, Güz 2011, s. 18.

¹²⁸ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 1991, s. 44.

¹²⁹ Zehra Arslan, "Batum Göçmenleri (1914-1930)", *Bilgi*, S.71, Güz 2014, s. 43-44.

¹³⁰ Arslan, *Batum Göçmenleri (1914-1930)*, s. 44.

göçmen halkın Osmanlı Devleti'nin sınırlarına yapmış oldukları göç esnasında bazı olumsuzluklar meydana gelmiş ve hatta kimi zaman hayatlarını kaybetme gibi ağır olaylar yaşanmıştır. Bu göçler Osmanlı Devleti'ni bir hayli güç duruma sokmuş, akın eden göçmenler Trabzon, Batum, Sinop başta olmak üzere birçok Karadeniz sahil kentine sığınmak durumunda kalmıştır.¹³¹ Kırım harbinden sonra, Anadolu toprakları istikametinde gerçekleşen göçler çoğunlukla deniz yoluyla yapılmış olup kullanılan güzergâhlardan biri Karadeniz'deki en önemli limanlardan biri olan Batum limanıdır.¹³² 93 Harbi'nden sonra, Batum'un Rusya'ya bırakılması neticesinde Müslüman ahalinin Osmanlı topraklarına göç ettikleri bilinmektedir. Bu göçler deniz yoluyla gerçekleştirilmiş olup Batum limanı ile Trabzon limanı arasında yapılmıştır. Bu dönemde muhacirlerin taşınabilmesi için dönemin mevcut vapur sayıları yetersiz kaldığından sayılarının çoğaltıldığı bilinmektedir.¹³³

8. Batum Sancağında Sosyal Hayat

Osmanlı Devleti, kurulduğu ilk günden itibaren idaresi altında aldığı halkı dil, din, ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın hoşgörü ve adalet ile yönettiği bilinmektedir. Buna en güzel örnek Osman Bey zamanında farklı ırklara mensup iki ahalinin arasında yaşanan hadisede Müslüman zat haksız, Gayrimüslim zat ise haklı görülmüştür.¹³⁴ Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren devletin temel prensibi olarak benimsediği düşüncesinde padişahlık yetkisinin Allah tarafından kendilerine bahşedilmiş olduğu ve himayesine nasip edilen bölgelerdeki ahalinin hangi ırka ya da mezhebe mensup olursa olsun Allah'ın kendilerine emanet ettiği kullar olarak görmek vardır. Padişahlar himayesi altındaki ahalinin refahını sağlamayı birinci görev olarak saymıştır.¹³⁵ Osmanlı Devleti, halkın rahatı ve yaşamlarını idame ettirebilmesi noktasında hemen her alandaki yapmaya çalıştığı yeniliklerin etkilerini Batum sancağında da görmek mümkündür. 19. Yüzyıl'a ait Vilayet Salnamelerine bakıldığında Batum

¹³¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 87-89.

¹³² Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskanı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)", s. 424.

¹³³ Arslan, "Batum Göçmenleri (1914-1930)", s. 43-44.

¹³⁴ Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 27.

¹³⁵ Mehmet İspirli, *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi C.1*, Zaman Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 139.

Sancağında kurulan hizmethaneler hakkında teferruatlı bilgilere ulaşılmaktadır.¹³⁶

Trabzon'un, Osmanlı Devleti tarafından fethi sonrasında bölgeye uygulanan Türkleştirme ve İslamlaştırma politikası neticesinde Trabzon ve çevresine yerleştirilen Türk ve Müslüman ahali ile bölgede var olan Gayrimüslim tebaanın sosyal ve ekonomik ilişkileri gün geçtikçe olumlu yönde artış göstermiştir. Fetihden sonra Gayrimüslim tebaaya askeri ve idari alanlarda görevler verilmiş ve bu sayede zaman geçtikçe Türk ve Müslüman tebaa ile aralarındaki ilişki olumlu yönde bir yol izlemiştir. Hatta Müslümanlığa geçişler olduğu görülmüştür. Fetihden yaklaşık yüz yıl sonrası incelendiğinde her iki tebaanın demografik ve sosyal alanda oldukça kaynaştığı hatta mahallelerin Müslüman ya da Gayrimüslim diye ayrılmadığı aksine karma olduğu görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin temelindeki hoşgörü politikasının en güzel örneğini yargı alanında da görmek mümkündür. Gayrimüslim tebaanın bir konudaki sıkıntısını bazı hususlar (arazi-mülk kaydı veyahut ceza davası) haricinde kadıya gelme zorunluluğu olmamasına rağmen Gayrimüslim halk kendi dini liderlerinin karşı çıkmalarını göze alarak birçok konuda kadı mahkemelerini tercih etmişlerdir. Müslüman-Gayrimüslim tebaanın arasındaki sosyal ilişkilerin bir kolu olan ibadet ve din özgürlüğüne bakılacak olunursa Gayrimüslim tebaanın kilise vb. dini ibadet mekânlarına rahatça giderek dinlerinin gerektirdiği gibi özgürce ibadet ettikleri görülmektedir. İki toplum arasındaki sosyal bağ unsurlarından bir diğeri de evlilik müessesesidir. Çok fazla olmamakla birlikte iki tebaa arasında zaman zaman evliliklerle bağ kurulduğu görülmüştür. 18. yüzyıla gelindiğinde, yukarıda sayılan birçok alanda olumlu yöndeki artışın daha da yukarı seviyelere çıktığı görülmektedir. Gayrimüslim tebaa ile Müslüman tebaa arasındaki herhangi bir konuda çıkan anlaşmazlık neticesinde mahkemeye başvurulduğunda Gayrimüslim tebaanın veyahut Müslüman tebaanın birbirlerinin ifadelerinden yararlandıkları ve mahkemede her iki tarafa da eşit davranılarak karar verildiği bilinmektedir.¹³⁷ 19. yüzyılın başında bazı Avrupa ülkelerine Karadeniz'de ticaret hakkı tanınmış bu durumdan istifade etmeye

¹³⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi, C.V;* 56-158. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, C. 3, s. 155.*

¹³⁷ Kemal Çiçek, "Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999, s. 235-243.*

çalışan Rusya'nın Gayrimüslim halkı türlü bahanelerle kışkırtması Osmanlı'nın Karadeniz ve boğazlardaki hâkimiyetini tehlikeye düşürmeye başlamıştır.¹³⁸

Osmanlı Devleti, himayesi altına aldığı bölgelerdeki mevcut halkın refahını sağlamak başlıca görevlerinden saymış, bölgeye atadığı yöneticilerin bölge halkının huzurunu kaçıracak en ufak bir huzursuzluğunda cezalandırılmasını emretmiştir. Osmanlı Devleti'nde, halkın huzurunu bozan ve ortam asayiş nizamını etkileyen bir diğer husus esir ticareti olmuştur.¹³⁹ 19. yüzyıla geldiğinde Osmanlı Devleti, sınırlarında bulunan özellikle Batum Sancağı sınırları dâhilindeki Batum limanına gelen yabancı gemiler aracılığıyla esir ticareti yapılmakta olup Devlet-i Aliyye duruma el koymuştur. 1850-1854 yılları arasında Batum limanına gelen yabancı gemilerin yapmış olduğu, özellikle Gürcistan bölgesinde oldukça yoğun olan esir ticaretinin engellenmesi için dönemin Trabzon valisi ve hariciye kumandanına gönderilen emirnamede esir alım satımının durdurulması ve bu süreç içerisinde Batum limanına gelen ticaret vapurlarının sınırlandırılması emredilmiştir.¹⁴⁰

19. yüzyılda, sosyal hayatta huzuru bozan hususlar arasında kanun kaçıklarının faaliyetleri de yer almaktadır. Bilhassa 1851 yılında Batum Sancağında halkın huzurunu bozmaya yönelik bazı uygunsuzlukların yaşanması üzerine durum ilgili mercilere bildirilmiştir. Osmanlı Devleti, himayesindeki bölgelerde halkın huzur ve refahını korumak için bölgelerin idari ve askeri amirlerine emirnameler yollamış ve bu sayede asayişi sağlayabilmeyi amaçlamıştır. 1848 yılında Batum'da meydana gelen halkın huzurunu bozan olaylardan dolayı önlem alınması için dönemin kaymakamına gerekenin yapılması için tebligat gönderilmiştir. Yine aynı sene içerisinde Batum Sancağında isyanın yaşanmasına binaen Trabzon valisine gerekenlerin yapılmasına dair emirname gönderilmiştir.¹⁴¹ Osmanlı Devleti'nin siyasi alanda yaşadığı birtakım sıkıntılar neticesinde antlaşmalar yapılmıştır. Antlaşma maddeleri gereğince sınırların dışında kalan Osmanlı halkı, bir süre sonra Osmanlı topraklarına göç etmek durumunda kalmış ve göç esnasında geçtikleri güzergâhlardaki yerleşik halkın zaman zaman huzurunu kaçıran olaylar meydana gelmiştir. Bilhassa 19. yüzyılda Kafkasya'dan göçüp Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin

¹³⁸ Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *OTAM*, S.23, Bahar 2008, Ankara, s. 55.

¹³⁹ Öztürk, 14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat, s. 176.

¹⁴⁰ BOA.A.}MKT.MHM.37/2; BOA.A.}MKT.UM. 173/82; BOA.HR.MKT. 102/25

¹⁴¹ BOA.MVL.237/62; BOA.A.}MKT.221/28;A.}MKT.218/52

hayatlarını idame ettirmeleri ve güvenlikleri için birtakım çalışmalar yapmış, onları geçimlerini sağlayabilecekleri bölgelere sevk etmiş ve bu hususta yapılacak çalışmaların istikrarlı bir şekilde yürütülmesi için Nusret Paşa görevlendirilmiştir. Fakat bu göçmenler arasında bazı kimselerin Osmanlı Devleti topraklarına gelirken geçtikleri bölgelerde yerleşik halkın huzurunu bozduğu kayıtlarda mevcuttur.¹⁴²

Karadeniz ve bilhassa Trabzon, coğrafi olarak incelendiğinde eşkıyalık faaliyetlerinin uzun süre yapılamadığı görülmektedir. "1863 Trabzon Sancağı Eşkiyası: Trabzon Sancağı ve buraya bağlı kazalarda kur'a firarisi ve kanun kaçaklarının birleşerek 1862 yılından beri eşkıyalık yaptıkları Meclis-i Vâlâ'ya bildirilmiş ve eşkiyanın takibati işi için görevlendirilecek özel bir birlik için izin ve masraflarının da Maliye Nezareti'nce karşılanması talep edilmiştir. Halkın güvenliği ve emniyetinin öncelikli olduğu Meclis-i Vâlâ'da vurgulanmış ve eşkiyanın takibi için iki buçuk ay zarfında özel görevle eşkiya takibine görevlendirilecek zabtiye erlerine aylık 8.000 kuruşu aşan maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Trabzon Sancağı'nda eşkiyanın takib işi için toplam 20.000 kuruşluk masrafta bulunulmuştur."¹⁴³ Batum Sancağında kuzur bozan kanun kaçaklarına karşı asayiş sağlama hususunda Ahmet Paşa görevlendirilmiştir. Ayrıca yakalanan kanun kaçakları ve bölge asayiş hakkında Trabzon Valiliğine durumu izah eden bir rapor sunulmuştur.¹⁴⁴ Kanun kaçaklarının halkın huzurunu bozduğu yetmezmiş gibi bir de halk göçebe aşiretlerin saldırısına maruz kalmakta idi. Kendilerine tahsis edilen yolu kullanmaktan ziyade yerleşik halkın yaşadığı toprakları kendilerine yol tutan göçebe aşiretler halkın ekinlerine mallarına zarar verdikleri gibi birde namuslarına hanel getirerek zorla kız kaçırdıkları bilinmektedir.¹⁴⁵

SONUÇ

Batum, stratejik konumu nedeniyle tarihsel süreç içerisinde birçok devletin himayesine geçmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Trabzon'u fethi neticesinde Karadeniz'in büyük bir kısmı Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur.1508 senesinde Yavuz Sultan Selim döneminde Batum, Osmanlı

¹⁴² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 147.

¹⁴³ Mehmet Yavuz Erler, "Trabzon Vilayetinde Kanun Kaçakları (1856-1869)", *AÜ Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Ankara, 1997, s. 84.

¹⁴⁴ BOA.HAT.1233/48014

¹⁴⁵ Musa Çadırcı, "Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi", Ankara, İmge Yayınevi, Temmuz 2007, s. 140.

topraklarına katılmıştır. 1545’de Gürcülerle yapılan savaş neticesinde Batum tekrar hâkimiyet altına alınmış ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında Trabzon Eyaletine bağlanmıştır ve 93 harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na kadar Osmanlı Devleti’ndeki sancaklardan biri olmuştur. Batum limanı başta ticaret olmak üzere stratejik açıdan da oldukça büyük öneme sahiptir. Karadeniz ile Anadolu arasındaki ticaretin kavşağı konumunda olan liman aynı zamanda köle ticareti ve taşımacılıkta da oldukça önemli bir yerdedir. Bu bağlamda devler birçok yerde vakıf kurmuş ve böylelikle halkın ihtiyaçlarına cevap verilmiştir. Doğu Anadolu ile Batum arasındaki yol yapımı sayesinde Anadolu ile Karadeniz’in öte yakası arasında ticari ilişkiler daha rahat yürütülmüştür. Yapılan araştırmalar doğrultusunda Batum’da üç tane camitespit edilmiştir. Ayrıca Trabzon Vilayet Salnamelerinin verilerine göre yıldan yıla sayılarında değişiklik arz etse de genel olarak bölgede üç tane kilise olduğu bilinmektedir. Batum siyasi, askeri, idari, ekonomik ve sosyal olarak gerek Osmanlı Devleti gerek Osmanlı Devleti’nden önce bölgeye hâkim olan devletler için önemli bir yer tutmaktadır. Sonuç itibariyle Batum Sancağı uzun yıllar Osmanlı Devleti’nin himayesinde kalmış ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra yapılan antlaşma gereği Rusya’nın topraklarına dâhil edilmiştir. Bu tarihten sonra uzun bir müddet Rusya himayesinde kaldıktan sonra bugünkü Gürcistan’a bağlı Acara Özerk Cumhuriyeti’nin başkenti konumuna gelmiştir. 93 Harbinden sonra antlaşma gereği Batum’un elden çıkmasıyla birlikte Osmanlı’yı ekonomik, siyasi, sosyal ve idari alanlarda sıkıntılı bir sürece sürüklemiştir. Diğer yandan coğrafik konumu itibariyle Doğu Anadolu ile Karadeniz arasında tampon bölge olarak görülen Batum savaş zamanında Karadeniz üzerinden gelebilecek olası saldırıda askeri karargâh görevini üstlenmektedir. Ayrıca Batum ile başta Rize olmak üzere Karadeniz’deki diğer eyaletlerle sosyal ve ekonomik açıdan sürekli ilişki içerisinde olmuştur. 93 Harbi neticesinde Osmanlı’dan ayrılan Batum’un savaş sırasında Lazistan Sancağının merkeziyken savaş sonrasında Lazistan Sancağına Rize merkezlik yapmıştır.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

(ATAD)

- 174 -

BOA. A.} MKT. NO:232/91-230/85-218/52-221/28
BOA. A.MKT.MVL.NO: 9/29-19/70
BOA. HAT. NO:52/1589-1524/15-1552/54-1233/48014-1589/52
BOA. İ. MSM. NO:87/2476
BOA. İ..DH. NO:596/41482-203/11641-599/41771-246/15011
BOA. İ.MVL..NO: 375/16448-530/23776
BOA.A.}MKT.MHM..NO:126/29-37/2
BOA.A.}MKT.NZD. NO:100/32
BOA.A.}MKT.UM..NO: 173/82
BOA.C..EV..NO:288/14663
BOA.C.SH.. NO:1253/62
BOA.HR.MKT. NO:102/25-111/44
BOA.İ.HR.. NO:222/12950 -56/2618-224/13081
BOA.MVL,NO: 58/16-226/13-237/62-711/112-714/45

Basılı Eserler

Alkan, Mustafa, "Osmanlı Devletinde Merkez Teşkilatı" Osmanlı Devlet Teşkilatı Tarihi El Kitabı, Editör: Tufan Gündüz, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012.

AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi C.3, İstanbul, Ana yayıncılık, 2004.

Ansiklopedisi, Yurt, "Trabzon", C.10.

Arıcı, Muzaffer, Her Yönüyle Rize, Ankara, Odak Ofset Matbaacılık, 1993.

Armaoğlu, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2010.

Arslanoğlu, Cemender. 93 Harbinden Sonra Kars'ımız, Ankara, Posoflular Yardımlaşma ve Kültür Derneği Yayınları NO:1, 1987.

Aydın, Dündar, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535-1566), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.

Bi, Mahmut, Kafkas Tarihi 2, Ankara, Berikan Yayınevi, 2000.

Bice, Hayati. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri(1856-1876), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 1991.

Bilge, M. Sadık, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2005.

Bilgin, Mehmet, Trabzon, Ankara, TC Kültür Bakanlığı, 1996.

Bostan, Hanefi, Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı, İstanbul, Nöbetçi Yayınevi, 2012.

Bostan, İdris, Batum, İslam Ansiklopedisi C.5, İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, 1992.

- Çabuk, Vahit, Solakzade Tarihi, Ankara, T.C Kùltür Bakanlığı, 1989.
- Çadırcı, Musa, Tanzimat Sürecinde Türkiye Ùlke Yönetimi, Ankara, İmge Yayınevi, Temmuz 2007.
- Çiçek, Kemal, «Şer'iyye Sicilleri'ne Göre Trabzon'da Müslim- Gayrimüslim İlişkileri.» Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım01998) Bildiriler, Yazan, Kemal Çiçek- Kenan İnan- Hikmet Öksüz- Abdullah Saydam, 235-243. Trabzon, Trabzon Belediyesi Yayınları, 1999.
- . Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim- Gayrimüslim İlişkileri, Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı(6-8 Kasım1998), Trabzon, 1999.
- Efendi, Peçevi İbrahim. Peçevi Tarihi, Hazırlayan: Bekir Sıtkı HAVKAL, Ankara, Kùltür Bakanlığı, 1981.
- Emiroğlu, Kudret. 1871 Trabzon Vilayet Salnamesi C. 3, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1993.
- . 1872 Trabzon Vilayet Salnamesi C. 4, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1994.
- . 1873 Trabzon Vilayet Salnamesi C. 5, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1995.
- . 1874 Trabzon Vilayet Salnamesi C.6, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1995.
- . 1876 Trabzon Vilayet Salnamesi C.7, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1995.
- .1875 Trabzon Vilayet Salnamesi C.9, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1995.
- Eryılmaz, Bilal, Osmanlı Hâkimiyetinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul, Risale Basın, 1996.
- Gedikli, Yusuf, Pontus Meselesi. İstanbul, İz Yayıncılık, 2008.
- Gökçe, Cemal, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti Doktora Tezi, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kùltür Vakfı Yayınları, 1979.
- Güler, Mustafa, «Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi» Osmanlı Devlet Teşkilatı El Kitabı, Yazan, Tufan Gündüz. Ankara, Grafiker Yayınları, 2012.
- Hearth W. Lowry, Feridun Emecen. Trabzon, İslam Ansiklopedisi C.41, İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, 2013.
- İnalçık, Halil, Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzere Araştırmalar I, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2009.

- İşpirlı, Mehmet, Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi C.I, İstanbul, Zaman Yayınevi, 1999.
- Kafalı, Mustafa. «Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi.» Türkler C.6 , Ankara, 2002.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi C.V, Ankara, TTK basımevi, 2011.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi C.VIII, Ankara, TTK Basımevi, 2011.
- Karamanlı, M. Hüsameddin, «Osmanlı Hakimiyeti» İslam Ansiklopedisi C.14,İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, 2013.
- Karpuz, Haşım, Rize. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- . Trabzon. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kaşıkçı, Nihat, Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası, Ankara, Türkar Yayın evi, Ağustos 2000.
- Köse, Mürsel, İşgalden Kurtuluşa, Ankara, Kuban Matbaacılık, 2003.
- Mert, Okan, Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- Mutlu, M.Yücel, Misak-ı Milliden İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars, Ardahan ve Batum, Ankara, 2007.
- Müderrişoğlu, Fatih. «Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi» Osmanlı C.10, Yazan Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- NEŞRİ, Mehmet. Neşri Tarihi II, Hazırlayan, Mehmet Altay Köymen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Okuyan, Abdurrahman, 19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat, Trabzon, Kalem Yayınevi, 2013.
- Özçelik, İsmail, Devlet-i Aliyye 'nin Kurumsal Düzeni ve Kurumları. Ankara, Gazi Kitabevi, 2014.
- Öztuna, Yılmaz, Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut. İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2009.
- Öztürk, Necdet, 14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat. İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- Öztürk, Özhan, Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi. Ankara, Genesis Kitap, 2012.
- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Paşa, Lütfü, Tevarih-i Ali Osman, Hazırlayan, Kayhan ATİK. Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001.

- Sakin, Orhan, Osmanlıda Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu. İstanbul, Ekim Yayınevi, 2010.
- Saydam, Abdullah, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-11876). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Sevim, Ali, Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Somel, Selçuk Akşin, Osmanlı'da Eğitim'in Modernleşmesi(1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin. İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Tekeli İlhan-Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara, TTK Basımevi, 1999.
- Tektaş, Nazım, Saraydan Sürgüne, İstanbul, Hayat Yayın Grubu, 2013.
- Tellioğlu, İbrahim, Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Hakimiyetinde Türkler, Trabzon, Serander Yayınları, 2004.
- Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih (1789-2010). İstanbul: Der Yayınları, Haziran 2010.
- Usta, Veysel. Anabasisisten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon. Trabzon: Serander Yayınları, 1999.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. «XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Doğu Karadeniz Politikası.» Türkler C.12, Ankara, 2002.
- Yıldıztaş, Mümin. Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler, İstanbul, Kültür ve Sanat Basımevi, 2012.
- Zeyrek, Yunus. Acaristan ve Acarlar, Ankara, 2001.
- Zinkelsen, Johan Wilhem. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1453-1574), Çeviri: Nilüfer Epçeli. İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011.

Tez, Makale ve Süreli Yayınlar

- Arslan, Zehra, «Batum Göçmenleri(1914-1930)» ,Bilig S.71, Güz 2014, 43-64.
- Aygün, Necmettin, «XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı», OTAM S.23, Bahar 2008, 53-84.
- Berber, Ferhat, «19.Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler», Karadeniz Araştırmaları Dergisi S.31, Güz 2011, 17-49.
- Çimen, Adnan, «Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri» Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Fakültesi Dergisi 14/3, 2012, 183-216.
- Erlar, Mehmet Yavuz, «Trabzon Vilayetinde Kanun Kaçakları (1856-1869)» A.Ü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi S.30, 1997,69-98.

- Gümüş, Nebi, «Osmanlıların Son Dönemlerinde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler.» RTE Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.1, 2012, 65-71.
- Güneş, Mehmet. «Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunları(1861-1895)» Tarih Okulu Dergisi (TOD) S.XVIII, 2014, 421-452.
- Kaya, Murat, 1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi (Yüksek Lisans Tezi), Rize, RTE Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Okur, Veysel Usta – Mehmet, «Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme» History Studies S.1, 2009, 35-70.
- Öksüz, Melek, «Kuruluştan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa bir Bakış (II.)» Karadeniz Araştırmaları Dergisi S.6, Yaz 2005, 97-107.
- Sarıyıldız, Gülден, Katarina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876), İstanbul, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Savcın, Ender, «Gürcistan Tarihi.» Lider Dergisi S.12, 1987: İstanbul, (sayfa numarası yok).
- Savcın, Ender, «Gürcistan Tarihi.» Lider Dergisi, S.13, 1987, İstanbul, (sayfa numarası yok).
- Savcın, Ender, «Gürcistan Tarihi.» Lider Dergisi, S.11, 1987: İstanbul, (sayfa numarası yok).
- Savcın, Ender, «Gürcistan Tarihi.» Lider Dergisi, S.14, 1987, İstanbul, (sayfa numarası yok).
- Tarhan, M. Taner, Veli Sevin, «Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları.» Türk Tarih Kurumu Höyük dergisi S.1, 1988, 65-73.
- Üstündağ, Nagehan. «Osmanlı'da Şehir ve Şehri Getiren Unsurlardan Biri Olan Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl).» Türkiyat Araştırmaları Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü S.2, Bahar 2005.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 08.07.2022

Submitted: 08.07.2022

Kabul Tarihi: 31.07.2022

Accepted: 31.7.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1142431>

İşhak KÜÇÜKYILDIZ¹

ESKİ ÇAĞ'DA KAFKASYA MADENCİLİĞİNİN GELİŞİMİ VE ARTVİN²

Öz: Karadeniz ve Hazar Denizi arasında dağlık bir yapıya sahip olan Kafkasya, Karadeniz'in kuzeydoğusunda bulunan Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apeyron Yarımadası'na kadar uzanan alana verilen isimdir. Antik Yakınoğu'nun en büyük kültür ve metalürjik bölgelerinden biri olan Kafkasya, Orta Tunç Çağı'ndan itibaren Antik Dönem metalciliğı açısından oldukça önemli bir veri ortaya koymaktadır. Kafkasya Bölgesi'nde metal üreticiliğine dair en erken kanıtların Erken Eneolitik dönemden itibaren saptanabildiğı anlaşılmaktadır. Bölgenin en eski metal eserleri Orta Transkafkasya'daki yerleşimlerde ortaya çıkmıştır. Antik kaynaklarda Kolkhis Bölgesi içerisinde yer alan Artvin ve çevresi, antik yazarlar tarafından "Altın Zengini Ülke" olarak zikredilmiştir. Kolkhis'in tunç metalürjisiyle ilgili çalışmalar genellikle Çoruh Havzası, Abhazya ve Racha-Lechkhumi adlı bölgeler üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca Kolkhis Bölgesi'nde zengin demir yatakları da bulunmaktaydı. Günümüz MTA raporlarına göre Artvin, madencilik açısından oldukça zengin olmasına rağmen arkeolojik ve yazılı belgelerin azlığı, bölgenin madencilik ve metal işlemediliğı sürecinin ana hatlarını ifade edilmesini güçleştirmiştir. Bu bölgenin bakır ve demir madeni yönünden zengin olduğunu bölgede yapılan kazılardan ziyade çeşitli buluntulardan anlamaktayız. Bu çalışmada Kafkasya'nun maden ve metal işlemediliğinin arkeolojik ve yazılı kanıtlar ışığında ortaya konulması amaçlanmıştır. Arkeolojik araştırmalardan hareketle bölgede

¹Dr. Öğr. Üyesi., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, ishakkucukyildiz@artvin.edu.tr, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2720-9408>

² Bu çalışma 9-10 Temmuz 2022 tarihinde Tiflis – Gürcistan 'da düzenlenen *Avrasya 6. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*'nde sunulan ve özet olarak yayımlanan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

madencilik ve metal işlemeciliğinin başlangıcından itibaren nasıl bir gelişim süreci geçirdiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Artvin, Metalürji, Bakır, Demir.

The Development of Caucasian Mining in Ancient Ages and Artvin

Abstract: The Caucasus, which has a mountainous structure between the Black Sea and the Caspian Sea, is the name given to the area stretching from the Taman Peninsula in the northeast of the Black Sea to the Absheron Peninsula in the west of the Caspian Sea. The Caucasus, which is one of the largest cultural and metallurgical regions of the Ancient Near East, reveals very important data in terms of Ancient Period metalworking since the Middle Bronze Age. It is understood that the earliest evidence of metal production in the Caucasus region can be detected from the Early Eneolithic period. The oldest metal works of the region have emerged in settlements in Central Transcaucasia. Artvin and its surroundings, located in the Colchis Region in ancient sources, were mentioned as the "Gold Rich Country" by ancient writers. Studies on the bronze metallurgy of Colchis have generally focused on the Coruh Basin, Abkhazia and the regions called Racha-Lechkhumi. There were also rich iron deposits in the Colchis Region. According to today's MTA reports, although Artvin is very rich in terms of mining, the scarcity of archaeological and written documents made it difficult to express the main lines of the mining and metalworking process of the region. We understand that this region is rich in copper and iron mines from various finds rather than excavations in the region. In this study, it is aimed to reveal the mineral and metal processing of the Caucasus in the light of archaeological and written evidence. Starting from the archaeological researches, it has been tried to determine what kind of development process the mining and metalworking has gone through since the beginning.

Keywords: Caucasus, Metallurgy, Artvin, Copper, Iron

GİRİŞ

Kafkasya³, zengin maden yatakları, verimli platoları ve ovaları ile Eski Çağ'dan beri insanların ilgisini toplayan bir coğrafyaya sahiptir. Eski Batı ile Eski Doğu arasında bir köprü olarak nitelendirilen Anadolu'nun giriş kısmını

³ "Kafkasya" terimin etimolojisi hakkında farklı fikir ve görüşler ileri sürülmüştür. Kafkas Kelimesi Aiskhylos'un MÖ. 472-458 yılları arasında yazılmış olduğu düşünülen "Zincire Vurulmuş Prometheus" adlı eserinde geçmektedir. Bu eserde iki farklı yerde Kafkasya'dan bahsedilmektedir. Eserde Kafkas terimi Karadeniz doğusunda bulunan yüksek dağlar (*en yüksek tepesi Alburuz: 5642 m*) için kullanılmıştır. Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, (Çev. A. Erhat-S. Eyüpoğlu, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul 2015. Bir diğer yazar ise MÖ. 5. yy'da yaşamış olan Yunan tarihçi ve antik yazar Herodotos'tur. Herodotos, tarih adlı eserinde "Atlı kavimler Medeniyetinin" önemli halkasını oluşturan Kimmer ve İskitler hakkında bilgi verirken birçok defa Kafkasya adını kullanmıştır. Herodotos'un Kafkas adını dağ ismi ve bölge adı olarak kullanmış olduğunu anlamaktayız. Eserde İskitler'in Medya'ya akın ederken sağlarına aldıkları Kaspi/Hazar Denizi batısındaki dağların en uzun ve en yüksekliğinin Kafkaslar olduğunu belirtir. Kuzey Kafkasya çeşitli dil ve lehçelerin konuşulduğu coğrafya olması sebebiyle "Kültürler mozaiki", "Kültürler dağı", "Diller dağı" gibi adlarla da anılır. Herodotos, *Tarih I*, s.164, no: 104, III, s. 261 no: 97, IV, s.299, no: 12.

oluşturmaktadır. Kafkasya, Kafkas sıradağlarının ikiye ayırdığı, kuzeyde Don Nehri deltası, Maniç Çukurluğu ve Kuma Nehri deltasından, güneyde Aras, Çoruh Nehri ve Kars Platosu'na, batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi'yle çevrili bölgeye verilen isimdir⁴. Kafkaslar ve Anadolu arasında stratejik bir konumda yer alan Artvin, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü içerinde bulunmaktadır. İlin kuzeyinde Gürcistan Cumhuriyeti, kuzeybatısında Karadeniz, doğusunda Ardahan, batısında Rize, güney ve güneydoğusunda Erzurum yer almaktadır⁵. Artvin'in de içerisinde bulunduğu Doğu Karadeniz kıyıları Grekler tarafından Kolkhis olarak isimlendirilmiştir⁶.

Eski Çağ'da Kafkasya Madencilikinin Gelişimi

Kafkasya'da madencilik kronolojisinin belirlenmesi uzun süre tartışma konusu olmuştur. Bu konu birçok farklı çalışma ile yorumlanmıştır. Nitekim bir kısım bilim insanı Transkafkasya Bölgesi'nde metal üreticiliği hususundaki erken bulguların Erken Eneolitik dönemden beri olduğu fikrini öne sürer⁷. Kiguradze, bölgenin Eneolitik dönemini beş alt kategoriye sınıflandırarak bu zamana bağlı en erken metalürjik verilerin 4. ve 5. evreden itibaren rastlanıldığını belirtmektedir. Ayrıca bu evrelerin başlıca yerleşimleri, Khramis Didi Gora, Kültepe I ve Tekhut'dır.⁸ Kafkasya'nın madencilikine dair çalışmaları olan Akhundov, Güney Kafkasya'da Eneolitik Dönem olmadığını iddia ederek

⁴ Ramazan Özey, *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafiyası*, Ankara, 2021, s. 3; Oktay Özgül- Nezahat Ceylan, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* Cilt: IV, Sayı: XIII, 2017, s. 29.

⁵ Salih Ceylan, *Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995, s. 6 vd.; Mehmet Tıraş, *Bölgesel Coğrafiya Açısından Bir Araştırma Yusufeli ve yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1994, s. 3 vd.

⁶ Herodotos: I, s. 60, no:104; Ksenophon: IV. 347, no:24; Apollonius, *The Argonautics of Apollonius Rhodius*, Translated with Notes and Observations, W. Preston, C.III, London, 1811: I. 7.

⁷ I.G. Narimanov *Azerbaycan'ın En Eski Tarımsal ve Pastoral Nüfusunun Kültürü* (MÖ 6-4. Binyılın Eneolitik Dönemi), 1987, Bakü; G. Kavtaradze "The importance of metallurgical data for the formation of a Central Transcaucasian chronology". *The Beginings of Metallurgy: Proceedings of the International Conference "The Beginings of Metallurgy"* (Ed. A. Hauptmann, E. Pernica, Th. Rehren and Ü. Yalçın). Bochum, (1999), 67-101.

⁸ Tamaz V. Kiguradze, *Periodizatsiia Rennezemledelcheskikoi Kultury Vostochnogo Zakavkazia*. Tbilisi, 1976, s. 109 vd.; Tamaz V. Kiguradze, *Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien* (Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 29). Munich: C. H. Beck, 1986, s. 95 vd.; Antonio Sagona, *The Archaeology of the Caucasus: from Earliest Settlements to the Iron Age*. Cambridge University Press, 2018, s. 93 vd.

madenciliğin başlangıcını Neolitik döneme kadar götürmektedir. Bu iddiasını ise Karabağ'da tespit edilmiş olan Leilatepe arkeolojik merkezinde elde edilen metal eşyalara dayandırmaktadır.⁹

Güney Kafkasya¹⁰ Bölgesi metal üretimi hususundaki bulguların Eneolitik dönemden itibaren görülmeye başladığı görüşüne karşı çıkan araştırmacılar da mevcuttur. Bu araştırmacılar ise Güney Kafkasya'nın metalürjik toplumlarının en erken Orta Tunç Çağı'nda¹¹ olduğunu iddia etmektedir.¹² Kafkas Bölgesi'nin de eski metal eserleri Orta Transkafkasya'daki yerleşim yerlerinde bulunmuştur. Bahsi geçen bu metal eserler, Doğu ve Orta Transkafkasya'nın Şulaveri-Şomu Tepe Kültürü yerleşim tabakalarında saptanmıştır. Güneydoğu Gürcistan mevkiinde Arukhlo/Nakhiduri I ve Kura-Khramis Didi Gora ile Azerbaycan'da Gargalar Tepesi, Kültepe, Şamutepesi ve Göytepe Güney Kafkasya'daki önemli yaşam alanlarıdır. Ayrıca Orta Transkafkasya'nın güney sınırının, Kafkasya'da ilk bakır metalbiliminin ilerlemesi için elzem olan işlenmemiş maddenin temel kaynağı olduğu hususunda görüşler savunulmaktadır. Yalnız metal üretiminin sürekliliği için gerekli imkânların varlığına karşın Kafkasya'da ve bilhassa Orta Transkafkasya'da metalbiliminin başlangıcıyla ilgili kesin bir ifade kullanmak oldukça zor görünüyor. İlk zamanlar tarımın, metal eserlerinin yerel arsenik-

⁹ Tufan Isaakoglu Akhundov, "At The Beginning Of Caucasian Metallurgy", *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi 2014, s. 11 vd.

¹⁰ Forbes, Transkafkasya madenciliği konusunda Rostovtzev'in görüşlerini aktararak Bölgenin hem Sümer hem de Kafkasya madenciliği için önemli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bakır endüstrisinin Kafkasya, Türkistan, Elam, Mezopotamya ve Mısır'da eş zamanlı olarak ortaya çıktığı düşüncesine sahip olduğunu ifade etmiştir. R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, Leiden, 1950, 17 vd.

¹¹ Güney Kafkasya'da metal kaplar ilk kez Orta Tunç Çağı'nda Tiraliti kültürünün merkezlerinde görülmüştür. Bu kültürün mezarlarında çeşitli bronz, gümüş, elektron ve altından kaplar bulunmuştur. Güney Kafkasya'da Antik Yakınoğu sanatının etkisiyle metal kapların ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Bu anlamda Tiraliti merkezlerinden elde edilen kaplarla ilgili geniş bilgi için bkz. Dimitri Narimanishvili, "Middle Bronze Age Metal Vessels from South Caucasus" *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi 2014, s. 286. Trialeti, Gürcistan'da Tsalka Belediyesi, Tetristsqaro, Dmanisi, Borjomi ve Ninotsminda belediyelerinin bazı bölümlerinden oluşan bölgenin adıdır. MÖ 3. bin ile MÖ 1. bin arasına yerleştirilen Trialeti Tunç Çağı'nda kereste, kil ve taş olmak üzere üç ana mimari tip görülmektedir. Goderdzi Narimanishvili "Trialeti in the 15th and 14th Centuries BC". *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, Tbilisi, 2010, s. 313 vd.

¹² Evgenil Nikolaevich Chernykh, *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age*, Cambridge, 1992, s. 1 vd.; K. Kh. Kushnareva & Military Ch Kuşnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC* (Vol. 99). UPenn Museum of Archaeology, Philadelphia, 1997, s. 23.

bakır cevherinden yapıldığı görüşü ileri sürülmektedir. Ancak metalürjistlerin bu cevheri nasıl ortaya koydukları hususu netlik kazanmamıştır. Karaz Kültürü¹³'nde de büyük taş çekiç ve keski aletinden yararlanılarak cevherin ortaya çıkarıldığı fikri ağır basmaktadır¹⁴.

Güney Kafkasya'da Erken Eneolitik döneme tarihlendirilen ve benzersiz kapları ile eşsiz bir yapıya sahip oldukça geniş bir alana yayılan kültür, Güney Kafkasya'da Kura Aras I ve Kura Aras II evreleri ile incelenmektedir. Bu iki dönem arasında belirgin farklılıklar görülmektedir. Kura Aras I safhasında oldukça az rastlanılan metal bulgular Kura Aras II safhasından başlayarak gelişme imkânı bulmuştur. Palumbi, Transkafkasya'nın farklılık arz eden metal ve polimetallik madenleri bünyesinde bulundurmasına ve çeşitli maden ve metal işleme mekânında izler yer almasına rağmen bitmiş nesnelerin genellikle mezarlardan elde edilmiş olmasının ilginçliğine dikkat çekmektedir. Bu dönemde mezarlardan çıkarılan metal eserler genellikle kolye, yüzük, bilezik, spiral saç tokası, boncuk gibi insan bedenini süsleyen takılardan oluşmaktadır. Aynı zamanda savaş araç gereci ve sembolik çağrışımlar ifade eden bıçak ve hançer gibi birtakım işlevsel maddeler de vardır. Kıyafetlerin iç kısmını göstermemesi maksadıyla tercih edilen çift sarmal uçlu iğneler ve umumiyetle saçları uzun olanların taktığı saç spiralleri, bahsi geçen kişilerin kıyafetleri ve bedensel imajları süslemede benzerliklerin varlığını göstermektedir. Güney Kafkasya Bölgesi'ndeki metalürji geleneğinde işlevsel ve stilistik benzerlik olduğu anlaşılmaktadır. Bu benzerlik teknolojik açıdan değerlendirilebileceği gibi aynı zamanda sürekli kullanılan hammaddenin türü olan arsenikli bakır alaşımı ile de kanıtlanmaktadır.¹⁵

¹³Tunç Çağı'na iz bırakan bölgesel ayrımlılıklar gösteren ve değişik adlarla nitelenerek Kuzeyde Transkafkasya'dan güneyde Kuzey Suriye ve Filistin-Levant düzlüklerine, doğuda Van-Urmiye Havzası ve Azerbaycan'a, batıda ise Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan kültüre birçok farklı isim verilmiştir. Bu isimler genellikle kültüre ait en zengin buluntu veren merkezin adından yola çıkılarak verilen isimlerdir.

¹⁴ Giorgi Leon Kavtaradze, "The importance of metallurgical data for the formation of a Central Transcaucasian chronology". *The Beginings of Metallurgy: Proceedings of the International Conference "The Beginings of Metallurgy"* (Ed. A. Hauptmann, E. Pernica, Th. Rehren and Ü. Yalçın). Bochum, 1999, s. 70 vd; Kabil Aliyev, *Kafkas Tarihi*, Bakü 2009, s. 45 vd.

¹⁵ Giulio Palumbi, *The Red and Black: Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.* Sapienza Univ. di Roma, Dip. di Scienze Storiche, Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Roma, 2008, s. 207.

Karaz Kültürü'nün geliştiği bölgelerde¹⁶ bölgesel metal işleme ve metalürjik üretimi hususunda oldukça iddialı tespitler de bulunmuştur. Ermenistan coğrafyasındaki Amiranis Gora'da Karaz Kültürü'nün ilk zamanına tarihlenen bir katmanda odun kömürü, üfleç ve ocak tespit edilmiştir. Ayrıca bölgede tespit edilen metalleri eritmek için yüksek sıcaklığa ulaşılan kemerli taş fırın oldukça ilgi çekicidir. Bu fırında kömür buluntularına da rastlanmaktadır. Eritme maksadıyla tercih edilen kilden bir külçeye ilaveten metal eritme işlevinin delili olan kil üfleçleri Misharchai ve Kültepe II yerleşimlerinde de görebilmekteyiz.¹⁷

Maden ergitmeye yönelik Azerbaycan'da Baba Derviş II'de ilginç bir fırın bulunmuştur. Üstü kil tonozlu ergitme fırınlarının konulduğu oval köşeli üç çukur saptanmıştır. Bu fırınlarda, üfleme yönteminin yansıması olan çukurlar mevcuttur. Yapılan bu tespitler kil üfleçlerin de varlığıyla kanıtlanmıştır. Burada bulunan cüruf kalıntıları madenciliğin olduğunu göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.¹⁸

Metalik ürünlerin varlığının en önemli ispatı olan cüruflar, Kültepe II, Khizanaant Gora ve Garni gibi Karaz Kültürü'nün Güney Kafkasya bölgesindeki önemli yerleşimlerinden ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerde madenciliğin önemli kanıtları arasında sıvı halde bulunan metalin akıtılmasında yararlanılan potalar, kepçeler, kaplar ve sığağa direnç gösteren kil nesnelere yer almaktadır. Maden atölyesinin önemli örneklerinden biri, Khizanaant Gora'da dövme işlemi tamamlanmış halde bulunan oraktır. Metal üretiminin rastlandığı diğer merkezler ise; Kvatskhelebi, Khizanaant Gora, Baba Derviş II, Kültepe, Garni, Kosi-Koter, Arich, Galgalatlı ve Şengavit'dir.¹⁹

¹⁶ Karaz Kültürü'nün yayılımı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Beyazıt Söylemez, *Karaz Kültürü'nün Amik Ovası ve Çevresindeki Etkileri*, (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2022; Oktay Özgül-Beyazıt Söylemez (2021). "Alalah belgeleri ışığında Amik Ovası ve çevresinde Hurri yer adları ve lokalizasyonları üzerine bir değerlendirme". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(4), 2496-2512.

¹⁷ Tariel Nikolaevich Chubinishvili (1971). *Karevnei/storii luzhnogo Kavkaza*. Tbilisi. Russian, s. 57.

¹⁸ Karine Khristoforovna Kushnareva & Tariel Nikolaevich Chubinishvili, (1970). *Drevnie kul'tury Iuzhnogo-Kavkaza (V-III tysiaçetletii do n.e.)* Leningrad. (Russian with an English Summary), s. 114.

¹⁹ Karine Khristoforovna Kushnareva, & Kuşnareva, K. C. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC* (Vol. 99). UPenn Museum of Archaeology, 183-184.

Kafkasya'da yoğun olarak karşımıza çıkan tunç baltaların döküm kalıpları Kvatskhelebi C 1, Garni, şengavit, Kültepe ve Baba Derviş II'de bulunmuştur. Yerel metallurji teknik ve gelenekleri yansıması bakımından Gori mevkiisi civarında olan Gudabertka'da bulunan kilden yapılan kalıplar ayrı bir önemi haizdir.²⁰

Karaz Kültürü'ne ait olduğu saptanan az sayıdaki mezarda metal objeler bulunmuştur. Bu objelerin özelliği mezar hediyesi amacıyla kullanılmış olmasıdır. Ayrıca Amiranis Gora bunlar arasında en değerlisi olup totalde 43 gömüden bulunan metal obje sayısının 19 olduğu ifade edilmektedir. Oksitlenmiş ve karbonize bakır yataklarının üst katmanlarından faydalanılması dönemin metal nesnelerin içerisinde kükürt karışım içermemesinden kaynaklı olduğu düşünölmektedir. Ayrıca bu metallerde yapılan spektral analizler metalin indirgeme işleminin doğrudan uygulandığını ispatlamaktadır. Amiranis Gora'ya ilaveten Habulag, Dzagina, Kvatskhelebi, Elar (21 mezar) ve Khizaanant Gora'daki mezarlarda da belirli miktarda metal obje tespit edilmiştir. Ancak bu objelerin ve mezarların tarihlendirilmelerinde ciddi hatalar mevcuttur. Nahçivan'da gerçekleştirilen araştırmalarda zengin maden yatakları açısından bakır madeni birinci sıradadır. Bu bağlamda Nahçivan'daki Kültepe'de yaklaşık 60'tan fazla mezarın varlığı bilinmektedir. Bu bölgede pişmiş toprak eserlere ilaveten arsenikli bakırdan iğneler, metal döküm kalıpları, bızlar, mızraklar, bıçaklar ve daha çeşitli nesnelere elde edilmiştir. Nahçivan'da ayrıca önemli bakır maden alanları Mis Dağı, şeker Deresi, Göydağ ve Sirap'tır. Zengin gümüş madeni şerur ilçesinin Gümüşlü köyü yakınlarında, altın madeni ise Ordubad ilçesinin Kelekli köyü yakınlarında bulunmaktadır.²¹

Yapılan araştırmalar neticesinde Güney Kafkasya'da yaklaşık 450 arsenik, bakır, antimon, altın gibi çeşitli maden yatağının ortaya konulması, bölgede metal işlemesinde ne kadar zengin bir rezervinin olduğunu anlamamızı sağlamaktadır.

²⁰ Karine Khristoforovna Kushnareva. & Tariel Nikolaevich Chubinishvili (1970). *Drevnie kul'tury luzhnogo-Kavkaza (V-III tysiaçeletii do n.e.)* Leningrad. (Russian with an English Summary), Fig. 40,13, 14).

²¹ Karine Khristoforovna Kushnareva. & Tariel Nikolaevich Chubinishvili (1970). *Drevnie kul'tury luzhnogo-Kavkaza (V-III tysiaçeletii do n.e.)* Leningrad. (Russian with an English Summary), Fig. 2; Karine Khristoforovna Kushnareva. & Vladimir İvanoviç Markovin, (1994). *Epokha Bronzy Kavkaza i Srednej Azii. Rannaja i Srednjaja Bronza Kavkaza.* (Orta Asya ve Kafkasya'nın Bronz ağları). (Ed. K. Kh. Kushnareva, & V. I. Markovin). Moscow: Nauka, s. 40, Tablo: 12; Bağalıyev, V. (1997). *Nahçivan Arkeolojisi. The Archaeology of Nakhichevan.* (ev. C. Lightfoot). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 25-26; Oktay Belli- Veli Sevin, *Nahçivan'da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul, 1999, 16 vd.

Böylece Karaz Kültürü'nün yayılım coğrafyasıyla maden yatakları açısından zengin bölgelerin dağılımı arasında bir paralelliğin olduğu görülmektedir. Karaz Kültürü'nün yayılımında metalürji ve madenin önemli etken olduğu anlaşılmaktadır²².

Eski Çağ'da Artvin ve Çevresi Madenciliği

Artvin²³'in de içerisinde yer aldığı Doğu Karadeniz kıyıları Kolkhis olarak nitelendirilmektedir. Antik kaynaklarda Kolkhis, doğusunda İberyaya (Gürcistan), batısında Euxine (Karadeniz), kuzeyinde Kafkas Dağları ve güneyinde Armenia ile sınırlandırılmıştır²⁴. Bölgenin maden açısından zenginliği gerek antik kaynaklardan gerekse uzun yıllardır bölgede gerçekleştirilen çalışmalardan anlaşılmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar ve tesadüfen bulunan bakır ve demir eserler bölgede madenciliğin önemini ortaya koymaktadır²⁵. Antik kaynaklarda bölge, sürekli olarak "altın zengini" şeklinde ifade edilmiştir. Antik yazar Strabon, Kolkhis'in altın taşıyan nehirlerinden ve altın elde etme yönteminden bahsetmektedir. Altın üretimine dair Strabon, delikli oluklar ve yumuşacık deriler kullanılarak elde edildiği ve bu uygulamanın da altın yaprağı mitinin kökeni olduğunu ifade etmiştir²⁶. Bir başka antik yazar Plinius, Kolkhis'te madenciliğin başlamasının ana nedeni olarak Gürcistan'ın kuzeybatı bölümünde

²² Burney, C. A. & Lang, D. M., *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. Weidenfeld and Nicolson, 1971, s.69; Kelly-Buccellati, M. *The Early Trans-Caucasian Culture: Geographical and Chronological Interaction* (Doctoral Dissertation, University of Chicago, Department of Near Eastern Languages and Civilizations). 1974, s. 351 vd.

²³ Artvin'in tarihi ve arkeolojik araştırmaları ile ilgili geniş bilgi almak için bkz. Özlem Alkan, Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019; İshak Küçükyıldız, "Artvin ve Çevresinin Eski Çağ Tarihi Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Artvin Tarihi İlk Çağ'dan 1918'e*, (Ed. Bilgin, M. S-Karaçay Çelik, Y). Ankara, Akçağ Yayınları, 2021, s. 9-43.; Oktay Özgül,-Alpaslan Ceylan, -Beyazıt Söylemez., "2019 Yılı Artvin ve İlçeleri Eski Çağ Tarihi Araştırmaları" *SEFAD*, 2022; (48): 145 vd.

²⁴ Herodotos: I, s. 60, no:104; Xenophon: IV. 347, no:24; Apollonius, *The Argonautics of Apollonius Rhodius*, Translated with Notes and Observations, W. Preston, C.III, London, 1811: I. 7.

²⁵ Nathaniel L. Erb-Satullo., Brian J.J. Gilmour., Nana Khakhutaishvili., "Late Bronze and Early Iron Age copper smelting technologies in the South Caucasus: the view from ancient Colchis c. 1500'e 600 BC", *Journal of Archaeological Science* 49, 2014, s. 148.

²⁶ Strabon XI: 2, 19, s. 215.

yer alan Svaneti'nin dağlık kesimlerinde yüklü miktarlarda gümüş ve altın çıkararak Kral Seleukos²⁷'u gstermiřtir²⁸.

Abhazya, Çoruh Havzası, Racha-Lechkhumi Bölgeleri Kolkhis'te Tunç metalürjisinin 3 ana merkezidir. Bu merkezlerde üretilen madenler sadece yerli nüfus için değil aynı zamanda komşu bölgelere de ihraç edilmiřtir²⁹. Kolkhis Bölgesi'nde işlem görmemiş, yarı işlenmiş ve tam işlenmiş kıymetli taşlar, kesme ve cilalama aletleri tespit edilmiřtir³⁰.

MTA'nın verilerine göre Artvin, zuhurlar ve metalik maden yatakları açısından zengindir. Endüstriyel hammadde bakımından ise dikkate değer yatakları olmamıştır. Bölge, altın, bakır, kurşun, çinko, demir, grafit, kil, mermer gibi hammaddeler bakımından oldukça zengin rezervlere sahiptir³¹. Bölgenin en önemli maden yatağı Murgul³² sahasıdır. Antik kaynaklarda "altın zengini" olarak zikredilen bölgenin son yıllarda çıkarılan değerli altın yatağı Cerrattepe-Kafkasör altın yatađıdır³³. Bu altın yatağında oldukça fazla rezerv bulunması bölgede Eski ağ'dan itibaren altın yataklarının bilindiği ve Artvin çevresinde de madenin işletilmiş olabileceğini göstermektedir. Bunun en önemli kanıtı ise Kafkasya'nın kuzeyinde Gürcistan'da Sakdrisi bölgesinde yapılan kazılarda

²⁷ Büyük İskender'in ölümünden sonra generalleri arasında toprak paylaşımı yapılmış toprakların büyük bir kısmı General Antigonos'un eline geçmiştir. Daha sonra ise komutanlar arasında yapılan savaşı Seleukos Nikatr kazanarak bölgenin yönetimini ele geçirmiştir. Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul 2015, s. 46.

²⁸ Pliny, *Natural History IX*, no:51, 53, s. 43; Arrianus, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (ev. Murat Arslan), İstanbul, 2005, s. 79.

²⁹ Othar D. Lordkipanidze, "Colchis in the Early Antique Period", *Archaeologia*, XIX, 1968, 15'den akt, Rahim Kızgut, *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 67.

³⁰ Rahim Kızgut, *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 67.

³¹ https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf Erişim Tarihi:12.05.2022.

³²Kraft, Murgul'da ilk maden arama faaliyetlerinin Cenevizliler tarafından yapıldığını ifade ederek 1898 yılından beri arama ve işletmenin sürdüğü belirtmektedir. Osmanlı-Rus savaşı sonrası Kafkas Bakırları Limited Şirketi adı altında 1907 yılında üretime geçildiği ve 1914 yılına kadar faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. 1935 yılında MTA tarafından tekrar işletmeye açılmıştır. Etibank 1938'de bölgede faaliyete geçmiştir, 1951'de konsantrasyon tesisi kurulmasın ardından cevher çıkarma işlemleri hızlanmıştır Alexander Kraeff, "Hopa-Murgul Bölgesi Jeolojisi Hakkında", *MTA Dergisi*, 1962, 60, 53 vd.

³³https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf Erişim Tarihi:12.05.2022.

bilim insanları, şimdiye kadar bilinen en eski altın madenini kazdıklarını belirtmektedirler. Madende tespit edilmiş olan tüneller, kazıcıları tarafından buranın uzun yıllardır işletilen bir alan olduğu ve MÖ. IV. binin ikinci yarısına tarihlendirildiğini belirtmektedirler³⁴.

Artvin³⁵ ve çevresinin madenciliğiyle ilgili ilk bilgilere Tunç Çağı'na tarihlendirilen bazı eserlerden öğrenmekteyiz. Madenciliğin gelişmesi ve tunç alaşımının kullanılmaya başlamasıyla yeni bir dönem yaşanmıştır. Artvin'in Arhavi ilçesine bağlı Balıklı köyünde Zazakkale ormanındaki bir mağarada tesadüfen tunçtan elde edildiği anlaşılan baltalar tespit edilmiştir. Bu baltaların bulunuş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bu eserlerden biri, mağaranın önünde diğeri içerisinde tespit edilmiştir. Bugün Ankara Etnografya Müzesi'nde sergilenen bu eserler ile ilgili çalışmayı Alman Arkeolog K. Bittel, "*Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asarı Atika*" adlı yayın ile bilim dünyasına kazandırmıştır. Yapılan çalışmada bu eserlerin 1 adet borulu balta, 2 adet sap delikli balta, 1 delikli çapadan, 1 çift balta ve 1 külçeden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. K. Bittel, bu eserlerin oldukça fazla aşındığını ve tahrip olduğunu bildirerek eserlerin imalathanesini mağarada açmış olan bir demirciye ait olabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Bu da bölgede madenlerinin olduğunu ve işletildiğini göstermektedir. Bu tunç baltaların imalathanesinin Artvin olması burada bir madencilik geçmişinin olduğunu en büyük kanıtıdır. Bu eserlerin tarihlemesinin tam olarak yapılamamasına rağmen şekil itibarıyla Troia baltalarını andırdıkları düşünülmüştür. Ayrıca imal edilen madde ve biçimden dolayı Kafkasya'da Tunç dönemine tarihlendirilen benzerleriyle çağdaş olabileceği izlemine vermektedir³⁶. Bölgede Tunç Çağı'na tarihlendirilen bir diğer buluntu 1955 tarihinde Yusufeli ilçesi Demir köyünde yol yapımı esnasında

³⁴Thomas Stöllner, Irina Gambaschidze, Andreas Hauptmann, "The Earliest Gold Mining of the Ancient World? Research on an Early Bronze Age Gold Mine in Georgia". In Yalçın, Ü. et al. (eds.), *Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean*. Atım University. Ankara, 2008, s. 271 vd.

³⁵ Artvin ve çevresinin yer adlarıyla ilgili geniş bilgi almak için bkz. Küçükıldız, N. "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz), İstanbul: Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 1 vd.

³⁶ Kurt Bittel, "Artvin'de Bulunan Tunç'tan Mamul Asarı Atika", *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, Maarif Vekaleti yay., S. 1, İstanbul 1933, s. 150 vd.; Sefa Yıldırım, "Artvin İli Şavşat ve Ardanuç İlçelerinde Yer Alan Bazı Önemli Kaleler", *Uluslararası Karadeniz İncelemleri Dergisi* 1.2, 2007, s. 19 vd. Osman AYTEKİN-Hasan BUĞRUL, "An Evaluation on Bronze Movable Cultural Assets in Artvin-Savsat Found by Change", *Black Sea Archaeology Studies Recent Developments*, Davut YİĞİTPAŞA vd. (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 219 vd.

bakırdan üretilmiş el baltalarıdır³⁷. Benzer örneklere Artvin'in batı komşusu olan Rize ili³⁸ Çamlıhemşin ilçesine bağlı Dikkaya köyünün Nahra mevkiinde rastlanmıştır. Burada bulunan dört adet baltanın Artvin örneklerinde olduğu gibi Gürcistan'da bulunan baltaların benzer örnekleri olduğu anlaşılmaktadır³⁹. Birbirine benzer olan bu baltalar Kafkas kökenli olup bölgenin de Kafkasya etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Artvin ilinin erken dönem madencilik açısından zenginliğini gösteren bir diğer buluntu ise madenci küreğidir. Murgul bakır işletmesi, Türkiye'nin ikinci büyük bakır yatağına sahiptir. Murgul ilçesine bağlı Damarköy'de 1967 yılında 70x80 cm genişliğinde bir maden işletmesi tespit edilmiştir. Burada ele geçen buluntu, tahtadan oyularak yapılan bir madenci küreğidir. Küreğin sapından alınan bir miktar parçanın yapılan C-14 analiz neticelerine göre eserin MÖ I. binin ikinci yarısına tarihlendiği anlaşılmaktadır. Ülkemizdeki çeşitli maden işletmelerinde, bazen Murgul Anayatak'taki gibi eski zamanlara ait maden yatakları ile karşılaşmak ve bu yataklarda bir miktar değişik madencilik aletleri tespit edildiği bilinmektedir⁴⁰. Artvin-Murgul bakır⁴¹ yatakları madenlerin ilk işletim

³⁷ Muammer Demirel, *Yusufuli Tarihi*, İstanbul 2010. s. 13; Ozan Mikail Bahçeci, *Artvin Tarihi Olguları*, Bursa 1999, s. 29, vd.; Suat Kılıç, "Artvin'de Bulunan Tunç el Baltaları", *Kıyı Dergisi*, S. 168, İstanbul 2000, s. 7 vd.; Halit Özdemir, *Artvin Tarihi*, Ankara 2002, s. 12; Gülseren Mutlu, "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019. s. 26.

³⁸ Urartu'nun Karadeniz ekinliği ve ekonomik ilişkileri üzerine çalışma yürüten Slattey, Rize'nin Çayeli ilçesi Maden köyü ve çevresi (Latum), altın, gümüş, bakır, kurşun, demir, manganez ve çinko gibi maden yatakları açısından zengin olduğunu ve Urartu ekonomisiyle bağlantı kurabilmenin zor olduğunu ancak böyle zengin bir merkezin uratu ekonomisinde önemli bir yeri olması gerektiğini ileri sürmüştür. David J. G. Slattey, "Urartu and Black Sea Colonies an Economic Perspective", *Al-Râfidân*, Vol. VIII., 1987, 12; ayrıca Rize ilinin tarihi coğrafyası ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bayram Arif Köse, Ortaçağda Rize ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bir Değerlendirme, *History Studies* 6/4, 2014, s. 71-86.

³⁹ Süleyman Özkan-Mustafa Çakır, "Rize'de Bulunmuş Olan Tunç Baltalar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 15, S. 1, 2000, s. 87 vd.; Yavuz Günaşdı, & Burak Bingöl, "Rize Müzesinde Bulunan Bir Grup İskit Tipi Ok Ucu", *SUTAD* (55), 2022, s. 232.

⁴⁰ Ergun Kaptan, "Türkiye Madencilik Tarihi İçin Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Yeni Bir Buluntu", *Türkiye Madencilik Tarihinin Kökeni*, MTA 6296 No'lu Raporu, Ankara 1978, s. 91 vd.

⁴¹ Tarih öncesi dönemlere ait Anadolu bakır yatakları hakkında geniş bilgi için bkz. Erkan Fidan, "Madencilik Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları", *Belleten* Cilt: LXXXI, 292, 667 vd.

örneklerini oluşturmaktadır. Burası İlk Tunç Çağı'nda bakır üretimi açısından dikkate değer bir merkez konumundadır⁴².

Kolkhis Bölgesi'nde yapılan son arkeolojik araştırmalar Yunan kolonizasyonunun bölgede başlamadan önce büyük ölçekli demir üretimini doğrulamaktadır. Ülkenin kıyı bölgeleri başta olmak üzere birçok alanda MÖ 9-6. yüzyıllara ait çok sayıda demir dökümhanesi kalıntısı tespit edilmiştir. Yunanlılar bölgede sadece metal ile değil Kolkhis'in diğer zenginlikleriyle de ilgilenmişlerdir. Gemi yapımında kullanılan inşa ve inşaat kerestesinde ülke ihracatında lider konumda olmuştur. Kolkhis Bölgesi'nde ön plana çıkan kenevir, balmumu ve zift gibi malzemeler de gemi yapımında kullanılmıştır⁴³.

Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmına egemen olan Urartu Devleti, kuruluşundan itibaren kuzeye ve kuzeydoğuya ilgi duymuş ve bu bölgelerin zengin kaynaklarını ele geçirebilmek için çeşitli seferler düzenlemiştir. Minua döneminde başlayan ve ondan sonraki krallar döneminde de devam eden kuzey ve kuzeydoğu seferlerinin en önemli amaçlarından biri Güney Kafkasya ve civarındaki altın ve gümüş yataklarına ulaşmaktır. Bu bölgenin maden işleme konusunda çok usta olan Urartular tarafından hammadde kaynağı olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Bununla ilgili sefer kayıtlarında çeşitli bilgiler geçmektedir. Bölge madenciliği ile ilgili bilgileri Kuzeyde, Doğu Karadeniz Dağları'nın güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğu da Sarıkamış'a, Güneyde ise Muş-Bulanık- Varto'yu içine alan sahaya konumlandırılmış⁴⁴ olan Diauehi üzerine yapılan seferlerden öğrenmekteyiz. Bu kayıtlarda Diauehi⁴⁵ ülkesi üzerine I. Argiştî'nin sefere çıkarak bu ülkeyi ele geçirdiğini ve haraç olarak "41

⁴²Günther Wagner-Önder Öztunalı-Clemens Eibner, "Early Copper In Anatolia: Archaeometallurgical Field Evidence", *Old World Archaeometallurg, Der Anschnitt Beiheft 7*, 1989, s. 299 vd.

⁴³ Othar D. Lordkipanidze, "The Greco-Roman World and Ancient Georgia (Colchis and Iberia), *Publications de l'École Française de Rome 67*, Année 1983, s. 129 vd.

⁴⁴ Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları – II*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015, 488; Alpaslan Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular" *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2017, s 518 vd.

⁴⁵ Yukarıda belirtmiş olduğumuz Diauehi sınırları, bilim insanları tarafından öne sürülen görüşlerden birisidir. Bu konuda görüş farklılıkları bulunmaktadır. Ayrıntılı incelemek isteyenler "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular" adlı makaleye bakabilir.

mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 bakır"⁴⁶ istediğini öğrenmekteyiz. Van Surp Pagos Kilisesi Yazıtı"nda geçen yukarıdaki bilgiler doğrultusunda Urartuların Diauehi'den yaklaşık 20,5 kg. altın, 18,5kg. gümüş ve 5 tondan fazla bakır madeni vergi olarak aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu seferler, I. Argişti oğlu II. Sarduri döneminde de devam etmiştir. II. Sarduri'nin gerçekleştirmiş olduğu seferlerde yağmalanan ülkeler arasından yer alan Qulha/Kolkhis üzerine iki sefer düzenlenmiştir. Yapılan bu seferlerin ilki Analıkız'daki sitelin ön yüzüne, takriben üç yıl sonra gerçekleşen diğer sefer ise aynı sitelin sağ yüzüne yazılmıştır. Qulha Ülkesi ile ilgili Urartuların gerçekleştirdiği ikinci sefer kaydında "...demir bir mühür hazırlattım..." ifadesi bilim insanları arasından Urartuların demircilik konusunda bu bölgenin maden zenginliklerinden faydalanmış olabileceği fikrinin oluşmasını sağlamıştır⁴⁷. Demir Çağı'nda bölge madenciliği üzerine Barnett, Urartu coğrafyasının maden bakımından zengin olduğunu bildirmektedir. Kolkhis yakınındaki demir yataklarının Eski Çağ'dan itibaren işletildiğini ve tamamlanmış ürünlerin merkez Güney Kafkasya'ya, olasılıkla da Urartu, Asur ve bölgenin batısına doğru ihraç edildiğini belirtmektedir⁴⁸.

SONUÇ

Maden cevherinin keşfedilerek kayaların içerisinden çıkarıp ısı yoluyla işlenmesiyle oluşan süreç, insanlığın hayatını değiştiren en önemli olaylardan biridir. Kafkasya, yakın komşuları ile kıyaslandığında oldukça zengin hammadde yataklarına sahiptir. Bu da madencilik yönünden zengin olan bölgeyi ele geçirebilmek için birçok topluluğun sefer düzenlemesine neden olmuştur. Kafkasya'da Eneolitik dönemden itibaren madenciliğin varlığı arkeolojik araştırmalar ile kanıtlanmıştır. Güney Kafkasya'da 450'ye yakın bakır, arsenik, altın, antimon gibi diğer maden yatağının varlığı bölgenin Eski Çağ'dan itibaren metal üretimi açısından zengin bir potansiyeli bulunduğunu göstermektedir.

⁴⁶ Georgi Aleksandrovic Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, 210 vd., n. 27; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 177; Mirjo Salvini, *Corpus Dei Testi Urartei I*, Roma 2008, s. 330-331, no: A 8-2 Vo.

⁴⁷ Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 210.; Barnett, R. D. (1982). "Urartu". *Cambridge Ancient History* 3/1, Cambridge, 314-371.; Ayrıca Qulha ülkesi ile ilgili geniş bilgi almak için bkz. Kemalettin Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten* C. LXIV, 241, Ankara 2001, s. 714-741.

⁴⁸ Barnett, R. D. (1982). "Urartu". *Cambridge Ancient History* 3/1, Cambridge, s. 327.

Orta Tunç Çağı'nda bölge, madencilik açısından oldukça gelişmiştir. Gerek antik kaynaklardan gerekse son yapılan arkeolojik kazılardan Kafkasya Bölgesi içerisinde yer alan Kolkhis Bölgesi'nin madencilik açısından oldukça ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde Artvin ve çevresinde MTA raporlarına göre çok sayıda maden rezervi vardır. Ancak bölgenin erken dönem madenciliğine yönelik yapılan araştırmalar oldukça azdır. Bölgede sınırlı olarak gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar madencilik yönünden zengin Kafkasya ile bağlantılı Artvin ve çevresinin metalürjik aktivitelerinin gelişimine dair bilgilerimizi sınırlandırmaktadır. Günümüze kadar bölge madenciliğiyle ilgili elde etmiş olduğumuz bilgiler tesadüfen ele geçirilmiş tunç baltalardan ve bir maden atölyesinde elde edilen madenci küreğinden oluşmaktadır. Yapılacak arkeolojik araştırma ve kazılarla bölge madenciliğinin Eski Çağ'na yönelik önemli veriler elde edilebileceği kanaatindeyiz. Günümüzde tespit edilen çok sayıda maden rezervinin varlığı, Eski Çağ'dan itibaren Artvin ve çevresinin zengin maden yataklarına sahip olduğunu göstermektedir. Madenin işlenmesi için yeterli sıcaklığı sağlayacak orman alanının bolluğu, elde edilen cevherin maden ocakları aracılığıyla başka yerlere taşınmadan işlenerek Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderilmiş olabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Aiskhylos (2015). *Zincire Vurulmuş Prometheus*, (Çev. A. Erhat-S. Eyüpoğlu, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul.

Akhundov, T. I. (2014). "At The Beginning Of Caucasian Metallurgy", *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi.

Aliyev, K. (2009). *Kafkas Tarihi*, Bakü.

Alkan, Ö. (2019). *Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin*, (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Apollonius, (1811). *The Argonautics of Apollonius Rhodius, Translated with Notes and Observations*, W. Preston, C.III, London.

Arrianus (2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (Çev. Murat Arslan), İstanbul.

Aytekin, O.-Buğrul, H. (2018). "An Evaluation on Bronze Movable Cultural Assets in Artvin-Savsat Found by Change". *Black Sea Archaeology Studies Recent Developments*, (ed. Davut Yiğitpaşa vd.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 220-226.

- Bahçeci, O. M. (1999). *Artvin Tarihi Olguları*, Bursa.
- Bahşaliyev, V. (1997). *Nahçivan Arkeolojisi. The Archaeology of Nakhichevan.* (Çev. C. Lightfoot). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Barnett, R. D. (1982). "Urartu". *Cambridge Ancient History* 3/1, Cambridge, 314-371.
- Belli, O.-Sevin, V. (1999). *Nahçivan'da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul.
- Bittel, K. (1933). "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi* I, İstanbul, 150-156.
- Burney, C. A. & Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus.* Weidenfeld and Nicolson.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları -II*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2017), "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, 2017, 517-568.
- Ceylan, S. (1995). *Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Chernykh, E. N. (1992). *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age.* Cambridge.
- Chubinishvili, T.N. (1971). *Karevnei/storii luzhnogo Kavkaza.* Tbilisi. Russian.
- Fidan, E. (2017). "Madencilik Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları", *Belleten* Cilt: LXXXI, Sayı: 292, 266-277.
- Forbes, R. J. (1950). *Metallurgy in Antiquity*, Leiden.
- Günaşdı, Y.- Bingöl B. (2022). "Rize Müzesinde Bulunan Bir Grup İskit Tipi Ok Ucu". *SUTAD* (55): 229-255
- Herodotos, (2019). *Tarih*, (çev. Müntekin Ökmen), İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (2015). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul.
- Kaptan, E. (1978). "Türkiye Madencilik Tarihi İçin Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Yeni Bir Buluntu", *Türkiye Madencilik Tarihinin Kökeni*, MTA 6296 No'lu Raporu, Ankara.
- Kavtaradze, G. (1999). "The importance of metallurgical data for the formation of a Central Transcaucasian chronology". *The Beginings of Metallurgy: Proceedings of the International Conference "The Beginings of Metallurgy"* (Ed. A. Hauptmann, E. Pernica, Th. Rehren and Ü. Yalçın). Bochum, 67-101.
- Kelly-Buccellati, M. (1974). *The Early Trans-Caucasian Culture: Geographical and Chronological Interaction* (Doctoral Dissertation, University of Chicago, Department of Near Eastern Languages and Civilizations).

Kılıç, S. (2000). "Artvin'de Bulunan Tunç el Baltaları", *Kıyı Dergisi*, S. 168, İstanbul.

Kızgut, R. (2016). *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kiguradze, T.V. (1976). *Periodizatsiia Rennezemledelcheskikoi Kultury Vostochnogo Zakavkazia*. Tbilisi

Kiguradze, T.V. (1986). *Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien* (Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 29). Munich.

Köroğlu, K. (2001). "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten C. LXIV*, 241, Ankara, 714-741.

Köse, B. A. (2014). Ortaçağda Rize ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bir Değerlendirme, *History Studies* 6/4, 71-86.

Kraeff, A. (1962). "Hopa-Murgul Bölgesi Jeolojisi Hakkında", *MTA Dergisi*, 60, 44-59.

Kushnareva, K. Kh. & Chubinishvili, T. N. (1970). *Drevnie kul'tury Iuzhnogo-Kavkaza (V-III tysiacheletii do n.e.)* Leningrad. (Russian with an English Summary).

Kushnareva, K. Kh. & Kušnareva, K. C. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC* (Vol. 99). UPenn Museum of Archaeology.

Kushnareva, K. Kh. & Markovin, V. I. (1994). *Epokha Bronzy Kavkaza i Srednej Azii. Rannaja i Srednjaja Bronza Kavkaza*. (Orta Asya ve Kafkasya'nın Bronz Çağları). (Ed. K. Kh. Kushnareva, & V. I. Markovin). Moscow: Nauka.

Küçükyıldız, İ. (2021). "Artvin ve Çevresinin Eski Çağ Tarihi Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Artvin Tarihi İlk Çağ'dan 1918'e*, (Ed. Bilgin, M. S-Karaçay Çelik, Y). Ankara, Akçağ Yayınları, 9-43.

Küçükyıldız, N. (2019). "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz), İstanbul: Kriter Yayınevi, İstanbul, 1-16.

Lordkipanidze, O. D. (1983). "The Greco-Roman World and Ancient Georgia (Colchis and Iberia), *Publications de l'École Française de Rome* 67, Année, 123-144.

Lordkipanidze, O.D. (1968). "Colchis in the Early Antique Period", *Archaeologia*, XIX, 15-42.

Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.

Mutlu, G. (2019). "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul, 17-58.

Narimanishvili, D. (2014). "Middle Bronze Age Metal Vessels from South Caucasus". *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi, 286-305.

Narimanishvili, G. (2010). "Trialeti in the 15th and 14th Centuries BC". *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, Tbilisi, 312-369.

Narimanov, I.G. (1987). *Azerbaycan'ın En Eski Tarımsal ve Pastoral Nüfusunun Kültürü (MÖ 6-4. Binyılın Eneolitik Dönemi)*, Bakü.

Özdemir, H. (2002). *Artvin Tarihi*, Ankara

Özey, R. (2021). *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*, Ankara.

Özgül, O.-Ceylan, N. (2017). "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* Cilt: IV, Sayı: XIII, 24-62.

Özgül, O.-Söylemez, B. (2021). "Alalah belgeleri ışığında Amik Ovası ve çevresinde Hurri yer adları ve lokalizasyonları üzerine bir değerlendirme". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(4), 2496-2512.

Özgül, O.- Ceylan, A.,-Söylemez. B., "2019 Yılı Artvin ve İlçeleri Eski Çağ Tarihi Araştırmaları" *SEFAD*, 2022; (48),145-164.

Özkan, S.- Çakır, M. (2000). "Rize'de Bulunmuş Olan Tunç Baltalar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 15, S. 1, 87-94.

Palumbi, G. (2008). *The Red and Black: Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.* Sapienza Univ. di Roma, Dip. di Scienze Storiche, Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità.

Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.

Pliny, *Natural History* IX, (with English translation H. Rackham, M.A), London.

Sagona, A. (2018). *The Archaeology of the Caucasus: from Earliest Settlements to the Iron Age*. Cambridge University Press.

Salvini, M., (2008). *Corpus Dei Testi Urartei I*, Roma

Satullo, N. L. E.,- Gilmour, B. J.J.- Khakhutaishvili, N. (2014). "Late Bronze and Early Iron Age copper smelting technologies in the South Caucasus: the view from ancient Colchis c.1500e600 BC", *Journal of Archaeological Science* 49, 147-159.

Slattery, D. J. G. (1987). "Urartu and Black Sea Colonies an Economic Perspective", *Al-Râfidân*, Vol. VIII, 1-30.

Söylemez, B. (2022). *Karaz Kültürü'nün Amik Ovası ve Çevresindeki Etkileri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Stöllner, T.-Gambaschidze, I.-Hauptmann, A., (2008). "The Earliest Gold Mining of the Ancient World? Research on an Early Bronze Age Gold Mine in Georgia". In Yalçın, Ü. et al. (eds.), *Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean*. Ankara, 271-288.

Strabon, (1961). *Geographika*, VIII/5, (with English translation. H.L. Jones), London.

Tıraş, M. (1994). *Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum

Wagner, G.- Öztunalı Ö., Eibner C., (1989). "Early Copper in Anatolia: Archaeometallurgical Field Evidence", *Old World Archaeometallurg*, Der Anschnitt Beiheft 7, Bochum, 299-306.

Yıldırım, S., (2007). "Artvin İli Şavşat ve Ardanoç İlçelerinde Yer Alan Bazı Önemli Kaleler, *Uluslararası Karadeniz İncelemeri Dergisi* 1.2, 19-35.

https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf Erişim Tarihi:12.05.2022.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Geliş Tarihi:** 29.07.2022**Kabul Tarihi:** 25.12.2022**Article Type:** Research article**Submitted:** 29.07.2022**Accepted:** 25.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1149888>

Ömer EROĞLU¹Mustafa KAYA²

HURMAL ULU CAMİ MİNARESİ

Öz: Hurmal, günümüzde Irak Cumhuriyeti'ne bağlı Federal bir yapının ilçesi olup, ülkenin kuzeydoğusunda konumlanmıştır. Geçmiş medeniyetlerin ve dönemlerin canlı malzeme kalıntıları olarak tanımlanan tarihi anıtlar ve arkeolojik değerler tarihi ve turistik öneme sahiptir. Bu alanlar aynı zamanda tarihi ve turistik yerleşimleri de taşımaktadır. Kültürel gelişim tarihi ve kültürel kaynaklara bağlıdır. Hurmal ilçesi, kültürel kapsamda ele alınması gereken ve değerler açısından çok zengin tarihi ve kültürel değerlere sahip ilçelerden birisidir. Hurmal, medeniyetlerin doğduğu, yaşadığı ve kültürel mirasları barındıran ilçelerden biridir. Geleneksel mimaride kullanılan yapı malzemeleri açısından tarih ve arkeoloji değere sahiptir. Maddi kültürel birikimler günümüze kadar oldukça zengin kalmıştır. Buna bağlı olarak bölgede, Türk İşlâm mimarisi altın çağını; Selçuklu, Atabek ve Osmanlılar döneminde yaşamış, ancak bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze kadar ulaşabilen Hurmal Ulu Cami Minaresi form, süsleme ve malzeme açısından farklı özelliklere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Hurmal, Irak, Atabek, Minare, Türk-İşlam Sanatı, Kültürel Miras.

KHURMAL GREAT MOSQUE MİNARET

Abstract: The region of Khurmal, nowadays linked in a federal structure to the Republic of Iraq, is situated in the north of the country. The remains from the previous civilizations and eras such as the historical monuments and the archeological structures, have an historical and touristic importance. The cultural development is related to the historical and cultural resources. The region of Khurmal is one of the regions that should be considered in a cultural context and that possesses powerful values from an historical and cultural point of view. Khurmal, where the civilizations were born and evolved, is one of the regions which contains those cultural heritages. The

¹ Dr., erogluomer0707@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3840-1286>

² Dr., kymustaf@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3340-5253>

construction materials in most of the traditional buildings have a historical and archeological value. The material cultural assets have stayed up to this day very rich and important. Numerous Turkish period structuring takes place in the region, which has gone through a long historical process under Turkish rule. In the light of this, the golden age of Turkish-Islamic architecture in Khormal; He lived in the Seljuk, Atabek and Ottoman times, but most of these works have not survived. However, the Khormal Great Mosque Minaret which has survived until today, has different features in terms of form, decoration and material This research included the cultural analysis of the Turkish structures that have an important status for the region with their strategic location and general information about the geography and history of the Khormal region. Apart from shedding light on the Turkish structures, it is important to show that the Khormal region carries the traces of a classical Turkish city.

Keywords: Khormal, Iraq, Atabek, Minarets, Turkish-Islamic Art, Cultural Heritage

GİRİŞ

İslam kentleri ve dini mimarisinin simgesi olan minare, ibadet yapısı cami ve mescitlerin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Türk ve İslam sanatında önemli gelişim çizgisi kateden minare, kent boyutunda niteliksel ve niceliksel ifade bulmuş, simgesel anlamı ile Osmanlı mimarlığında estetik değer kazanmıştır. Minare kelimesi köken itibarıyla "ışık veya ateş çıkan / "ateş kulesi", "görünen yer" manasında Arapça'daki "manar", "manare", "menâre" kelimesinden gelmektedir³. Bazı coğrafyalarda ise, aynı anlamı ifade eden mi'zene (ezan okunan yer) olarak da kullanılmaktadır. İslam mimarisinin sembollerinden biri olan minarelerin esas kökeninin; Babil'deki zigguratları, Orta Asya ve İran'daki haberleşme (ateş) ve işaret kulelerine, Suriye'deki kilise çan kuleleri ve gözetleme kulelerine, Akdeniz coğrafyasındaki deniz fenerlerine ya da doğudaki Hint zafer âbidelerinden esinlenilmiş olabileceği düşünülmektedir⁴.

Hız. Muhammed, Medine'ye ilk geldiği zamanlarda, İbn Hişam'a göre cemaati ibadete çağırarak için henüz minare unsuru yoktu. Hız. Muhammed'in, bölgedeki Yahudilerin boru sesi ve Hıristiyanların kilise çanlarını işitmesi üzerine, Bilal-i Habeşi'yi görevlendirerek bölgede en yüksek evin damından ibadete çağrı olan ezanı okuttuğu bilinmektedir⁵. Hız. Muhammed döneminde, Mescid-i Nebevi'nin kible yönünde, İslam'ın ilk müezzini Bilal-i Habeşi'nin ezan okumak için, üstüneiple tırmanarak çıktığı "üstüvane" yani silindir

³ Gündüz, F. (2005). Minare, *İslam Ansiklopedisi*, cilt.30, İstanbul, s.98.

⁴ Peterson, A. (1996). "Minaret", *Dictionary of Islamic Architecture*, (ss.187-190), USA, S.188; Söylemezoğlu, K. (1954). *İslam Dini İlk Camiler ve Osmanlı Camileri*, İstanbul, S.53; Gündüz, Minare, S.98.

⁵ Yurttaş, H, Gökler, B. (2020). "Bir Minare İki Usta", *Doğu Esintileri Dergisi*, sayı: 13, s.117

olarak ifade edilen özel bir yer bulunmaktaydı. Minarenin ilk prototipi sayılabilecek olan bu yerin haricinde, erken İslam döneminde Mescid-i Nebevi'nin çevresinde bazı yüksek yerlerin ezan okunmak için kullanıldığı da bilinmektedir. İslam'ın erken döneminde henüz form özelliği kazanmayan minare, cami kompozisyonu içerisinde ilk kez Emevi Halifesi I. Muaviye'nin Mısır Valisi Mesmele b. Muhalled'dir. Ayrıca, Mesleme, Mısır fatihi Amr b. Âs'ın Fustat'ta yaptırmaya başladığı, fakat bitiremediği Amr b. Âs Cami'sini tamamlatırken caminin köşe noktalarına birer minare diktirdiği bilinmektedir⁶. Türk-İslam coğrafyasında, döneme ve yörelerin üslup özelliklerine bağlı olarak farklılıklar gösteren minareler, asıl gelişimini ise Osmanlı döneminde bulmuştur. Osmanlı sanatında, erken dönemden (14. yüzyıl) başlayarak, Geç Osmanlı dönemine (20.yy) kadar, minareler dönemin üslup etkilerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Başkent ve çevresinde, belirlenen tasarımlara bağlı kalınırken, taşralarda çok bileşenli uygulama ve farklılıklar da göze çarpmaktadır.

Türk ve İslam coğrafyasında; çeşitli tipoloji, cephe düzeni, süsleme ve malzeme özellikleri ile zengin kompozisyon çizgisine ulaşan minareler, yapıldıkları dönemin ve ait olduğu kültürün sanat kimliğini yansıtmaktadır. Bu mimari eleman, aynı zamanda camilerde olduğu üzere onu yaptıran; halife, sultan, emir, vezir ve sultanın siyasi gücü ve cömertliğini de ifade eden simgesel yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Minareler, camilerin yanlarındaki uzun, silindirik yapılardır ve genellikle cami ile organik bağlantıları bulunmaktadır. Minarelerin asıl amaçları müezzinlere ezan okumaları için yüksek bir platform sağlamaktır. Bu yüzden genellikle camiden yüksek oldukları kolaylıkla gözlenebilir. Aynı zamanda cami ile fiziksel bağlantısı olduğunda camide bir havalandırma etkisi olduğu da söylenebilir⁷.

Minare, tipolojik özelliklerine bakıldığında; temel, pabuç, gövde, şerefe, kürsü, külah, petek ve âlem kısımlarından oluşmaktadır. Minare camiye ayrı ya da bitişik, çokgen prizma, silindirik ve kübik biçiminde olabilmektedir. Camilerin en karakteristik unsurunu teşkil eden minarelere bazen medrese, türbe ve

⁶ Gündüz, Minare, S.98.

⁷ Uğurlu, M, Günaslan, E, Karaşin, A. (2017). Dört Ayaklı Minarenin Modellenmesi ve Yapısal Analizi, *Mühendislik Dergisi*, cilt: 8, sayı: 2, s.414.

hankahlarda da rastlanmaktadır. Türkler'in hâkim olduğu coğrafyalardan özellikle İran, Afganistan ve Türkistan'da minare örnekleri görülmektedir. Bu yerlerdeki minare formları; genellikle kaideden yukarıya kademeli olarak daralan silindirik veya çokgen gövdelere sahiptir. Gövde ile bütünleşen kaideler, bazen çokgen veya kare formlarda olup, tuğla işçilikleri ile temele bağlanırlar⁸.

Gazneli, Karahanlı, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi minareleri, çok zengin tipoloji sunarlar. İran'da tuğla işçiliği ile karşımıza çıkan minareler, türbelerle birlikte büyük Selçuklu tuğla işçiliğinin en başarılı örneklerini yansıtmaktadır. İran'da Selçuklulara ait; Damgan (1058), İsfahan (11. yüzyıl), Save (1117), Gülpayegan minaresi (1118) ve Özbekistan'da Karahanlı dönemi eseri Vabkent minaresi (1197-98) (Şekil 14) tuğla işçilikli minarelerin başarılı örnekleri sayılmaktadır⁹.

Bu çalışmada, tipoloji ve mimari üslup özelliği ile Atebegler dönemi eseri olduğu anlaşılan fakat onarımlarla son şeklini 16. yüzyıl Osmanlı döneminde kazanan, Hurmal Ulu Camii minaresi, sanat tarihi disiplini çerçevesinde detaylı olarak incelenecektir. Ayrıca, söz konusu minare hakkında literatürde konu ile ilgili detaylı bilgiye rastlanılmaması, bu çalışmayı özgün kılmaktadır. Türk ve İslam sanatı açısından öneme sahip, Hurmal Camii Minaresi sanat tarihi disiplini ile detaylıca incelenerek, yakın coğrafyadaki benzer minare örnekleri ile etkileşim bağlamında karşılaştırması yapılacaktır. Bu çalışma, söz konusu yapının belgelenmesi, bu konu kapsamındaki çalışmalara veri sağlaması ve bilim camiasına tanıtımını hedeflemektedir.

Hurmali'nin Coğrafi Konumu ve Genel Tarihçesi

Hurmali, günümüzde Irak ile İran sınırı arasında yer almak ile birlikte Irak'ın Halepçe İli'ne bağlı bir kasabadır. Kuzey'de Penjvin, Batı'da İran, güneybatı'da Byara, güneydoğu'da Şirvan ve doğu'da ise Şehrizar ile komşudur. Hurmal'ın, bağlı olduğu ilçeye uzaklığı 12 km, Süleymaniye'ye olan uzaklığı ise yaklaşık

⁸ Gündüz, Minare, S.98.

⁹ Bkz. Denknbant, A. (2010). Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 34; Bilici, K. (2009). *Sanat Tarihi Anadolu-Öncesi Türk Kültür ve Sanatı İslâm Kültür Dünyasına Geçiş ve Türkler*, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, 2009, Ankara, 2-10.

79 km'dir¹⁰. Deniz seviyesinden 576 m yükseklikte yer almaktadır. (Harita.1); Günümüzde Hurmal Şeklinde telaffuz edilen bölgenin adından, eskiden Gl Amber, Glmar, Hulmar ve Gleambar olarak bahsedilmektedir¹¹.

Harita.1. Hurmal İlçesi haritası (Erişim: <https://ar.wikipedia.org>. Erişim 21/06/2022)

Hurmal, Irak'ın tarihsel ve kültürel açısından ön plana çıkan önemli ilçelerden biri konumundadır (Şekil.1). Çok eski bir geçmiŐe sahip ve tarihsel Mezopotamya'nın önemli kültür coğrafyası sınırları içerisinde yer alan Hurmal'da, sırasıyla; Medler, Luviler, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular (Irak), Atabekler ve Osmanlı döneminde kadar, kesintisiz tarihsel sürecin izleri görülmektedir.

Bölge ve evresi, Kanuni Sultan Süleymaniye'in Safeviler'e karşı yapmış olduğu Irakeyn Seferi (Irak-ı Arab) sonrasında Osmanlıların hkimiyetine gemiŐtir¹². Yaklaşık 500 yıl Osmanlı idaresinde yönetilen bölgede çok sayıda Türk ve İslam eserleri ortaya konulmuŐtur. Bu süre zarfı sonrasında, Osmanlıların yenilgiŐi ile sonuçlanan I. Dünya Savaşı sonrasında, bölge kısa

¹⁰ mer, A. A. (1998). Kuzey Irak Coğrafyası, Erbil, s.54; Zalami M. H. (2008). Hurmal İlçesinin Antropoloji AraŐtırması, Erbil, s.272

¹¹ Zalami, Hurmal, s.273

¹² Emecen, F. (1999). Irakeyn Seferi, *İslam Ansiklopedisi*, cilt.19, İstanbul, s.116-117.

sürekli olarak İngilizlerin eline geçmiştir. Hurmal, 1932 yılından günümüze kadar yeni kurulan Irak Hükümeti'nin yönetimi tarafından idare edilmektedir¹³.

Şekil.1. Hurmal İlçesi'nin Genel Görünümü

Hurmali Ulu Cami

Yapı, Hurmal İlçesi'nin merkezinde yer almaktadır. 16. yüzyıl yarısı Osmanlı döneminde aktif olarak kullanıldığı bilinen yapı, günümüze yakın tarihlerde tümüyle yıkıldığı anlaşılmaktadır. Mevcut durumda, kitabesi olmayan yapının, ilk inşasının İslam'ın erken fetih dönemine kadar dayandırılabilceği görüşü hâkimdir. Ayrıca, Emevi ve Abbasi dönemlerinde restorasyon süreci geçirdiği ve bazı kaynaklarda Atabegler döneminde inşa olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bir diğer bilgi ise, caminin bölgedeki yerel beyliklerden biri olan Babani Beyliği'nden Selim Bey tarafından yaptırıldığı ve Osmanlı döneminde Yavuz Sultan Selim'in bölgeye yaptığı sefer sürecinde onarıldığı bilgisi mevcuttur¹⁴ (Şekil 2).

¹³ Salih, T. H. (2014). *Hurmali İlçesinin Tarihi Mezar Taşları*, Erbil Selahattin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bitirme Tezi), Erbil, s.1.

¹⁴ Dilşat, M. (2003). *Gülenberin Dünü Hurmalın Bugünü*, Süleymaniye, s.32; İsmail, A. (2014). *Kuzey Iraktaki Osmanlı Eserleri*, Kahire Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahire, s.1

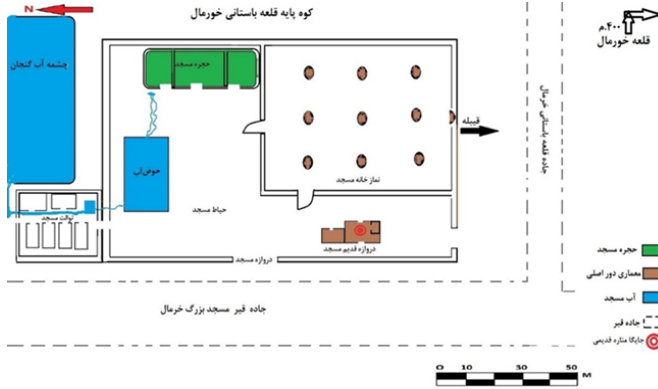

şekil 2. Hurmal Ulu Camisi

Hurmal Ulu Cami, günümüzde yıkık durumdadır. Yapının, yıkılmadan önce çıkarılan mimari rölöve çizimi mevcuttur. Bu çizimde, kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı cami, 25 x 30 m dış ölçülerindedir (şekil.3) Harim meknı, kible duvarına dik üçer sıra sahnıla derinlemesine dikdörtgen plan sergilemektedir. Sahnıları, er sıradan toplam dokuz taşıyıcı belirlemektedir. Mevcut planda, harim meknına giriş, kuzey cephe ekseninde ve kuzeybatı köşeye yakın duvara açılan kapılardan sağlanmaktaydı. Kible duvarı ortasında, cepheden dışa taşıntı yapmayan yarım daire planlı mihrap nişi mevcuttur (Plan.1).

şekil 3: Caminin avlusu

Plan.1. Hurmal Ulu Cami'nin yıkılmadan önce gerçekleştirilen Planı (Jengi Zırar Kurda, 2021).

Hurmali Ulu Cami Minaresi

Tarihçesi

Hurmali İlçesi'nin kuzeydoğusunda ve Hurmal kalesinin kuzeybatısında yer almaktadır (Şekil.4). İlk zamanlarda halk arasında cami minaresi olarak adlandırılırken, son zamanlarda Hurmal Ulu Cami minaresi olarak ön plana çıkmaktadır¹⁵.

Yapının, günümüzde herhangi bir kitabesine ulaşamamıştır. Kitabesinin eksikliği, cami ve minaresinin tarihlendirilmesinde de önemli güçlük yaratmaktadır. Yapının tarihlendirilmesi, bölge ve çevresinde, tipolojik ve mimari üslup kritiği yapılarak çözümlenmeye çalışılacaktır. Bunun yanı sıra, caminin inşa tarihi hakkında rivayetler sunan veya birkaç kitapta adından bahsedilen kaynaklar mevcuttur. 1941 tarihli Zain Dergisi'nin 639 sayısındaki bir parça şiirde, caminin İslam'ın erken fetih döneminde ya da sahabeler zamanında yapıldığından söz edilmektedir¹⁶

Aynı görüşü, Emin Nakşibendi'nin Şehrizar ve Şehrizarler isimli kitapları da desteklemektedir. Yine, Cemal Baban'ın şehir adları adlı kitabında, söz konusu yapının Selim Paşa Babani tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir¹⁷. Bu bağlamda, çeşitli rivayetlerde ilk inşası erken İslam dönemlerine tarihlendirilen

¹⁵ Tarihçi. (1998). "Hurmali İlçesinin Tarihi Eserleri", *Hazarmerd Dergisi*, sayı.6, Süleymaniye, s.135.

¹⁶ Muhammed. M. A. (1985). "Nadir Belgeler", *Kavran Dergisi*, Sayı.34, Süleymaniye, S.147.

¹⁷ Baban, C. (1989). *Şehir Adları*, Bağdat, S.5

yapının tarihlendirilmesinde net bilgiye ulaşılamamıştır. Yapı, mevcut mimari üslup analizine göre tarihlendirilecektir.

16. yüzyıl Osmanlı döneminde, onarıma tabi tutulduğu bilinen yapının¹⁸, daha önceki süreçlerde mevcut olduğu ve bölgedeki yapılarla tipolojik ve üslupsal özelliğine dayanılarak ilk inşasının Atabegler zamanında ve son mimari şeklini ise Osmanlı döneminde kazanmış olabileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

şekil 4. Hurmal Ulu Cami Minaresi genel görünüm

Plan ve Mimari Özellikleri

Hurmal Ulu Cami minaresi, bağlı olduğu caminin batısında ve bir avlu içerisinde yer almaktadır. Minare, özgün tipoloji, mimari ve malzeme dokusu yansıtmaktadır (şekil.5). Minare, söz konusu yapı grubunu çevreleyen avlu zemininde dikdörtgen prizmatik bir platform üzerinde konumlandırılmıştır. Minare, taban kütesine bağlı olarak; kare prizmatik pabuçluk üzerinde yükselen sekizgen gövde ve tek şerefe üzerinde yarım kubbemsi petek bölümü ile sonlanmaktadır.

¹⁸ Nakşibendi, E. (1983). “şehrizor ve şehrizorler”, Irak Bilgi Dergisi, Sayı.10, Süleymaniye, S.7-8.

Şekil 5. Hurmal Ulu Cami Minaresi

Gövdesinde iç kısmına ışık ve havayı iletmek ve ağırlıkları azaltmak için bazı küçük açıklıklar mevcuttur. Şerefenin üst kısmında ise yuvarlak bir kubbe ile örtülmüş 3.00 m uzunluğunda silindirik bir petek mevcuttur.

Kaide (Pabuçluk)

Kesme taşların geometrik bir biçimde yerleştirilmesi neticesinde minarenin kalın bir kaidesi olmasına neden olmuştur (Şekil. 6). 1988 yılında halk tarafından iç ve dış kısmının alçı ile sıvanması kaidenin mimari özelliklerinin belirlenmemesine neden olmuştur. Kaideye açılan iki dikdörtgen kapı açıklığı ile minareye çıkış sağlanmaktadır. Kaide on taraftan oluşmakta olup, her tarafı 0.90.m'dir (Şekil. 6). Kaidenin genişliği 9.04 m'dir. Uzunluğu ise 0.74.m'dir. Kaidenin doğu tarafında bulunan dikdörtgen bir kapı vesilesi ile minareye çıkılmaktadır. Kapının uzunluğu 1.10.m ve genişliği ise 0.50.m'dir (Şekil. 7).

Şekil 6. Minarenin kaide cephesinden görünümü

Şekil 7. Minareye çıkış kapısı

İç Kısım

Yirmi altı basamaklı spiral bir merdivenden ve yedi küçük açıklardan oluşmaktadır (Şekil 8). Merdiven kırmızı, sarı ve kahve renkli olan tuğlalardan inşa edilmiştir. Tuğlaların uzunlukları 0.07m ve genişlikler ise 0.20 m'dir.

Şekil 8. Minare şerefesine çıkışı sağlayan merdiven basamakları

Spiral formda düzenlenen merdiven basamakları, 0.26 x 0.50 m ebatlarında olup, simetrik işçilik göstermektedir.

Şekil 9. Pencere açıklıkları

Gövde

Minare gövdesi dışta sekizgen içten ise silindirik prizmal formdadır. 8 m yükseklikte dış ölçüye sahip olan gövde, sekiz kenar yüzeyden oluşmaktadır. Sırasıyla gövdenin kenar genişlikleri ilk sırada; 0.87.m, ikinci kenarda; 0.84.m, üçüncü ve dördüncü kenarda; 0.87 m, beşinci ve altıncı kenarda; 0.83.m, yedinci ve sekizinci kenar ise 0.85.m'dir.

Gövde içerisinde, tabandan şerife kısmına kadar, helezonik formda merdiven kuruluşu mevcuttur. Minare, dış cephesinde, 0.22 x 0.28 m ölçüsünde yedi adet

kare kesitli mazgal pencere açıklıkları ile aydınlatılmıştır. Bu açıklıklar, aynı zamanda minare içersine hava akışını da sağlamaktadır (Şekil 9-10).

Şekil 10. Hurmal Ulu Cami Minaresi gövdesi

Şerefe

1,10 m çapta olan Şerefenin alt kısmı belirgin üçgen ögeler şeklinde yapılmış dört sıra mukarnaslarla hareketlendirilmiştir (şekil.11).

Şekil 11. Hurmal Ulu Cami Minaresi Şerefe bölümü

Gövdenin etrafı turkuaz çinilerden yuvarlak şekillerden oluşan dekoratif bir

Şeki 12. Mukarnas ve Çinli Süsleme

Petek

Şerefenin üst kısmında ise yuvarlak bir kubbe ile örtülmüş 3.00 m uzunluğunda silindirik petek mevcuttur (Şekil13).

Şekil 13. Hurmal Ulu Cami Minaresi petek kısmı

Süsleme Özellikleri

(ATAD)

- 211 -

Hurmali Ulu Cami minaresi, mevcut durumunda sadece gövde ve şerefe altında yer alan, iki farklı malzemedeki süsleme unsurları dışında, son derece yalın bir sanat üslubu anlayışı ile inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Minarede, sekizgen gövde ile şerefenin birleşim noktasında çini süsleme mevcuttur. Bu çiniler, gövdenin her cephesinde enine dikdörtgen çerçeveli panolar içerisine üçer sıra halinde kompoze edilmiştir. Turkuaz çiniler, dairesel formda geometrik desenli olarak tekrar edilmiştir. Geometrik desenli bir başka süsleme ise, taş-tuğla almaşığı ile düzenlenen şerefe altında görülmektedir. Bu noktada, şerefe altı alttan yukarıya doğru kademeli dört sıra halinde daralan zikzak desenli¹⁹ mukarnaslar ile dekore edilmiştir. Mukarnas, süsleme açısından minareye dinamik ve plastik etki katmıştır.

Malzeme ve Teknik

Minarede, pabuçluğun oturtulduğu platformda taş malzeme kullanılmıştır. Minare, dışta tuğla malzeme ile iç kısımda taş-tuğla almaşığı ile inşa edilmiştir. Her iki malzeme dokusunda, bağlayıcı olarak kireç harçlı sıva görülmektedir. Minare gövdesi içerisinde, merdivende basamakları dengeleme ve taş duvar örgüsünün dağılmasını önlemek amacıyla, bir basamak uzunluğunda yer yer ahşap kalaslar görülmektedir. Minarenin, şerefe altı mukarnas dolgusu, tuğlanın geometrik düzende ritmik dizilimi ile belirlenmiştir. Gövde kısmındaki çiniler, turkuaz renkte olup, tuğlalı çini mozaik tekniğindedir. Bu çiniler, tuğla arasında kase formu çanaklara dolgulanmıştır. Bacini olarak adlandırılan bu uygulamaya Anadolu'nun birçok Osmanlı dönemi cami minarelerinde rastlamak mümkündür.

Değerlendirme

Çalışma kapsamında incelenen Hurmalı Ulu Cami minaresi, sekizgen gövde formu ve tek şerefe üzerinde sonlanan yarım kubbeli külah formu ile dikkat çekmektedir. Minareyi ön plana çıkaran özellik, sekizgen gövde ve tuğla malzeme ile inşa edilmiş olmasıdır. Türk-İslam mimarisinde, sekizgen gövdeli minare formu Türk ve İslam coğrafyasında dönemin sanat zevki ve malzeme özelliklerine bağlı olarak, sıklıkla kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hurmalı Ulu Cami minaresinde uygulanan sekizgen gövde uygulamasına Türk-İslam coğrafyasındaki birçok cami minaresinde rastlanılmaktadır. Yapıyı etkili kılan bir özellik ise, şerefe altı mukarnas uygulamasıdır. Minare, tuğla işçilikli

¹⁹ Zikzak motifi için bkz. Kolay, Emre; Erdoğan, Orçun. Zikzak: "Bir Ortaçağ Motifinin Anadolu Yansımaları", *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/1, 2019, 241-256.

mukarnas dolgu açısından Karahanlı dönemi minareleri ile benzeştiği anlaşılmaktadır. Karahanlı dönemi eseri Kalan Minaresi (1127), petek ve şerefe altına dolgulanan zarif mukarnas bezemelere sahiptir. İnan'da tuğla işçiliği ile karşımıza çıkan minareler, türbelerle birlikte büyük Selçuklu tuğla işçiliğinin en başarılı örneklerini yansıtmaktadır. Damgan minaresi (1058), Save minaresi (1117), Gülpayegan Minaresi (1118), Car Menar ve Vabkent Minaresi (1197-98) tuğla işçiliği geleneğini yansıtan erken tarihli minare örnekleri sayılmaktadır. Söz konusu minarelerde, pişmiş tuğla hem yapıım hem süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır²⁰.

İncelenen Hurmal Ulu Camii minaresi, tuğla işçiliği yönüyle Büyük Selçuklu dönemi (11-12. yüzyıl) minare geleneğinde inşa edilmiştir. Anadolu'da, Büyük Selçuklu zamanından kalma Siirt Ulu Camii minaresi (1129) (Şekil 16) ile Artuklu dönemi eseri Harput Ulu Camii minaresi (1156 -1157) tuğla işçiliği ile dikkat çekmektedir.. İlhanlı dönemi eseri kabul edilen Erzurum Çifte Minareli medrese minaresinde, zengin firuze çiniler kullanılmıştır²¹ (Şekil 17).

Anadolu coğrafyasında Türk-İslam mimarisinde, çini kullanımı dönemine ve bölgelere özgü farklı üslup karakteri göstermektedir. Osmanlı döneminde de, Selçuklu ve Beylikler dönemi ile özdeşleşen çini geleneği²², farklı denemelerle önemli gelişmeler katetmiştir. Bu çalışmada incelenen Hurmal Ulu Camii minaresi her ne kadar ilk inşası Atabegler dönemine tarihlendirilse de, mimari ve süsleme özellikleri bakımından Osmanlı döneminin üslup özelliklerini yansıtmaktadır. Minare, form ve süsleme bakımından daha çok Anadolu'nun Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Artuklu dönemi minareleri ile yakın benzerlik içerisindedir.²³ Özellikle Hurmal Ulu Camii minaresinde, şerefe

²⁰ Denkinalbant, A. (2010). Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

²¹ Ayduşlu, N. "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri", *Journal of Graduate School of Social Sciences*, 2013, 17.2.

²² Öney, G. (1987). İslam Mimarisinde Çini, İzmir; Yetkin Ş. (1986). Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul; Arık, O. ve Arık R. (2007). Anadolu Toprağının Hazinesi Çini, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, İstanbul; Bakırer, Ö. (1971). "Anadolu'da 13. Yüzyıl Tuğla Minarelerin Konum, Şekil Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara; Aslanapa, O. (1993). Türk Sanatı, İstanbul; Özkul, Kifayet (2020). "Anadolu Selçuklu Dönemi Mimari Yapılarında Turkuaz". *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cit.6, sayı.13, Kayseri.

²³ Detaylı bilgi için. Bkz. Kılavuz, N. B. (2005). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

altında görölen bacini²⁴, Selçuklu sanatında da görölen çini kakmaların devamı şeklindedir. Firuze renkteki çiniler burada tuğla arasındaki boşluklara kakılmıştır. Benzer uygulamaya, Anadolu'da çok sayıda Osmanlı dönemi camisinde karşılaşmak mümkündür.²⁵

Coğrafi yakınlık ve etkileşim açısından, Hurmal Ulu Cami minaresi günümüzde Irak ve çevresinde bulunan minarelerle yakın benzerlik içerisindedir. Irak'ın başkenti Bağdat'ta Abbasi dönemi eseri (10. yüzyıl) olduğu bilinen fakat Moğollar zamanında son şeklini alan Hulafa Cami ve minaresi (1271)²⁶ (Şekil 17) tuğla işçilikli gövde ve tek şerefe üzerinde yarım kubbeli petek formu yönüyle incelenen yapı ile benzeşmektedir. Hurmal Ulu Cami minaresi, yakın etkileşim çevresindeki Moğol dönemi eseri olduğu anlaşılan minarelerle de benzerlikleri görölmektedir. Irak/Alakoli Camii minaresi (1327) (Şekil 18)²⁷, Ömer El Sühreverdi Türbesi minaresi (1334) ve Mircan Camii ve medrese²⁸ minaresi (1357) gibi yapı örnekleri ile mimari ve malzeme kullanımı açısından benzerlikler içermektedir (Şekil 19, 20). Söz konusu minare örnekleri, Hurmal Ulu Cami ile tipolojik açıdan benzeşmekte olsa da, tuğla işçilikli zengin geometrik ve bitkisel süsleme kompozisyonları yönüyle ayrılmaktadır. Yapı, form ve özellikle kubbemsi petek düzeni açısından, Zengi Dönemi eseri Irak/ Musul Al-Habda Camii (Irak) (12. yy)²⁹ ve Artuklu eseri Mardin Camii kebir (Ulucami) minaresi (1176) ile yakından benzeştiği anlaşılmaktadır (Şekil 21). Bu benzerlikler, yakın çevrede Osmanlı dönemine kadar devam eden mimari gelenek ile açıklanabilir.

²⁴ Minarelerde, cepheyi hareketlendirerek için belirlenen kâse, çanak veya oyuklara çeşitli süsleme unsurları tatbik edilebilmektedir. Bacini uygulamasında, çini ile birlikte renkli taş ve seramikler kakma şeklinde tatbik edilmektedir.

²⁵ Polat, T. ve Orhanlı, O. (2020). Adıyaman Camilerinde Süsleme Unsuru Olarak" Bacini" Uygulamaları, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35: s.672-701; Turgay, P. (2021). "Geç Dönem Osmanlı Mimarisinde Bölgesel Bir Süsleme: Bacini (Şanlıurfa Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme)", *Sanat Tarihi Dergisi*, 30. 2, s.1117-1145.

²⁶ Shatha H. ve Yasameen R. (2018)."İraçi Architecture in Mongol Period", In: Matec Web Of Conferences. Edp Sciences. s.1-9.

²⁷ Shatha H. ve Yasameen R. (2018)."İraçi Architecture in Mongol Period", In: Matec Web Of Conferences. Edp Sciences. s.1-9.

²⁸ Shatha H. ve Yasameen R. (2018)."İraçi Architecture in Mongol Period", In: Matec Web Of Conferences. Edp Sciences. s.1-9.

²⁹ Kılıç, S. (2011). "Anadolu Türk İslam Minareleri ve Diğer İslam Ülkeleri Minarelerinin Genel Karakteristikleri ve Birbirleri İle Etkileşimleri", *Dünya Evliya Çelebi Yılında II. Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu 6 Eylül 2011 Köstence-Romanya: Bildiriler*, 2011, 252-273.

SONUÇ

Hurmali, sahip olduğu stratejik konumu sebebiyle, birçok medeniyetin izlerini taşıyan önemli bir etkileşim sahasında konumlanmıştır. Bölge, Hz. Ömer'in tayin ettiği El-Cezire'nin fatihi İyaz B. Ganem tarafından 633 yılında fethedilmiş ve İslam dini ile tanışmıştır. Bu dine bağlı olarak, bölge ve çevresinde Erken İslam devrinden, Osmanlı dönemi sonlarına kadar süregelen kesintisiz devam eden Türk-İslam süreçlerinde, çeşitli imaar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu eserlerden biri sayılan minareler, yörenin ve bölgenin üslup özelliklerini de yansıtırak mimari gelişmeler katetmiştir.

Kentlere, İslami kimlik kazandıran minareler, Erken İslam devrinde kütleli arayışlar ile şekillenmeye başlarken, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Beylikler ve son olarak Osmanlı döneminde asıl gelişimini tamamlamıştır.

Çalışma kapsamında, ilk inşası Atabekler dönemine tarihlendiği düşünölen ancak son mimari şeklini 16. yy Osmanlı döneminde aldığı anlaşılan Hurmalı Camii, minaresi dışında tamamen yok olmuştur. Minare, yapıdan bağımsız avlu içerisinde değerlendirilmiştir. Böylelikle, sağlam bir şekilde günümüze ulaşabilmiştir. Hakkında çok bilgi bulunan Hurmalı Camii ve minaresinin, ilk inşaa tarihi hakkında net bilgi sunabilecek herhangi bir kitabe unsuruna rastlanılmamıştır. Minare, günümüzde döneminin özgün; plan, mimari, süsleme ve malzeme dokusunu halen korumaktadır. Bu özelliklerinden dolayı, söz konusu minare, benzer üslupta inşaa edilen Atabekler dönemi minareleri ile yakından benzeşmektedir. Dolayısı ile minare, mimari üslup kritiğinden yola çıkılarak Atabekler döneminde inşaa edilmiş olabileceğini ve son şeklini 16. yüzyıl yarısı Osmanlı döneminde almış olabileceğini düşünmekteyiz.

İncelenen Hurmalı Camii minaresi, Türk ve İslam coğrafyasında dönemin ve bölgenin malzeme-üslup anlayışına uygun olarak şekillenen çok sayıda minareden, sadece bir örneği teşkil etmektedir. Minare, tipoloji ve malzeme kullanımı açısından tercih ve yerel bir uygulama yansıtmaktadır. Minaredeki tuğla işçiliği ve turkuaz çini kullanımını, Büyük ve Anadolu Selçuklu tuğlalı mozaik çini geleneğini sürdürdüğü düşünölmektedir. Bunun dışında,

minarede yer alan çini kakmardan hareketle, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı dönemi minarelerinde görülen bacini uygulamaları ile benzerlik içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma kapsamında, özgün niteliğini koruyan Hurlal Ulu Cami minaresinin, sanat tarihi disiplini çerçevesinde etraflıca irdelenmiş ve tanıtımı yapılmıştır. Sonuç olarak Hurlal Ulu Cami minaresinin, Türk-İslam sanatındaki yeri ve önemi belirlenmeye çalışılmış ve bölgede günden güne yok olmaya başlayan kültür abidelerinden birisi de bu çalışma kapsamında belgelenmiştir.

Şekiller

Şekil 14. Vabkent Minaresi (1198)
<https://www.orientalarchitecture.com>

Şekil 15. Harput Ulu Cami Minaresi (1156-1157)
<https://www.akmb.gov.tr> (Erişim: 27.03.2021)

Şekil 16.
Siirt Ulu Cami Minaresi (1129)
Erişim: <https://upload.wikimedia.org>

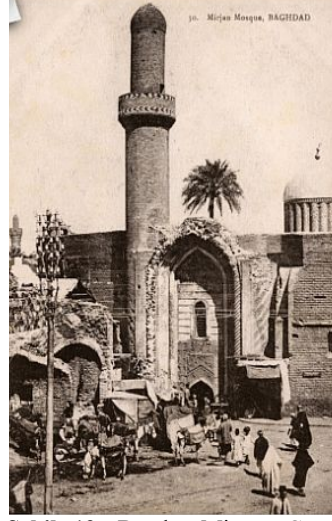

Şekil 17.
Erzurum Çifte Minareli Medrese minaresi (13.yy. sonu)
Erişim: <https://www.kulturportali.gov.tr/>

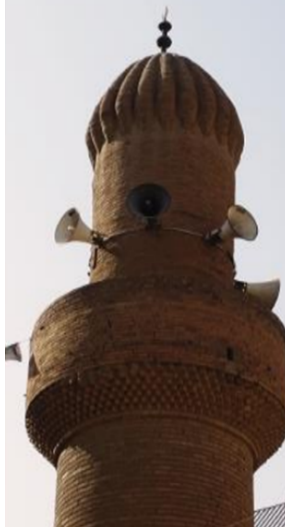
Şekil 18. Bağdat Hulafa Camii minaresi
(1356)

(1271) Erişim: <https://www.alamy.com/stock>

Şekil 19. Bağdat Mirjan Camii minaresi

Erişim: <https://www.prints-online.com/baghdad>

Şekil 20. Irak, Alakoli Camii minaresi (1327)
(S. Hasan ve Yasameen Rasheed)

Şekil 21: Musul Al-Habda Camii (Irak) (12. yy) ve Mardin Camii kebir (Ulucami) minaresi (1176) (S. Kılıç, 2011)

KAYNAKLAR

- Arık, O. ve Arık R. (2007). *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, İstanbul.
- Aslanapa, O. (1993). *Türk Sanatı*, İstanbul.
- Ayduşlu, N. (2013). "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri", *Journal of Graduate School of Social Sciences*, 2013, 17.2.
- Baban, C. (1989). *Şehir Adları*, Bağdat.
- Bakırcı, Ö. (1971). "Anadolu'da 13. Yüzyıl Tuğla Minarelerin Konum, Şekil Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", *Vakıflar Dergisi*, (ss.337-362), Ankara.
- Bilici, K. (2009). *Sanat Tarihi Anadolu-Öncesi Türk Kültür ve Sanatı İslâm Kültür Dünyasına Geçiş ve Türkler*, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, 2009, Ankara, 2-10.
- Denkbalant, A. (2010). *Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Dilşat, M. (2003). *Gülanberin Dünyü Hurmalın Bugünü*, Süleymaniye.
- Gündüz, F. (2005). "Minare", *İslam Ansiklopedisi*, (Cilt.30, ss.98-101) İstanbul.

- Muhammed. M. A. (1985). "Nadir Belgeler", Kavran Dergisi, (sayı.34, ss.147-148), Süleymaniye.
- Nakşibendi, E. (1983). "Şehrizor Ve Şehrizorler", Irak Bilgi Dergisi, (sayı.10, , ss.7-8.) Süleymaniye.
- Ömer, A. A. (1998). Kuzey Irak Coğrafyası, Erbil.
- Öney, Gönül (1987). İslam Mimarisinde Çini, İzmir.
- Özkul, Kifayet (2020). "Anadolu Selçuklu Dönemi Mimari Yapılarında Turkuaz". Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi (Cit.6, sayı.13, ss.291-318).
- Peterson, A. (1996). "Minaret", *Dictionary of Islamic Architecture*, (ss.187-190), USA.
- Polat, T. ve Orhanlı, O. (2020). Adıyaman Camilerinde Süsleme Unsuru Olarak "Bacini" Uygulamaları, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35: s.672-701.
- Kılıç, S. (2011). "Anadolu Türk İslam Minareleri ve Diğer İslam Ülkeleri Minarelerinin Genel Karakteristikleri ve Birbirleri İle Etkileşimleri", *Dünya Eoliya Çelebi Yılında II. Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu 6 Eylül 2011 Köstence-Romanya: Bildiriler*, 2011, 252-273.
- Kolay, E; Erdoğan, O. (2019). Zikzak: "Bir Ortaçağ Motifinin Anadolu Yansımaları", *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/1, 241-256.
- Salih, T. H. (2014). Hurmal İlçesinin Tarihi Mezar Taşları, Erbil Selahattin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bitirme Tezi), Erbil.
- Söylemezoğlu, K. (1954). İslam Dini İlk Camiler ve Osmanlı Camileri, İstanbul.
- Shatha H. ve Yasameen R. (2018). "Iraqi Architecture in Mongol Period", In: Matec Web Of Conferences. Edp Sciences.
- Tarihçi. (1998). "Hurmali İlçesinin Tarihi Eserleri", *Hazarmerd Dergisi*, sayı.6, Süleymaniye, s.135-141.
- Turgay. P. (2021). "Geç Dönem Osmanlı Mimarisinde Bölgesel Bir Süsleme: Bacini (Şanlıurfa Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme)", *Sanat Tarihi Dergisi*, 30. 2, s.1117-1145
- Uğurlu, M, Günaslan, E,Karaşin, A. (2017). "Dört Ayaklı Minarenin Modellenmesi ve Yapısal Analizi", *Mühendislik Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, s.414.
- Uysal, O. (1990). "Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeleri", *Fakülte Dergisi*, (Cilt.33, Sayı.1, Ankara, ss.505-533).
- İsmail, A. (2014). Kuzey Iraktaki Osmanlı Eserleri, Kahire Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahire.

Yetkin Ő. (1986). Anadolu'da Türk ini Sanatının Gelişmesi, İstanbul.

Yurttaş, H, Gökler, B. (2020)."Bir Minare İki Usta" *Doğu Esintileri Dergisi*, (sayı: 13, s.117).

Zalami M. H. (2008). Hurmal İlçesinin Antropoloji Araştırması, Erbil.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 06.12.2022

Submitted: 06.12.2022

Kabul Tarihi: 31.12.2022

Accepted: 31.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1215434>

İhsan DOĞRU¹

COVID-19 GÖLGESİNDE EL-MUBERRED'İN 'ET-TE'ÂZİ VE'L-MERÂSİ' (TAZİYELER VE AĞITLAR) ADLI KİTABINDA TAUNU YENİDEN OKUMAK

Öz: İnsanlık âlemi birkaç yıldır 2019 yılında Çin'de patlak veren ve oradan tüm dünyaya yayılan Covid-19 salgını gölgesinde yaşamına devam etmektedir. Eskisi kadar korkutucu sahneler içermese de hâlâ koronavirüs bulaşması sebebiyle gerçekleşen ölüm haberleri basında yer almaktadır. Bu ölüm haberleri her kesimden insanda kaygıya sebep olmaktadır. Bugün insanımız nasıl virüsle ilgili olup ondan hala korku duyuyorsa geçmişte yaşayan insanlar da - hastalıkla ilgili günümüz insanı kadar yeterli bilgi sahibi olmasalar da - taun olarak adlandırılan salgınlardan korku duymuşlar ve bu kaygılarını dile getirmişlerdir. Taun (veba) sorununa tabiilerin yanı sıra veba salgınına şahit olan ya da olayı duyan tarihçiler, seyyahlar, dil ve edebiyatçılar ilgi duymuş, konuyu farklı yönleriyle ele almıştır. Arap yazar ve şairler bu konuya yazı ve şiirlerinde yer vermiş ve onların bazıları da salgın sebebiyle vefat etmiştir. Toplu ölümlerin yaşandığı bu zamanlarda şiirler söylenmiş, yazılar yazılmıştır. Bu salgın hastalık taziye ve mersiyeleeri içeren kitaplara da konu olmuştur. Meşhur dil bilginlerinden el-Muberred de 'et-Te'âzi ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) adlı eserinde salgına yer vermiştir. Bu çalışmanın amacı el-Muberred'in bu kitabında taunla ilgili mensur sözler ve şiirlerde hangi hususların öne çıktığını irdelemek ve onun günümüzdeki salgında görülen psikososyal tutum ve davranışlarla örtüşen yanlarını ortaya çıkarmaktır. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma el-Muberred'in 'et-Te'âzi ve'l-Merâsî' adlı eserinde taunla sınırlı tutulmuştur. Çalışma sonucunda korkular karşısında zaman değişse de insan davranışlarının değişmediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Taun, Veba, Salgın, el-Muberred, et-Te'âzi ve'l-Merâsî

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, Arapça Mütercim ve Tercümanlık ABD, ihsandogru@kmu.edu.tr ORCID
<https://orcid.org/0000-0001-6056-8608>

RE-READING THE PLAGUE İN THE SHADOW OF COVID-19 IN AL-MUBARRAD'S BOOK NAMED 'AL-TA'AZİ WA AL-MARĀTHİ' (CONDOLENCES AND LAMENTATIONS)

Abstract: The world of humanity has been living in the shadow of the Covid-19 epidemic that broke out in China in 2019 and spread to the whole world from there for several years. Although it does not contain scary scenes as before, news of death due to coronavirus infection is still in the press. This news of death cause anxiety in people from all walks of life. Just as our people today are concerning about the virus and are still afraid of it, people living in the past - although they did not have as much knowledge about the disease as today's people - feared the epidemics called Taun and expressed these concerns. In addition to physicians, historians, travelers, language and literature writers who witnessed or heard of the plague epidemic were interested in the Taun (plague) problem and discussed the issue from different aspects. Arab writers and poets have included this subject in their writings and poems and some of them died due to the epidemic. In these times of mass deaths, poems were sung and articles were written. This epidemic has also been the subject of books containing condolences and elegies. One of the famous linguists, al-Mubarrad, also included the epidemic in his work named al-Ta'azı wa al-Marāthı. The aim of this study is to examine which aspects stand out in the prose words and poems about taun in this book of al-Mubarrad and to reveal its overlapping aspects with the psychosocial attitudes and behaviors seen in the current epidemic. In this study, the document analysis method, which is one of the qualitative research methods, was used. The study is limited to plague in al-Mubarrad's work named al-Ta'azı wa al-Marāthı. As a result of the study, it was seen that human behaviors did not change even though time changed in the face of fears.

Keywords: Taun, Plague, Epidemic, al-Mubarrad, al-Ta'azı wa al-Marāthı

GİRİŞ

İnsanlık âlemi dün olduğu gibi bugün de salgınların pençesi altında yaşamını sürdürmeye devam etmektedir. Geçmişte bilim veba salgınlarına kalıcı bir çözüm bulamamıştır. Günümüzde devam edegelen Covid-19 salgınına yönelik aşı çalışmalarını devam etmekle birlikte salgını kökünden bitirecek kesin bir çözüme henüz ulaşılamamıştır. Koronavirüs aşılıları grip aşılıları gibi enfeksiyonu önlemek için değil hastalığın hafif geçirilmesi amacıyla üretilmekte ve aşılıların koronavirüs kaynaklı ölüm oranını aşısızların koronavirüs sonucu ölüm oranıyla karşılaştırıldığında birincisinin daha düşük olduğu gözlenmektedir.² 2019 yılında yeni Koronavirüs salgını Çin'de başlamış ve diğer ülkelere yayılmıştır.³ Her gün güncellenen Covid-19 verilerine bakıldığında 26 Kasım 2022 tarihi

² "Omicron: Covid-19 aşılıları neden koronavirüse yakalanıyor?", BBC NEWS TÜRKÇE, Erişim tarihi: 20.11.2022, www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59936082.

³ "Statement on the first meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV)", World Health Organization, Erişim Tarihi: 28.11.2022, [https://www.who.int/news/item/23-01-2020-statement-on-the-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/news/item/23-01-2020-statement-on-the-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov)).

Covid-19 Gölgesinde El-Mubberred'in 'Et-Te' Âzî Ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) Adlı Kitabında Taunu Yeniden Okumak

itibariyle hastalığa yakalananların sayısı 645.807.584'e, hastalıktan ölenlerin sayısı ise 6.635.646'ya ulaşmıştır.⁴

Eski asırlarda ölenlerin sayısı da günlük olarak binlerle ifade edilmekteydi. Eski ile yeni dönem arasında mukayese yapabilmek ve durum tespitinde bulunmak için bu bilgilere yer vermek yararlı olacaktır. en-Nuveyrî, İsrailoğullarından taun sebebiyle gündüz vakti bir saat içinde yetmiş bin kişinin öldüğünü dile getirmektedir.⁵ 1348 yılında büyük taun zamanında Şam'da bulunan İbn Battûta halkın nasıl dua ve yakarıştta bulunduğundan bahsettikten sonra Allah'ın salgını hafiflettiğini, bir günde ölenlerin sayısının Kahire ile Mısır'da günde yirmi dört bine varırken orada günde iki bine düştüğünü dile getirir.⁶ Çalışmamıza konu olan bu kitapta da taunlarda ölenlerin sayısının günlük on bin, yetmiş bin gibi rakamlarla ifade edildiği görülmektedir.⁷ Günümüzde de dünya genelinde bu ölüm sayılarının binlerle ifade edildiği görülmektedir. Bu açıdan tıp her ne kadar ilerlese de insanlık âleminin bu salgınlar karşısında hala çaresiz bir halde bulunduğu görülebilmektedir.

Veba ölümleriyle ilgili rakamlara dünya edebiyatındaki romanlarda da rastlamaktayız. Camus'nun Veba adlı romanında Doktor Rieux'un vebayla ilgili bilgilerini hatırlamaya çalışırken tarihte yaşanmış olan otuza yakın büyük veba salgınında yüz milyona yakın ölümün gerçekleştiğini düşündüğünü görmekteyiz.⁸ London'ın Kızıl Veba isimli romanında ise dil profesörü Smith'in *Kızıl Ölüm*'den Avrupa kıtasında yaşayan tüm insanlardan en fazla yüze yakın insanın kurtulmuş olabileceği çıkarımını yaptığını; dünyada sekiz milyar insanın ölümüne sebep olan vebadan kurtulanların oranını milyonda bir olarak ifade ettiğini görürüz.⁹

⁴ "COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC", Worldmeter, Erişim Tarihi: 26.11.2022, <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

⁵ Şihâbuddîn Ahmed en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l- Ereb fî Funûni'l- Edeb*, XIII, I. Baskı, Tahk. Mufid Kumayha, (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l- 'İlmiyye, 2004), 231.

⁶ İbn Battûta, *Rihletu ibn Battûta*, IV. Baskı, (Beyrut: Dâru Sâdir, 2011), 59.

⁷ Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, I. Baskı. Haz. Halil el-Mansûr, (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l- 'İlmiyye, 1996),125,126.

⁸ Albert Camus, *Veba*, Çev. N. T. Öztokat, 42. Baskı, (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2020), 46.

⁹ Jack London, *Kızıl Veba*, Çev. L. Cinemre. 6. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 30, 50-52.

Covid-19 salgınında en çok merak edilenlerin başında hastalığın nereden çıktığıyla ilgili soru yer almaktadır. Bu konuda bazı politikacıların açıklamaları da dikkatleri Çin'e çekmektedir. ABD Başkanı Trump, koronavirus yerine 'Çin Virüsü' ifadesini kullanmasını virüsün Çin'den gelişine bağlamış ve salgının yayılmasından Çin'i sorumlu tutmuştur.¹⁰ Bu tartışmanın siyasi boyutu bir yana eski zamanlarda da bazı salgınların Çin'den yayıldığına dair inanışa şahit olmaktayız. Jarrar, Endülü's'teki veba salgınıyla ilgili bilgi verirken, Lisanuddin b. el-Hatîb, İbn Hâtime ve diğerlerinin hicri 734 yılındaki vebanın kaynağının Çin olduğu hususunda aynı kanaate sahip olduklarını aktarır.¹¹ Romanlarda da veba salgınıyla ilgili Asya'ya işaret edildiğini görmekteyiz. Kızıl Veba isimli romanda kolera salgınının Asya'dan yayıldığı bildirilmektedir.¹² Yine 'Anî't-Tuyûri Nahkî (Kuşlardan Bahsediyoruz) adlı romanda yazarın Çin'i salgının yayılmasına en elverişli yer diye gösterip bunun sebeplerinden bahsettiği ve tehlikeli grip salgınlarının kaynağının yalnız Güneydoğu Asya olduğunu açıklamaya çalıştığı görülür. eba risalesinde taundan Allah'a sığınmış ve Vverdî de -bn elŞair İ¹³ secili bir ifadeyle "ما صين عنه الصين ولا منع منه حصن حصين" "Ne Çin ondan korunabildi ne de aşılmaz bir kale" diyerek Çin adını diğer ülkelerin başında anmıştır.¹⁴

Bulaşıcı hastalıklar ve salgınlar toplumun tüm kesimlerine sirayet etmekte, bazıları bu hastalıklar sebebiyle vefat etmektedir. Bu hastalığın pençesine düşüp de kurtulamayan şair, yazar ve yöneticileri tarih ve edebiyat kitapları kaydetmektedir. es-Seffâh lakabıyla bilinen Abbasilerin ilk halifesi Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed h.136 yılında çiçek hastalığı sebebiyle ölmüştür.¹⁵ Dilci

¹⁰ Katie Rogers, & Lara Jakes, & Ana Swanson, "Trump Defends Using 'Chinese Virus' Label, Ignoring Growing Criticism", *The New York Times*, Erişim Tarihi: 20.11.2022, <https://www.nytimes.com/2020/03/18/us/politics/china-virus.html>.

¹¹ Salah Jarrar, "Kirâ'etun fi Makâmeti'l- Vebâ' li-Ebî Ali 'Umer ez-Zeccâl el-Mâlikî", Ed. Yakup Göçemen, *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e- Sempozyumu*, "Salgın Edebiyatı" Bildiriler kitabı içinde, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020, Aralık, 8.

¹² London, *Kızıl Veba*, 24.

¹³ Yakup Göçemen, "Modern Mısır Romanında Salgın Hastalıklar (Ahmed Hâlid Tevfik Örneği)". Ed. Yakup Göçemen, *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e- Sempozyumu*, "Salgın Edebiyatı" Bildiriler kitabı içinde, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020, Aralık, 98,99.

¹⁴ Zeynuddîn Ebû Hafs 'Umar b. Muzaffer b. 'Umar el-Verdî eş-Şâfi, *Divânü ibni'l-Verdî*, I. Baskı, Tahk. Abdulhamîd el-Hindâvî, (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l- 'Arabiyye, 2006), 87.

¹⁵ Celâleddîn es-Suyûtî, *Târîhü'l- Hulefâ'*, Tahk. Kasım es-Semâ'î er-Rufâi, Muhammed el-'Usmânî, (Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ubey el-Erkam, t.y.), 204,205.

Covid-19 Gölgesinde El-Muberred'in 'Et-Te'Âzî Ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) Adlı Kitabında Taunu Yeniden Okumak

Ebu'l-Esved ed-Du'elî h.69 yılında taun sebebiyle hayatını kaybetmiştir.¹⁶ Şair İbn el-Verdî ise h.749 yılında Halep'teki taunda vefat etmiş¹⁷ ve diğer birçok insan gibi o da bu salgınların kurbanı olmuştur.

Bilim dünyası insanı derinden etkileyen bu olaya nasıl ilk günden itibaren ilgi duymuşsa edebiyat âlemi de aynı hassasiyetle olaya yaklaşmıştır. Covid-19 salgını doğal olarak vebayla ilgili özellikle bilimsel çalışmaların sayısında bir artışa neden olmuştur. Son yıllarda bu konuyu odağına alan sempozyum ve konferanslar düzenlenmesi vebanın önemine de işaret etmektedir. Nitekim Covid-19 salgınının başlamasından bir süre sonra, 2020 yılı Temmuz ayında Kilis'te düzenlenen I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e-Sempozyumu vebanın Arap Edebiyatındaki izdüşümünü merkezine almıştır. Hâlâ pek çok bilimsel etkinlik düzenlenmeye devam etmektedir. Bu çalışmalar önemli verilerin elde edilmesine olanak sağlamaktadır.

Covid-19 pandemisi sürecinde dil ve edebiyat alanında yapılan bilimsel çalışmalar arasında Abdullah Durakoğlu ve Hamit Coşkun'un 'Albert Camus'nun Veba Romanını Pandemi (Covid-19) Sürecinde Yeniden Okumak' adlı araştırma makalesini sayabiliriz. Adı geçen bu makalede, tarihi süreçteki veba verileriyle kurgusu oluşturulan romanla mevcut pandemide yaşanan süreç detaylarıyla incelenerek karşılaştırılmıştır.¹⁸ 'Veba ve Koronavirüsten Hareketle Kurgusalın Gerçekliğe Dönüşümünde Felaketin Söylemsel Analizi' başlıklı makalesinde Ebubekir Bozavlı, Albert Camus'nun Veba adlı romanında insanların yaşadıklarıyla koronavirüs salgını zamanında yaşananlar arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir.¹⁹ Bir diğer çalışma Yakup Gelir'in 'Pandemi Dönemlerinde İnsan ve Hastalık İlişisine Dair İki Roman: Hakka Sığındık ve

¹⁶ Ragab İbrahim Ahmed Awad, "Şi'ru't- Tâûn beyne Ali ed- Dervîş ve Nikûlâ el-İstambûlî". Ed. Yakup Göçemen, *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e- Sempozyumu, "Salgın Edebiyatı"* Bildiriler kitabı içinde, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020, Aralık, 63.

¹⁷ Abdullah Kızılıçık, "İbn el-Verdî (749/1349) ve Tâun Kasidesi". Ed. Yakup Göçemen, *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e- Sempozyumu, "Salgın Edebiyatı"* Bildiriler kitabı içinde, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020, Aralık, 2; İbn el-Verdî, *Dîvânü İbnî'l-Verdî*, 12.

¹⁸ Abdullah Durakoğlu ve Hamit Coşkun, (2020). "Albert Camus'nun Veba Romanını Pandemi (Covid-19) Sürecinde Yeniden Okumak", *Birey ve Toplum Dergisi*, (2020) 10 (2), 279-294.

¹⁹ Ebubekir Bozavlı, Veba ve Koronavirüsten Hareketle Kurgusalın Gerçekliğe Dönüşümünde Felaketin Söylemsel Analizi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 108, (2020), 61.

Veba' adlı makalesidir. Adı geçen bu çalışmada da pandeminin tarihi süreci ve romanlar hakkında bilgiler verilmiş ve pandemide ortaya çıkan olgular her iki romanda konu edilen insan ve hastalık ilişkisi odağa alınarak analiz edilmiştir.²⁰

Bu araştırmanın önemi el-Muberrred'in bu eserinin Cahiliye döneminden kendi zamanına kadar taziye, ağıt, vasiyetler ve ölüm sebepleri ile ilgili muhtelif bilgiler içermesinde ve bu eseriyle ilgili taunu merkezine alan bir çalışma yapılmamış olmasında yatmaktadır. Bu açıdan bu çalışmanın alanda taunla ilgili bilimsel birikime katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Amaç

Bu çalışmada el-Muberrred'in 'et-Te'âzî ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) adlı eserinde taunla ilgili mensur sözler ve şiirler Covid-19 salgını gölgesinde ele alınarak, taunun edebiyata nasıl yansıdığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu salgının insan davranışına ve düşünce dünyasına nasıl etki yaptığı, Covid-19 zamanındaki gelişmeler ışığında irdelenecektir.

Yöntem

Sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda kullanılan yöntemler deneysel araştırma yapılan diğer alanlardaki çalışmalara göre farklılık göstermektedir. Nitel araştırmada en çok başvurulan veri toplama yöntemleri, "görüşme, gözlem ve yazılı materyallerin incelemesidir".²¹ el-Muberrred'in 'et-Te'âzî ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) isimli eserini ele alan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca tauna yer veren ve konuyla ilgili diğer bazı eserlere de yeri geldikçe müracaat edilmiştir.

Araştırma Problemi

Araştırmanın problem cümlesi: 'et-Te'âzî ve'l-Merâsî' adlı eserde taun şiir ve nesre nasıl yansımıştır, bu yansımada görülen insanın psikososyal tutum ve davranışları Covid-19 salgını zamanındaki tutum ve davranışlarla örtüşmekte midir, şeklinde özetlenebilir.

²⁰ Yakup Gelir, Pandemi Dönemlerinde İnsan ve Hastalık İlişisine Dair İki Roman: Hakka Sığındık ve Veba, *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, (2020), 209-232.

²¹ Zeki Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, (2015), 64.

Bir Terim Olarak Taun

Taun, طَعْنٌ kökünden olup veba anlamına gelir.²² Mazi fiilin meçhul siygası (طَعْنَ) 'Tauna yakalandı' anlamına gelen taun; دَاءٌ ورميٌّ وبائيٌّ سببه مكروب يصيب ("الطاعون): داءٌ ورميٌّ وبائيٌّ سببه مكروب يصيب " "Taun, sebebi farelere isabet eden bir mikrop olan bulaşıcı verem hastalığıdır, pireler onu diğer farelere ve insanlara taşır"²³ şeklinde tarif edilir. el-Cevherî taunu "الموت الوحي من الوباء" "Vebadan hızlı ölüm" şeklinde;²⁴ İbn Manzûr ise الطَّعْنُ fiil mastarını "المقتل بالزَّمامح" "mızrakla öldürme" aynı kökten gelen taunu ise "والطَّاعُونُ: المَرَضُ العَامُّ والوَبَاءُ الَّذِي يَفْسُدُ لَهُ الهَوَاءُ فَتَفْسُدُ بِهِ الأُمْرَجَةُ" "Umumî hastalık ve onda havanın bozulduğu ve bundan dolayı onunla huy ve bedenlerin bozulduğu veba" diyerek tarif etmiştir.²⁵ el-Câhiz Kitabı'l-Hayevân'ında şu ibareye yer verir: "والعرب تزعم أن الطاعون طعن من الشيطان، ويسمونه الطاعون رماح الجن." "Araplar taunun şeytanın bir darbesi olduğunu iddia eder ve taunu cinlerin mızrakları olarak adlandırırılar"²⁶ Bu ifadede taun şer güçlerle irtibatlandırılmakta ve bu iddiada eski Arapların tauna yakalanan kişinin cinlerin/şeytanların mızrağını yediği, onların darbesine maruz kaldığına inandıkları söylenmektedir. Kaynağı bilinmeyen tehlike her zaman korkutucu olmuştur. Yukarıda adı geçen kitaplardaki farklı tariflere rağmen taunun salgın bir hastalık olduğu konusunda genel bir görüş birliği olduğu görülmektedir.

Hadislerde Taun

el-Muberrred kitabına salgınla ilgili Hz. Muhammed'in sözlerini de almıştır. Taunla ilgili hadis kitaplarında farklı hadisler yer almaktadır. Bazı hadisler yaygın bir şekilde günümüzdeki salgın sırasında yeniden gündeme gelmiştir. İmam Müslim'in Sahîh'inde şu meşhur hadis yer almaktadır:²⁷ "Bu ağrı veya

²² Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Feyrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, II. Baskı, (Beirut, Muessesetu'r-Risâle, 2005), 1213.

²³ Mecma' el-Luga el-Arabiyye, Ta'ûn. *el-Mu'cem el-Vesît* sözlüğü içinde. 4.Baskı, (2004), 558.

²⁴ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, VI, 4. Baskı, Tahk. Ahmed Abdulgaffâr 'Attâr, (Beirut: Dâru'l- 'İlm li'l- Melâyîn, 1990), 2158

²⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, (Kahire: Dâru'l- Maârif, t.y.), 2677.

²⁶ Ebû 'Usmân 'Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbu'l-Hayevân*, VI, II. Baskı, Tahk. Abdusselam Muhammed Harun, (Mısır: Mektebetu ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1965), 218.

²⁷ el-İmâm el-Hâfız Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Sahîh-u Muslim*, I. Baskı, (Riyad: Beytu'l- Efkâr ed-Devliyye, 1998), 911.

hastalık sizden önce bazı ümmetlerin kendisiyle cezalandırıldığı bir azaptır. Sonra o, yeryüzünde kalakaldı. O bir gider, bir gelir. Kim onun bir yerde olduğunu duyarsa oraya gitmesin, kim de onun bulunduğu bir yerde olursa ondan kaçma [isteği] onu oradan çıkarmasın!''. Hadiste veba salgınının dönem dönem ortaya çıkacağı belirtilmiştir. Ahmed İbn Hanbel ise Müsned'inde *''Ümmetimin helaki ta'n (öldürme) ve taun (veba) iledir''* hadisine yer verir.²⁸ Sahîh-i Buhârî'de de *''Taun [ondan dolayı ölen] her Müslüman için şehadettir''*²⁹ hadisi yer alır. Bu uyarılara ve mükâfatın şehadet mertebesi oluşuna bakılırsa taunun basite alınacak bir hastalık olmadığı anlaşılır. Nitekim Covid-19 salgınının başlangıcında Çin'de görülen ürkütücü görüntüler³⁰ salgının ne kadar tehlikeli olduğuna dikkatleri çekmektedir.

el-Mubberred (m.826-899)³¹

el-Mubberred lakabıyla şöhret bulan, yaşadığı dönemde Bağdat'ta Arap dilinin önderi, önde gelen edebiyat ve ahbâr bilgini Muhammed b. Yezîd b. 'Abdi'l-Ekber es-Sumâlî el-Ezdî (m.826-899) Basra'da doğdu, Bağdat'ta hayata gözlerini yumdu.³² Nahiv âlimi el-Mubberred, *'el-Kâmil'* isimli eserin yazarıdır.³³ Büyük ilim sahibi biriydi, öyle ki dille ilgili sahip olduğu bilgilerin çokluğu ve onları nasıl ezberlediği şaşkınlık yaratmış, bunun neticesinde yalancılıkla suçlanmış ve hatta bazıları dilde aslı olmayan bir konuyu seçerek onun yalan söyleyip söylemediğini görmek için onu bu konuda sınamaya tabi tutmuştur.³⁴ Dürüst bir rivayet edici ve nükteci bir kişiydi.³⁵ Farklı kaynaklarda görüldüğü üzere el-

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Musned el-İmâm Ahmed b. Hanbel, XXXII*, Tahk. Şuayb el-Arna'ût, Muhammed Nuaym el-İrksûsî, Muhammed Ridvân el-İrksûsî, 1. Baskı. Beyrut: Muessese'ti'r- Risâle, 1999), 293.

²⁹ el-Buhârî, *Muhtasarü Sahîh el-Buhârî*, Haz. Mustafa Dîb el-Bugâ, (Şam: el-Yemâme li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1994), 656.

³⁰ Bu görüntüler için Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=hcCbD0SVVIk>; <https://www.egehaber.com/cin-de-urkutucu-goruntuler-koronavirus-sokak-ortasinda-h292314-311685/>

³¹ Doğum tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu çalışmada el-'Alâm'daki tarih esas alınmıştır.

³² Hayreddin ez-Ziriklî, *el-'Alâm*, 15. Baskı, (Beyrut: Dâru'l- 'İlm li'l-Melâyîn, 2002), VII: 144.

³³ el-İmâm Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XII, Tahk. Şuayb el-Arna'ût, Ali Ebû Zeyd, 9. Baskı, (Beyrut: Muessese't er- Risâle, 1993), 576.

³⁴ el-İmâm el-Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, IV, I. Baskı, Tahk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l- Garb el-İslâmî, 2001), 604.

³⁵ Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemu'l- 'Udebâ*, VI, I. Baskı, Tahk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru'l- Garb el-İslâmî, 1993), 2679.

Covid-19 Gölgesinde El-Mubberred'in 'Et-Te'Âzî Ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) Adlı Kitabında Taunu Yeniden Okumak

Mubberred'in kendisinden önceki dil bilgileri ve edebiyatçılara, tarihi olaylara ilgili olduğu, onlardan rivayetlerde bulunduğu görülmektedir. Çalışmamıza konu olan bu eseri de ondaki bu rivayet ilgisinin bir neticesidir.

et- Te'âzî ve'l-Merâsî

Kitabı İbn en-Nedîm, el-Hamevî ve Brockellman 'et-Te'âzî' şeklinde kısa adıyla,³⁶ ez-Ziriklî ise 'et-Te'âzî ve'l-Merâsî' şeklinde uzun adıyla kaydetmektedir.³⁷ Halil el-Mansûr kitabın dipnotlarını düzenlemiş ve 1996'da Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından Beyrut'ta kitabın ilk baskısı yapılmıştır. el-Mubberred kitabın mukaddimesinde kendisinden övgüyle bahsettiği Kadı İsmail b. İshak'ın vefatının kendisini bu kitabı yazmaya yönelttiğini belirtir.³⁸ Yazar kitabına aldığı mersiyelelerin seçiminde nasıl bir yol tuttuğunu şöyle açıklamaktadır: "Mersiye (ağıt) şiirleri çoktur. Onların hepsinden en enfes olanlarını ve bir şeyden de en iyisini seçiyoruz. Şiir dışındaki sözlerden de aynı şekilde...".³⁹ Kitaba ilk olarak Hz. Muhammed'in vefatını Hz. Ali'den rivayet ederek başlar ve ardından O'nun ölüm karşısında Müslümanlara nasihat ettiği "تَعَرُّوا عَنْ مَوْتِكُمْ بِي" "Ölümlerinizi için benim[ölümüm]le taziyede bulunun" hadisine yer verir.⁴⁰

el-Mubberred'in kitabına aldığı ilk şiirde de Hz. Muhammed'in vefatına vurgu yapılmaktadır.⁴¹

تَعَرَّ وَمَاءَ الْعَيْنِ مُنْهَمِلٌ يَجْرِي بِهِ الدَّهْرُ أَوْ سَاقَ الْجَمَامِ إِلَى الْقَبْرِ وَأَلُو كُنْتَ تَعْرِيبَهُنَّ مِنْ نَبِجِ الْبَحْرِ عَلَى أَحَدٍ، فَاجْتَهِدْ بُكَاءَكَ عَلَى عَمْرُو	وَقُلْتُ لِعَبْدِ اللَّهِ إِذْ جَدَّ بَـاِكِيَا لَعَمْرِي لَئِنِ أَنْبَعْتَ عَيْنِيكَ مَا مَضَى لِنَسْتَفِدُّنُ مَاءَ الشُّوْنِ بِأَسْرِهِ تَأْمَلْ! فَإِنَّ الْبُكَاءَ رَدَّ هَالِكَا
--	---

³⁶ Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, I. Baskı, (Beyrut: Dâru İhyâ'it- Turâsî'l- 'Arabî, 2006), 65; Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemu'l- 'Udebâ*, I. Baskı, Tahk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru'l- Garb el-İslâmî, 1993), VI: 2684; Carl Brockelmann, *Tâ'rîhu'l- Edebi'l- 'Arabî*, II, Ar. Çev. Abdulhalîm en-Neccâr, IV. Baskı, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif,t.y.), 166.

³⁷ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-'Alâm*, VII, 144.

³⁸ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 5.

³⁹ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 49.

⁴⁰ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 6.

⁴¹ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 6.

عَلِيٌّ وَعَبَّاسٌ وَالْأَبِيُّ بَكْرٌ	وَلَا تَبْكِي مَيْتًا بَ—غَدًا مَيْتًا أَجْنَةً
<p><i>Ağlaması şiddetlenince Abdullah'a dedim ki</i></p> <p><i>Hayatıma ant olsun ki gözlerini tabi kılsan alıp götürdüğüne</i></p> <p><i>Elbette göz pınarlarındaki yaşın tamamını tükettirdin</i></p> <p><i>Bir düşünsene! Eğer ağlamak bir ölmüşü geri getirseydi</i></p> <p><i>Öyleyse bir ölüye ağlama, kabre koydukları ölüden [Hz. Muhammed] sonra</i></p>	<p><i>Sabret, gözyaşları boşanıp akarken Zamanın veya ölümün kabre sevk ettiğine</i></p> <p><i>Onları denizin çoğundan çıkarmış olsan bile</i></p> <p><i>Birine, o zaman sen ağlamayı Amr için sarf et</i></p> <p><i>Ali, Abbas ve Ebu Bekir ailesinin</i></p>

Yazar taziye bölümünde taziyenin tanımını yapmış ve önde gelen kişilerin nasıl taziyede bulunduğu dair rivayetler sunmuştur.⁴² Şiir kısmında Cahiliyeden ve İslami dönemden mersiyeler, öğütlerden vs. seçkiler yapmış, lüzum gördüğü yerlerde “*Şiirin en iyisi övgüyü acınmayla katıp karıştırandır...*”,⁴³ “*bil ki Hansâ'nın sözü en güzel sözlerdendir...*”⁴⁴ şeklinde açıklamalarda bulunmuş ve bu şiirlerin lafızlarını şerh edip edebi tenkidini yapmıştır.

Kitapta taunla ilgili ilk olarak kaydedilen hadise Ömer b. Abdulaziz'in oğlu Abdulmelik'le ilgilidir. Olay şöyle aktarılır:⁴⁵

“Ömer b. Abdülaziz, oğlu Abdülmelik'in yanına girdi. Onun [sonradan] ölümü taun sebebiyleydi. İnsanlar [o zaman] şöyle diyordu: 'Taun bulaşırsa –ki o irin toplamış bir yaradır(çıban)- ve eğer o yumuşak ise, sahibinin onu atlatması umulur, sert ise sahibinden umut kesilir'. Durum

⁴² el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 7-11.

⁴³ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 19.

⁴⁴ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 20.

⁴⁵ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 33.

böyle iken Ömer b. Abdülaziz oğlu Abdülmelik'in yanına girdi ve ' Bırak yarana dokunayım' dedi. Abdülmelik ise babasının ona dokunup sonra da korkuya kapılmasını hoş görmedi, [çünkü] o sertti. Ona şöyle dedi: 'Beni kendi halime bırakır mısın ey Müminlerin Emiri?' Bunun üzerine Ömer onun kendisini niye [yaraya dokunmaktan] menettiğini anladı ve ona 'Oğulcuğum niçin [böyle yapıyorsun]? Allah'a andolsun ki, benim için seni önden gönderip seni[n sevabını] hasenat defterimde bulmam, senin beni önden gönderip beni[m sevabını] hasenat defterinde bulmandan daha sevimlidir.' deyince oğlu 'Ey müminlerin Emiri, Allah'a ant olsun ki benim için senin sevdiğinin gerçekleşmesi benim sevdiğimin gerçekleşmesinden daha sevimlidir.' dedi. Bunun üzerine ona dokundu ve şöyle dedi: ' Ey Abdülmelik, «Gerçek rabbinden gelendir, öyleyse sakın kuşku duyanlardan olma!»'. Bunun üzerine oğlu: '«İnşallah beni sabredenlerden biri olarak bulacaksın»' dedi.'

Burada taundan bahsederken مَسَّ fiilinin edilgen formu kullanılmıştır. Elle dokunmak anlamına gelen bu kelime Kur'ân'da şeytanın çarpması olarak da geçmektedir.⁴⁶ Yine taun sebebiyle vücutta oluşan arızı durum yumuşak-sert şeklinde ifade edilerek taundan kurtulmanın hangi hallerde olacağına dair inanişaya yer verilmektedir. Buradan çıkarılacak sonuç o zamanda vücut üzerinde oluşan bu arızı durumların neyle sonuçlanacağına dair tecrübe sahibi olduklarını göstermektedir.

Taunla ilgili ikinci hadisede bedevi bir kadının dört oğlunun taun ya da benzeri bir hastalığa yakalandığı, annelerine sürekli uğrayan dört kardeşin kendilerini görünce üzülmeyin diye ondan uzak durdukları ve belirli zaman aralıklarıyla peş peşe dördünün de öldüğü anlatılır.⁴⁷ Bu anlatılanlardan taunun ya da benzeri hastalığın insanın zahiri görünüşünde olumsuz değişikliklere sebebiyet verdiği ve görülenlerde üzüntüye sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Kitapta Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve diğer halifelerle önde gelenlerin ölüm esnasında vasiyetlerine de yer verilmiştir. Amvâs Taununa yakalanarak

⁴⁶ Bakara Suresi, 256. ayet.

⁴⁷ el-Muberrred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 55,56.

vefat eden Şam orduları komutanı sahabi Ebû Übeyde b. el- Cerrâh'ın vasiyeti şöyle yer almaktadır:⁴⁸

“Lut b. Yahya Ebû Mihnef şöyle dedi: Ebû Übeyde b. el-Cerrâh Ürdün'de tauna yakalanınca Müslümanlardan orada hazır bulunanları çağırdı ve şöyle dedi: 'Size kabul ettiğiniz takdirde daima hayır içinde olacağımız bir vasiyette bulunuyorum: Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Ramazan orucunu tutun, sadaka verin, hacca gidin, umre ziyareti yapın. Birbirinizle görüşün, yöneticilerinize nasihat edin, onları kandırmayın. Dünya hayatı sizi oyalamasın, bir kişi bin yıl da yaşasa benim gördüğünüz sonumun benzerine varması kaçınılmazdır. Allah Âdemoğullarına ölümü mukadder kıldı, onlar muhakkak ölecektir. Onların en akıllısı rabbine en çok itaat eden ve kıyamet günü için en çok çalışandır. Yüce Allah'ın selamu, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. Muaz b. Cebel, insanlara namaz kıldır.”

Amvâs Taununa yakalanan Muaz b. Cebel'i ziyaret sahnesi şöyle anlatılmaktadır:⁴⁹

“Amvâs Taunu olduğunda Muaz'ın tauna elinden yakalanması sebebiyle biz onun yanına girdik, onu baygın halde, sanki bir toplulukla tokalaşıp hoş karşılar gibi elini uzatırken gördük. Ayıldığında ona dedik ki: Ebû Abdurrahman, senin yanına girdiğimizde sanki sen bir toplulukla tokalaşıp onları hoş karşılıyor gibiydin. O da şöyle dedi: Evet, rabbim benim oğluma sabrımdan hoşnut oldu ve beni kabrime uğurlayacak mukarreb melekleri bana gönderdi.”

Bu anlatılanlardan Muaz'ın hastalığa elinden yakalandığı ve hastalık esnasında baygınlık geçirdiği görülmekte ancak hastalığın nasıl sirayet ettiği ile ilgili bilgi verilmemektedir.

Taunla eş anlamlı olan veba kelimesi de kitapta geçmektedir. Muhacirler Medine'ye gelip hummaya tutulduğunda Hz. Muhammed Allah'a şöyle yalvarmıştır:⁵⁰

⁴⁸ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 76.

⁴⁹ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 93.

⁵⁰ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 156,157.

Covid-19 Gölgesinde El-Mubberred'in 'Et-Te'Âzî Ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) Adlı Kitabında Taunu Yeniden Okumak

“Allah’ım, ‘Utbe b. Rebî’a ve Ebû Cehl b. Hişâm’dan [intikamımızı] al, Nitekim bizi yerimizden [edip] veba yurduna çıkardılar. Allah’ım Mekke’yi bize sevdirdiğin gibi Medine’yi de bize sevir ve onun vebasını (humma) Cuhfe’ye naklet.”

Önceki Veba Salgınları ve Toplu Ölümler

Yazar, Ebu'l- Hasen'in taun haberleriyle ilgili şöyle dediğini aktarmaktadır:⁵¹

“Taun’un haberinden bize ulaşan; insanların taunda ölenleri için taun dışında [ölenleri için] korktukları gibi korkmadıklarıdır. Bunun sebebi [normal zamanlarda] insanların birbirini teselli etmeleridir, onların içine korku girince herkes kendi canı için korkuyor ve çocuk, aile ve akrabayı unutuyor.”

Ebu'l- Hasen'in sözünün devamında Irak'ta İslami dönemdeki aralarında Şîreveyh, Cârîf, Kaynat, Amvâs gibi taunların olduğu meşhur beş büyük taundan ve taunlardaki ölü sayılarından bahsetmektedir.⁵² Cârîf Taunu şöyle anlatılmaktadır:⁵³

“Cârîf Taunu (h.79): Üç gün içinde her gün yetmiş bin kişi öldü. Bu taunda Enes b. Malik'in seksen üç oğlu (yetmiş üç de denilmektedir), Abdurrahman b. Ebi Bekre'nin kırk oğlu vefat etmiştir. 'Ubeydullah b. 'Umeyr taundan kaçmış, oğullarını da beraberinde götürmesine rağmen otuz oğlu vefat etmiştir. Berâ' el-Mâzinî şöyle dedi: Taunda Sadaka b. Amir el Mâzinî'nin bir günde yedi oğlu ölmüştür. Sonra [onların yanına] girdi ve onları topluca kefenlenmiş halde gördü ve 'Allah'ım ben müslümanım, kayıtsız teslim olmuşum' dedi.”

Benzer bir hadiseyi Süleyman b. Kahzam anlatmaktadır. O, evinin insanla dolu olduğunu ve Cârîf Taunu zamanında Mekke'ye gittiğini, döndüğünde ise geride bir tek babası ile babaannesinin sağ kaldığını aktarmaktadır.⁵⁴ Taun zamanında bir evde elli kişi yaşarken ertesi gün hepsinin ölüp kimsenin kalmadığı da

⁵¹ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 125.

⁵² el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 125-128.

⁵³ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 125.

⁵⁴ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 126.

zikredilenler arasındadır.⁵⁵ Haccac döneminde birçok ev ahalisinin öldüğü, Haccac'ın Haricilerin o evlerde saklanmalarını engellemek için evleri yıktığı, insanların birçok ev satın aldığı ve [ölüp] o evlerde defnedildikleri anlatılmaktadır.⁵⁶ Yine pazartesi gecesi bir kadınla evlenen bir adam, hanımının yanından ayrılıp Cuma günü geri geldiğinde hanımı, ana babası, kız kardeşi ve hizmetçisinden kimsenin kalmadığını bildirmektedir.⁵⁷ Bu bilgilerden o dönemde toplu ölümlerin yaşandığı, bazı evlerdeki insanların hepsinin hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.

Amvâs Taununda Velid b. el-Mugîre ve es-Sahr ailelerinden yirmişer gencin vefat ettiği aktarılmaktadır.⁵⁸ Bununla ilgili birkaç beyitte bu olayla birlikte taun şöyle zikredilmektedir:⁵⁹

<p>فَالشَّامُ إِن لَّمْ يُفْنِنَا كَـ عَشْرِينَ لَمْ يَطْرُرْ لَهُمْ شَـ لِمِثْلِ هَذَا الْعَجَبِ الْعَـ ذَلِكَ مَا خَطَّ لَنَا الْـ</p>	<p>مَنْ يَنْزِلِ الشَّامَ وَيُغْرَسُ بِهِ أَفْنَى بَنِي صَخْرٍ وَفُرْسَـ وَمِنْ بَنِي أَعْمَـ طَعْنَا وَطَـ</p>
<p>Kim Şam'a girer ve orada konaklarsa O, Sahroğulları ve süvarilerini yok etti Onların amcaoğullarından da bir mislini [Mızrak] Vuruş[uy]la ve taunla [yok etti], onların ölümleri</p>	<p>[Bilsin ki] Şam bizi yok etmediyse de o yakındır [Onlardan] bıyığı [henüz] çıkmamış yirmi kişiyi İşte bunun gibisi ne şaşılacak şeydir İşte o, [kaderi] yazanın bize yazdığıdır</p>

⁵⁵ el-Muberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsi*, 126.

⁵⁶ el-Muberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsi*, 126.

⁵⁷ el-Muberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsi*, 126,127.

⁵⁸ el-Muberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsi*, 128.

⁵⁹ el-Muberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsi*, 128.

Şair ilk beyitte Şam'a gidip kalacakları uyarılmaktadır. O kentin büyümesine kanılmamasını taunun ve çatışmalarda silah darbeleriyle Sahroğulları ve amcaoğullarından öldürülenleri zikrederek savaşın yanı sıra taun belasının da kentin üzerine indiğini belirtmektedir. Ölenleri anarken bıyıkları bitmemiş diyerek onların gençliğini baharında öldüklerini dile getirmektedir. Yine daha önce belirtildiği gibi aileler büyük küçük hep birden tauna yenik düşmektedir. Savaş meydanında ölenler eli silah tutacak kişilerden oluşur. Orada silah darbesinden kaçılabilir ama taunun pençesinden kaçmak onlar için dahi mümkün olmayabilecektir.

Ayrıca Irak ve Şam'da vuku bulan taun salgınlarının büyüklüğü ve meşhur oluşlarından bahsedilmektedir.⁶⁰ Bu durum salgınların büyükşehirlerde toplu ölümlere sebebiyet verdiğini göstermektedir.

h.87 yılında vuku bulan Kaynât Taununda cariyelerin öldüğü bildirilmektedir.⁶¹ h.131 yılı Recep ayında görülen, Ramazan ayında şiddetlenen taunda her gün on bin cenazenin sayıldığı, günlerce bu halin böyle devam ettiği ve Şevval ayında taunun hafiflediği belirtilmektedir.⁶² Taunun birkaç ay hafifledikten devam ettiği görülmektedir. Taun aylarca hatta yıllarca sürebilir. Günümüz insanları birkaç yıldır bu salgını yaşamakta ve ne kadar süreceği bilinmemektedir. İbn el-Verdî de veba risalesinde bahsettiği taunun on beş seneden beri devam ettiğini bildirmektedir.⁶³

Taun Olan Yerden Hastalığın Sirayet Etmesi

Hastalığın başkalarına sirayetiyle ilgili kitapta ilginç bir olay bir adamın ağzıyla şöyle aktarılmaktadır:⁶⁴

“Taun zamanında rüyamda sanki evimden on iki cenazenin çıkarıldığını gördüm. Ben ve ailem on iki kişiyiz. Sonra bizden on bir kişi vefat etti, bir tek ben kaldım. Sonra kendi kendime dedim ki: Ben sayının sonuncusuyum. Sonra evden çıktım ve ertesi gün geri döndüm. Bir de ne

⁶⁰ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 125,129.

⁶¹ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 126.

⁶² el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 126.

⁶³ İbn el-Verdî, *Dîvânü ibni'l-Verdî*, 87.

⁶⁴ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 125.

göreyim, bir hırsız hırsızlık için girmiş ve evde vebaya yakalanmış sonra da vefat etmiş. Bunun üzerine cenazesini çıkardık."

Burada anlatılana göre hırsız bir gün içinde aynı hastalığa yakalanmış ve hastalık sebebiyle ölmüştür. Bu da hastalığın hastaların bulunduğu ortamdan bulaştığı ve hızlıca ölüme yol açtığını göstermektedir.

Kullanılan Eşyadan Vebanın Bulaşması

Kitapta bir mezar soyguncusunun taun zamanında bir kabri açıp ölüyü dışarı çıkardığı ve elbisesini soyup aldığı ve o vakit hastalığı kapıp orada öldüğü, cesedi bulunduğu ölünün elbiselerinin yanında olduğu aktarılmaktadır.⁶⁵ Burada mezar soyguncusunun ölen kişiden veya elbisesinden hastalığı kapdığı dile getirilmektedir.

Salgının Görüldüğü Evlerin Kapılarının Mühürlenmesi

Bununla ilgili Muaz et-Temmâr ilginç bir olay anlatmaktadır.⁶⁶

"Bana bir ev ahalisinin topluca öldüğü bilgisi ulaştı. İçinde farkında olmadıkları süt emen küçük bir bebek varken onun kapısını kapattılar. Birkaç ay sonra taun hafifleyince kapıyı açtılar. Bir de ne görsünler içerde emekleyen bir çocuk var. Onun bu haline şaşırıldılar. Sonra birden bir köpek duvardan atlayıp evin içine girdi ve bir tarafa çömeldi, küçük çocuk ona doğru emekledi ve onun memesinden emdi. Ardından duvarı atlayıp dışarı çıktı. Bu, küçük çocuğun alışkanlığı haline geldi ve emeklemeye devam etti."

Taundan Kaçma

Ali b. Zeyd b. Cud'ân'ın taundan el-Seyyale'ye kaçtığı ve fakat her Cuma günü Cuma namazı için gelip geri döndüğü, insanların ona "Taundan kaç!" dedikleri ama sonunda tauna yakalanıp kaçtığı yerde vefat ettiği aktarılmaktadır.⁶⁷ Burada Cuma ibadeti ile taun arasında kalan bir kişinin sonunda bu kararını hayatıyla ödediği görülmektedir. İçişleri Bakanlığı genelgesiyle Covid-19 zamanında, 16 Mart 2020 itibariyle salgın kontrol edilebilir hale gelinceye kadar bir süreliğine cami ve mescit gibi ibadet yerlerinde topluca vakit ve Cuma

⁶⁵ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 126.

⁶⁶ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 126.

⁶⁷ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 127.

Covid-19 Gölgesinde El-Muberrred'in 'Et-Te' Âzî Ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) Adlı Kitabında Taunu Yeniden Okumak

namazları kılınmasının tedbir kapsamında askıya alındığı görülmektedir.⁶⁸ Yine eşeğinin sırtında taundan kaçan bir kişinin Basra'dan çıkıp gidişinden bahsedilmektedir.⁶⁹ Sert yasakların başladığı ve insanların korkuya kapıldığı Covid-19'un ilk döneminde insanlar Türkiye'de şehirleri terk edip kırsala, sahil bölgelerine ve yaylalara kaçmaya başlamıştır.⁷⁰ Ulaşım aracı ve sığınılacak yer değişmiş olsa da salgın esnasında insan davranışında benzerlikler görülmektedir.

Taundan kaçan Murakka' bin el-Alâ'nın on iki oğlunun tamamı vefat etmiş, kendi elleriyle onları Senâm dağının eteğine defnetmiş ve şöyle ağıt yakmıştır:⁷¹

<p>بَرَّابِيَةَ مُجَاوِرَةَ سَنَامَا بِنَفْسِي تِلْكَ أَصْدَاءَ وَهَامَا تَلَقَّانَا وَكَانَ لَنَا جَمَامَا وَلَمْ أَرِ مِنْتَلْ هَذَا الْعَامِ عَامَا</p>	<p>دَفَنْتُ الدَّافِعِينَ الضَّيِّمَ عَيْي أَقُولُ إِذَا ذَكَرْتُهُمْ جَمِيعَا فَلَيْتَ جَمَامَهُمْ إِذْ فَارَقُونَا فَلَمْ أَرِ مِنْتَلْهُمُ هَلْكَوا جَمِيعَا</p>
<p>Benden zulmü uzaklaştıranları defnettim Onları topluca yâd ettiğim vakit derim ki</p>	<p>Senâm'a (dağ) yakın bir tepeye İçimde, işte yankılar ve sadâ kuşları⁷²</p>

⁶⁸ "Cami ve Mescitlerde Cemaatle İbadet Edilmesi Genelgesi", İçişleri Bakanlığı, Erişim Tarihi: 25.11.2022, <https://www.icisleri.gov.tr/cami-ve-mescitlerde-cemaatle-ibadet-edilmesi-genelgesi>.

⁶⁹ el-Muberrred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 127.

⁷⁰ Volkan Zoğal ve Gözde Emekli, "The changing meanings of second homes during Covid-19 Pandemic in Turkey", *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 42, 2020: 170.

⁷¹ el-Muberrred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 125.

⁷² *الهام* kelimesi *الهامة* kelimesinin çoğuludur ve sadâ kuşu anlamına gelir. Sadâ kuşu, Arapların iddiasına göre ölü toprak altında yok olduğunda başından çıkan kuştur. Bkz. Ebû 'Usmân 'Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbu'l- Hayevân*, VI, 220; *الهامة* "Arapların öldürülenin başından çıktığını iddia ettiği bir kuştur ve intikamı alınana kadar o şöyle deyip durur: 'Beni sulayın, beni sulayın'. Ona sadâ denir." Bkz. Mecma' el-Luga el-Arabiyye, *el-Mu'cem el-Vesît*, 1000. Burada beyitte geçen *أصداء* 'yankılar' anlamına gelebildiği gibi Sadâ kuşunun çoğulu da olabilir. Bu durumda *الهام* ve *أصداء* eşanlamlı iki kelime olarak da gelmiş olabilir.

Keşke onların ölümü bizi ayırdığında Ne onlar gibi topluca öleni gördüm	Bizi de alsaydı ve bizim için ölüm olsaydı Ne de bu yıl gibi bir yıl
--	--

Bu sayılar aynı aileden neredeyse çocukların tamamının öldüğünü bildirmesi veba salgınının ürkütücü boyutlarını gözler önüne sermesi açısından anlamlıdır.

Taunla İlgili Batıl İnançlar

Şam'da taunlar çok oluyor ve halifelerle çocukları taundan sahraya kaçıyorlardı.⁷³ Halife Hişâm b. Abdülmelik Rusafe'de konaklamak isteyince kendisine "Ey müminlerin Emiri, korkma, halifeler tauna yakalanmaz. Tauna yakalanan bir halife ne duyduk ne gördük" dediklerinde halife "Benim üzerimde mi denemek istiyorsunuz?" diyerek cevap verir.⁷⁴ Halife bunu söyleyenlerin hastalıkla ilgili bilgi sahibi olmadıklarını ve kendisinin deneme tahtası olmak istemediğini dile getirmiştir.

Taunun Şiirde Anılması

Şiraz'da olan İbn Şibl b. Ma'bed el-Becelî'nin ailesinin taunda ölüm haberi kendisine ulaşınca onlara üzüdür ve şu kasideyi inşad eder:⁷⁵

عَرِيْبًا كَمَا بَعَضُ الرِّجَالِ عَرِيْبُ كَمَا يَنْبِرِي دُونَ اللَّخَاءِ عَسِيْبُ نَوَى غُرْبَةً عَمَّنْ نُحِبُّ شَطُوبُ لَهُمْ مِنْ فُؤَادِي بِالْعِرَاقِ نَصِيْبُ إِلَيْهِ إِذَا كَانَ الْإِيْبُ أُوْبُ؟ فَعَالَتْهُمْ مِنْ دُونِ ذَلِكَ شَعْبُ لَهُنَّ عَلَيَّ كُلِّ الْأَنْسَامِ رَقِيْبُ وَالْحَيِّ مِنْ أَنْفَاسِهِنَّ دُنُوبُ	سَمَا لَكَ فِي شِيْرَارَازَ هَمٌّ فَلَمْ تَنَمْ بِرَثْنِي صُرُوفُ الدَّهْرِ مِنْ كُلِّ جَانِبِ أَقْوَمِ لَأَصْحَابِي وَقَدْ قَدَّقْتُ بِنَا مَتَى الْعَهْدُ بِالْأَهْلِ الَّذِينَ تَرَكَتُهُمْ وَهَلْ تَرَكَ الطَّاعُونَ لِي مِنْ قَرَابَةِ وَكُنَّا نُرَجِّي أَنْ نَصِيْرَ إِلَيْهِمْ مَقَادِيْرُ لَا يُغْفَلَنَّ مَنْ كَانَ يَوْمَهُ سَقَيْنَ بِكَاسِ الْمَمُوتِ مَنْ قَدْ أَصَبَتْهُ
--	--

⁷³ el-Muberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 129.

⁷⁴ el-Muberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 129.

⁷⁵ el-Muberred, *Kitâbu't-Te'âzi ve'l-Merâsî*, 127.

<p>بَعِيدٌ وَلَا هُمْ فِي الْحَيَاةِ قَرِيبٌ رَأَيْتُ الْمَنِيَا تَعْتَدِي وَتَتُوبُ حَوَادِثُ، كُلُّ الْعَالَمِينَ نُصِيبُ إِلَى أَجْلِ نُدْعَى لَهُ فَتُجِيبُ</p>	<p>فَقَدْ أَصْبَحُوا لَا دَارَ لَهُمْ مِنْكَ غُرْبَةً وَهَمُّونَ عَلَيَّ بَعْضَ وَجْدِي أَنِّي وَأَنْبِيَّيَ رَأَيْتُ النَّاسَ أَقْبَى كِرَامَهُمْ وَمَا نَحْنُ إِلَّا مِنْهُمْ غَيْرَ أَنْتَ</p>
<p>Şiraz'da sana uzaktan bir kaygı[lı haber] ulaştırıldı ve sen uykuya dalmadın Dehrin (zaman) musibetleri beni her yandan yonttu Dostlarıma derim ki, bizi atmışken Irak'ta terk ettiğim aileme kavuşma ne zaman? Acaba taun bana hiç bir akraba bıraktı mı? Biz onlara varmayı umuyorduk Yazgılar günü geleni unutmaz[gaflete düşmez] Onlar [yazgılar] yakaladıklarına ölüm şarabını içirdiler Onlar [öyle] oldular ki [artık] ne evleri senin için uzak gurbet Benim hüznümü biraz hafifletti, Ve insanları gördüm, ulularını yok etti Biz de sadece onlardan biriyiz ancak biz</p>	<p>Garip (gurbette biri) olarak, bazı insanların garip olduğu gibi [Hurma] Ağacının lifinden hurma dalının yontulduğu gibi Gurbet ayrılığı, sevdiklerimizden uzağa Onların kalbimde yeri var Dönüş vaki olduğunda ona dönebileceğim? Ama o olmadan önce ölüm onları yakaladı Onların her yaratılan üzerinde gözetleyeni var [Her] Canlı için onların yudumlarından bir pay var Ne de onlar [senin] hayatta [olan] yakın[ın]dır. Ölümün erkenden gidip geldiğini görmem Hadiseler , [bu hadiseler] herkesi avlıyor [Bir vakit] Ölümüne çağırılırız ve ona icabet ederiz</p>

el-Becelî kasidesine başlarken kendisini ikinci tekil şahıs yerine koyarak hitap etmektedir. Ailesinin taunda ölüm haberiyle üzüntüden uyku gözlerine haram olmuştur. Gurbetteyken, arkasında kimse kalmadığı için artık gurbette oluşunun bir anlamı da kalmamıştır. Belalar şairin başına öyle inmiştir ki ağacın dallarının budandığı gibi onun da adeta kolu bacağı budanmıştır. Taun geride dönüp görebileceği kimseyi bırakmamıştır. Tüm umutları suya düşmüştür. Şair bunları anlattıktan sonra kaderden kurtuluşun olmadığına ve ölüm şarabından bir gün yaratılan her canlının içeceğine işaret etmekte, her canlı gibi kendilerinin de ölüm çağrısına uyacaklarını bildirmektedir. Kasidede başlangıçtaki şahsi musibetten sona doğru geneli ilgilendiren musibete, ölüme ve faniliğe doğru akıcı bir geçiş yapıldığı görülmektedir.

Taun dışında ilginç ölüm ve hastalıklar da kitapta yer almaktadır. Bunlardan kangren olup taun gibi vücudu ifsada götüren bir hali burada zikredeceğiz. Zubeyr b. el-Âvvâm'ın oğlu, Medine'deki yedi büyük fıkıh âliminden biri olan 'Urve'nin başına gelen hadise şöyle anlatılır:⁷⁶

"İshak b. Eyyup, 'Âmir b. Hafs ve Mesleme b. Muharib dedi ki: 'Urve b. Zubeyr, yanında Muhammed b. 'Urve olduğu [oğlu] halde Velid b. Abdulmelik'in yanına geldi. Sonra Muhammed ahıra girdi. Bir hayvan ona darbe vurdu ve o ölü olarak yere düştü. 'Urve'nin bacağında da kangren oluştu. O gece virdini terk etmedi. Velid ona dedi ki: 'Onu kes, yoksa vücudunu ifsat edecek'. Yaşlı biri olduğu halde onu testereyle kesti. Onu kimse de [destek olmak için] tutmadı. Sonra dedi ki: 'Gerçekten bu yolculuğumuzda yorgun düştük'."

Bunun dışında kitapta sebebi belirtilen ölüm ve hastalıklar şöyle sıralanabilir:

-Kurdun bebeğin karnını deşerek yemesi, devenin sahibinin yüzüne ayağıyla vurarak yüzünü parçalayıp gözlerini kör etmesi⁷⁷

-Çok kişi öldürülmesinden dolayı atların kan[deryasının]a dalması ve bu ölenler arasında iki çocuğun olması⁷⁸

⁷⁶ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 37.

⁷⁷ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 37.

⁷⁸ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 46.

Covid-19 Gölgesinde El-Mubberred'in 'Et-Te' Âzî Ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) Adlı Kitabında Taunu Yeniden Okumak

-Hamile kadının ölmesi⁷⁹

-Deve ve koyunların ölümü⁸⁰

Bulgular

Kitabın farklı yerlerinde Kuran'dan ayetlere, hadislere yer verildiği görülmektedir. Yazar bu açıdan klasik yazı geleneğine uymuştur.

Hız. Muhammed başta olmak üzere halifeler ve bilginler dâhil toplumun birçok tabakasına mensup insanların yakınlarını kaybetmelerini yazar ele almaktadır.

Taun hakkında bilgi verilmektedir. Burada beden üzerindeki meydana gelen değişimler –yara/çıban- yumuşak-sert gibi sıfatlarla ifade edilmektedir. Yine taun karşısında insan davranışları anlatılmıştır.

Taunla ilgili şiir sayısı sınırlıdır. Bu şiirlerde de tauna dair bilgiler yoktur. Taunla ilgili detaylı bilgiler rivayetlere dayalıdır.

Ölümler, hastalıklar, uzuvların kaybı ve bunların nasıl meydana geldikleri anlatılmıştır.

Kangren gibi vücuda yayılacak durumlarda kangren olan uzvun kesilmesi gerektiğini ilk İslami döneme yakın zamanda yaşayan insanlarca bilinmektedir.

Ölüm esnasında ölenlerin okuduğu dualara, ayetlere yer verilmiştir.

Peygamber, halife, halife çocukları, sahabeler, asker, yönetici, erkek, kadın ve çocuk olsun toplumun tüm tabakalarından insanlar ile deve, koyun gibi hayvanların ölümlerine yer verilmiştir.

“...koyun derisinin yüzülmüşünden dolayı acı çekmez”⁸¹ gibi hikmetli sözlere yer verilmiştir.

⁷⁹ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 53.

⁸⁰ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 87.

⁸¹ el-Mubberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 38.

Bedduaya da yer verilmiştir. şair Leyla el-Ahyeliyye sevdiğini küçümseyen bir adama “Eğer yalancıysan Allah onunu⁸² felç eylesin. Fakirliğini daim kılsın...”⁸³ diyerek beddua etmiştir.

Kitapta Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve diğer halifelerle önde gelenlerin ölüm esnasında vasiyetlerine de yer verilmiştir.

Taunla ilgili ölüm sayıları, insan davranışları, toplumsal olaylara yer verilmiştir. Bununla beraber taunla ilgili şiir sayısının sınırlı olduğu görölmektedir. Bu şiirlerde de tauna dair bilgiler yoktur. Taunla ilgili detaylı bilgiler rivayetlere dayanmaktadır. şiirlerde taun sebebiyle şairlerin iç dünyalarına tesir eden acının kelimelere döküldüğu, hayatın geçiciliği ve ölümlle ilgili hikmetli sözler söylendiği dikkati çekmektedir.

TARTIşMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

el-Mubberred, ‘et-Te’âzi ve’l-Merâsî’ adlı eserinde insanlığın kaçınılmaz sonu olan ölüm hadisesini merkeze almış ve ölümlerin ardından yaşayanların nasıl mersiyeler inşad ettiklerini, birbirlerine taziyelerde bulduklarını kendi zevkine göre seçtiği şiirler, mensur sözler ve rivayetler üzerinden ortaya koymuştur. Kitabı yazma gayesini belirttikten sonra İslam Peygamberi Hz. Muhammed’in vefatıyla ilgili Hz. Ali’den nakilde bulunmuştur. Hz. Peygamberin taziyeyle ilgili hadisinden sonra ilk şiirinde de yine peygamberin vefatına vurguda bulunulduğu görölmektedir. Peygamber, sahabeler, halifeler, halife çocukları, kadılar, toplumun önde gelenleri ve sıradan halk tabakasının ölümleri ve bu ölümler etrafında konuşulanlar kitapta yer almıştır. Kitabına hadisler, halife ve önde gelenlere ait sözler, vasiyetler, nasihatler, şairlere ait kısa da olsa lafızlarını açıkladığı pek çok şiiri almış, rivayetlerde ölümlerin meydana gelişleriyle ilgili dikkat çekici bilgiler sunmuştur.

Bu bilgilerin en dikkat çekenlerinin başında taunla ilgili olanlar gelmektedir. Bunlar rivayet geleneğiyle aktarılmaktadır. Hacimce çok olmasa da bu bilgiler

⁸² Parmaklarının on tanesini yani iki elinin birden felç edilmesini istemektedir ki bir insana yapılabilecek en kötü beddualardan birisidir.

⁸³ el-Mubberred, *Kitâbu’t-Te’âzi ve’l-Merâsî*, 50.

eski zamanlarda yaşanan taunla ilgili çarpıcı bilgiler vermekte, o zamana ait insan davranışlarına ışık tutmaktadır. Taun sebebiyle vefat edenlerle ilgili sayıca az da olsa şiir söylendiği görülmektedir. Edebiyat insan unsurundan tamamen soyutlanamayacağı için insanın duygu ve düşünce dünyasının yanı sıra yaşamışlıklara yer vermesi kaçınılmazdır. Diğer bir tabirle yaşananların, şair ve yazarların düşünce dünyasının inşasında rol aldığı ve böylece edebi ürünlerin ortaya çıktığı göz ardı edilmemelidir. Kitaptaki şiirlerde taunla ilgili detaylı bilginin bulunmaması şiiri söyleyenin acısının büyüklüğüne ve şiirin zor bir sanat oluşuna bağlanabilir. Bunun sonucunda nesirde kâtibin metne yön verdiği gibi şair şiire yön veremeye bilmektedir. Ayrıca hastalığın gizemli oluşu da detaylı bilgi verilmemesinin sebebi sayılabilir. Nitekim Câhiz'in de yukarıda belirttiği gibi tâunu eski Araplar '*Cinlerin mızrakları*' olarak görmektedir. Şair hayal dünyasına dalmadan bir tasvir yapacaksa gözle görülmeyen bir âleme ait olduğu düşünülen bir unsur, görülen âlem gibi detaylı tasvir edilemeyebilir. Bu gibi etkenleri de sayarsak şiirlerin hastalık hakkında bilgi vermede yeterli olmadığı görülür. Kitaptaki taunla ilgili bilgileri Covid-19 salgını gölgesinde değerlendirdiğimizde zaman değişse de insanın bilinmeze karşı içinde duyduğu korkunun ve bu korkuya karşı geliştirdiği davranışların değişmediği görülebilmektedir.

Covid-19 salgını ile edebiyat ve bilim dünyasında salgına karşı artan ilginin edebi ürünlerde çeşitliliğe yol açacağı ve sahada kıymetli çalışmaların ortaya çıkmasına sebep olacağı görülmektedir. Bu alanda ortaya çıkarılacak ya da yaratılacak yeni şiir ve nesirlerin sahada çeşitlilik sağlayacağı ve bunlar üzerinde yapılan bilimsel çalışmaların da alanı zenginleştireceği bir gerçektir.

Kaynakça

Awad, Ragab İbrahim Ahmed. "Şi'ru't- Tâûn beyne Ali ed- Dervîş ve Nikûlâ el- İstambûlî", Ed. Yakup Göçemen, *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e- Sempozyumu, "Salgın Edebiyatı"* Bildiriler kitabı içinde, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, (2020, Aralık): 61- 73.

el-Bağdâdî, el-İmâm el-Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Hatîb. *Târîhu Medîneti's-Selâm, IV. I.* Baskı, Tahk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 2001.

- Bozavlı, Ebubekir. "Veba ve Koronavirüsten Hareketle Kurgusalın Gerçekliğe Dönüşümünde Felaketin Söylemsel Analizi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 108, (Eylül 2020): 50-63.
- Brockelmann, Carl. *Tâ'rîhu'l- Edebi'l- 'Arabî, II. Ar. Çev. Abdulhalîm en- Neccâr, IV. Baskı. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.*
- el-Buhârî. *Muhtasarı Sahîh el-Buhârî*. Haz. Mustafa Dîb el-Bugâ. Şam: el-Yemâme li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1994.
- el-Câhiz, Ebû 'Usmân 'Amr b. Bahr. *Kitâbu'l- Hayevân, VI. II. Baskı, Tahk. Abdusselam Muhammed Harun. Mısır: Mektebetü ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1965.*
- Camus, Albert. *Veba*. Çev. N. T. Öztokat, 42. Baskı. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2020.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcu'l- Luğa ve Sihâhu'l- 'Arabiyye, VI. 4. Baskı, Tahk. Ahmed Abdulgaffâr 'Attâr. Beyrut: Dâru'l- 'İlm li'l-Melâyîn, 1990.*
- Durakoğlu, Abdullah ve Coşkun, Hamit. "Albert Camus'nun Veba Romanını Pandemi (Covid-19) Sürecinde Yeniden Okumak", *Birey ve Toplum Dergisi*, (2020) 10 (2), 279-294.
- el-Feyrûzâbâdî, Meccuddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-Muhît. II. Baskı. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005.*
- Gelir, Yakup. "Pandemi Dönemlerinde İnsan ve Hastalık İlişkinine Dair İki Roman: Hakka Sığındık ve Veba", *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, (2020): 209-232.
- Göçemen, Yakup. "Modern Mısır Romanında Salgın Hastalıklar (Ahmed Hâlid Tevfik Örneği)". Ed. Yakup Göçemen, *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e- Sempozyumu, "Salgın Edebiyatı"* Bildiriler kitabı içinde, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, (2020, Aralık), 90-101.
- Yâkût el-Hamevî, er-Rûmî, *Mu'cemu'l- 'Udebâ, VI. I. Baskı, Tahk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l- Garb el-İslâmî, 1993.*
- Jarrar, Salah, "Kirâ'etun fî Makâmeti'l- Vebâ' li-Ebî Ali 'Umer ez-Zeccâl el-Mâlikî", Ed. Yakup Göçemen, *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e-*

Covid-19 Gölgesinde El-Muberrred'in 'Et-Te'Âzî Ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) Adlı Kitabında Taunu Yeniden Okumak

Sempozyumu, "Salgın Edebiyatı" Bildiriler kitabı içinde, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, (2020, Aralık), 7-19.

İbn Battûta. *Rihletu ibn Battûta*. IV. Baskı. Beyrut: Dâru Sâdir, 2011.

İbn Hanbel, Ahmed. *Musned el-İmâm Ahmed b. Hanbel, XXXII*. Tahk. Şuayb el-Arna'ût, Muhammed Nuaym el-İrksûsî, Muhammed Ridvân el-İrksûsî, 1. Baskı. Beyrut: Muessese'ti'r- Risâle, 1999.

İbn Manzûr. *Lisânu'l- 'Arab*. Kahire: Dâru'l- Maârif, t.y.

İbn en-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. I. Baskı. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l- 'Arabî, 2006.

İbn el-Verdî, Zeynuddîn Ebû Hafs 'Umar b. Muzaffer b. 'Umar eş-Şâfiû, *Dîvânu ibni'l-Verdî*. I. Baskı, Tahk. Abdulhamîd el-Hindâvî. Kahire: Dâru'l-Âfâki'l- 'Arabiyye, 2006.

Karataş, Zeki. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, (2015, Ocak), 62-80.

Kızılçak, Abdullah. "İbn el-Verdî (749/1349) ve Tâun Kasidesi". Ed. Yakup Göçemen, *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın e- Sempozyumu, "Salgın Edebiyatı"* Bildiriler kitabı içinde, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, (2020, Aralık), 1-6.

London, Jack. *Kızıl Veba*. Çev. L. Cinemre. 6. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

el-Muberrred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd. *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*. I. Baskı. Haz. Halil el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l- 'İlmiyye, 1996.

Mecma' el-Luga el-Arabiyye, "Ta'ûn". *el-Mu'cem el-Vesît* sözlüğü içinde. 4.Baskı, 2004.

Muslim, el-İmâm el-Hâfız Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Sahîh-u Muslim*. I. Baskı. Riyad: Beytu'l- Efkâr ed-Devliyye, 1998.

en-Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed. *Nihâyetu'l- Ereb fî Funûni'l- Edeb, XIII*. I. Baskı, Tahk. Mufid Kumayha. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l- 'İlmiyye, 2004.

es-Suyûtî, Celâleddîn. *Târîhü'l- Hulefâ'*. Tahk. Kasım es-Semâ'î er-Rufâî, Muhammed el-'Usmânî. Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ubey el-Erkam, t.y.

ez-Zehebî, el-Îmâm Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XII. Tahk. Şuayb el-Arnaût, Ali Ebû Zeyd, 9. Baskı. Beyrut: Muesseset er- Risâle, 1993.

ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-'Alâm*, VII. 15. Baskı. Beyrut: Dâru'l- 'İlm li'l-Melâyîn, 2002.

Zoğal, Volkan ve Emekli, Gözde. "The changing meanings of second homes during Covid-19 Pandemic in Turkey", *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 42, (2020), 168-181.

Web Siteleri:

BBC NEWS TÜRKÇE. "Omicron: Covid-19 aşılılar neden koronavirüse yakalanıyor?". Erişim tarihi: 20.11.2022. www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59936082.

Egehaber. "Çin'de ürkütücü görüntüler! Koronavirüs sokak ortasında öldürdü". Erişim tarihi: 20.11.2022. <https://www.egehaber.com/cin-de-urkutucu-goruntuler-koronavirus-sokak-ortasinda-h292314-311685/>

İçişleri Bakanlığı. "Cami ve Mescitlerde Cemaatle İbadet Edilmesi Genelgesi". Erişim Tarihi: 25.11.2022. <https://www.icisleri.gov.tr/cami-ve-mescitlerde-cemaatle-ibadet-edilmesi-genelgesi>.

Rogers, Katie & Jakes, Lara & Swanson, Ana, "Trump Defends Using 'Chinese Virus' Label, Ignoring Growing Criticism", *The New York Times*. Erişim Tarihi: 20.11.2022. <https://www.nytimes.com/2020/03/18/us/politics/china-virus.html>.

WION. "Gravitas: Wuhan Coronavirus: Six videos that triggered a panic". Erişim Tarihi: 27.11.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=hxCbD0SVVIk>.

World Health Organization. "Statement on the first meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV)". Erişim Tarihi: 28.11.2022. <https://www.who.int/news/item/23-01-2020-statement-on-the-meeting-of-the>

İhsan DOĞRU

Covid-19 Gölgesinde El-Mubberred'in 'Et-Te' Âzî Ve'l-Merâsî' (Taziyeler ve Ağıtlar) Adlı Kitabında
Taunu Yeniden Okumak

international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-
outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov).

Worldmeter. "COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC". Erişim Tarihi:
26.11.2022. <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

(ATAD)

- 247 -

ATAD

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Geliş Tarihi: 21.12.2022

Kabul Tarihi:25.12.2022

Article Type: Book review

Submitted: 21.12.2022.

Accepted:25.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1222568>

Selma GÖKÇE¹

Nejla Günay, Zoraki ittifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler, ilk baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2020.

Kitap içindekiler kısmı, kısaltmalar, ön söz, giriş, üç ayrı ana başlık, sonuç, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Kitaba özet niteliğinde bir ön sözle başlanmış, içerik bakımından açık ve anlaşılır bir dille dönemin siyasal ve sosyaldurumu ele alınmıştır. Osmanlı Devletinde, XIX. Yüzyılın son zamanlarında ortaya çıkan ayrılıkçı fikirlerle birlikte Balkanlar, Ermeniler ve Araplar 'ın kendi devletlerini kurma arzusu ve bunun beraberinde getirdiği çözüm önerileri, Jön Türklerin kuruluğu ve mücadelesi, Meşrutiyet arzusu, II. Abdulhamit'in duruğu, ortaya atılan Osmanlıcılık fikri ve yine Meşrutiyet için Ermeni cemiyetleriyle yapılan ittifakların neden ve sonuçlarını ele alarak yapılan ön söz gayet açık ve anlaşılır akademik bir dille ele alınmış kitabın tamamı için bir bütünlük sağlamıştır. Kitabı oluşturan üç ana bölümden birincisi; ittifaka giden yol başlığıyla ele alınmıştır. " Jön Türk-Taşnaksutyun İttifakına Doğru" ana başlığı ile başlıklandırılmıştır.

Birinci bölüm öncelikle Osmanlı devletinin XX. Yüzyılın başında çevresindeki muhalif hareketleri ele almıştır. Rusya'daki muhalefet hareketler, Taşnaksutyun

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, selmagokce476@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5401-2424>

komitesinin Kafkasya'daki etkinliği, Kafkasya'daki gelişmeler karşısında Jön Türklerin tutumu, İran'daki muhalefet hareketleri ve Taşnaksutyun Komitesi'nin İran topraklarındaki etkinliği anlatılmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti'ndeki muhalif hareketler, Hristiyanlar 'ın kurduğu muhalif komiteler ele alınmıştır. Örneğin: Amerikan Komitesi, Taşnaksutyun Komitesi, Hınçak Komitesi gibi komiteler açıklanmıştır. Sonrasında ise Ermenilerin diğer muhalif komitelerle olan ilişkileri incelenmiştir. Bunlar da şu şekildedir; Ermeniler 'in Makedon Komitelerle ilişkileri, Ermenilerin Bulgar Komitelerle ilişkileri, Bulgaristan'da yapılan Taşnak kongreleri ve Ermenilerin Kürtlerle ilişkileri ele alınmıştır. Devamında ise Müslümanların kurduğu muhalif komiteler başlığı atılmış ve en önemli muhalif komite olan Jön Türkler'in kuruluş amacına ve faaliyetlerine yer verilmiştir.

Jön Türkler 'in diğer muhalif gruplar arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bunlar Jön Türk- Taşnaksutyun ilişkileri, 1902 Jön Türk Kongresi, 1902 Kongresi sonrasında Jön Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler ve ittifak arayışı şeklindedir. Birinci bölümün bir diğer başlığı olan II. Abdulhamit'e Muhalif Grupların Birleşmesi konusu ele alınmıştır. Konu yine Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşmesi daha sonra 1907 Muhalif Güçler Kongresi ve Jön Türk- Taşnaksutyun ittifakı ele alınmıştır. Yine Osmanlı topraklarında muhalif propagandanın artması ile yaşanan karışıklıklar ele alınmıştır. Komitelerin nasıl Osmanlı topraklarına girip silahlanma faaliyetlerini yürüttüğü değerlendirilmiş ve bunların beraberinde getirdiği Kastamonu Olayları, Erzurum Olayları, Trabzon Olayları, Bitlis Olayları, Diyarbakır Olayları ve Van Olayları ele alınmıştır. Buraya kadar olan kısımda Osmanlıya dışardan muhalif olan hareketler ve Osmanlı içindeki destelileri neden muhalif oldukları açıklanmış ve bu ittifakların sonucu olarak ortaya çıkan Ermeni Olaylarının neden ortaya çıktığı kronolojik olarak açıklanmış ve verimli nitelikli bilgi sunulmuştur. Yine bu süreçte meydana gelen II. Meşrutiyetin İlanı ve sonrasındaki gelişmeler ele alınmıştır. Bunların sırasıyla Osmanlı'ya içeriye dönük yansımaları, siyasi partiler ve cemiyetlerle ilgili gelişmelere yer verilmiş son olarak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra izlenen İttihad-ı Anasır Politikası ve beklentilere değinilmiştir. Sonrasında ise amaçları Meşrutiyet Rejiminin yeniden ilan edilmesi olan ve bu yüzden ortak hareket eden ittifak ve Terakkilerle Ermeni ilişkileri ele alınmıştır.

Ermenilerin Osmanlı'ya dönmeleri ve Ermeni Patrikhanesi, Ermeni komiteleri, diğer Ermeni gruplar arasındaki görüş ayrılıkları, İttihat ve Terakki'nin genel durumu incelenmiştir. Birinci bölümün son ana başlığında ise II. Meşrutiyetten sonra Osmanlı Mebusan Meclisinde çıkarılan bazı kanunlar ve Ermeniler'in tutumu ele alınmıştır. Bu kanunlar Cemiyetler Kanun'u ve nasıl çıkarıldığı sonrasında Gayrı Müslimlerin askerlik düzenlemeleri, bürokratik ve eğitimle ilgili düzenlemeleri içermektedir. II. Meşrutiyet'in hem Osmanlı halkı hemde ayrılıkçı fikirleri olan Ermeniler üzerindeki etkisinin değerlendirildiği birinci bölüm kronolojik bir sıra takip edilerek açık ve anlaşılır bir dille ele alındığı için dönemi araştıran araştırmacı için yeterli bir kaynaktır.

İkinci bölümde ise ana başlık ittifakı zora sokan gelişmelerdir. İttifakı zora sokan gelişmeler iç ve dış gelişme olarak başlıklandırılarak incelenmiştir. İttifakı zora sokan iç gelişmelerde kendi içinde kronolojik sırayla başlıklandırılmıştır. Maraş Olayları, Kayseri Olayları, Adana Olayları değerlendirilmiş sonrasında Doğu Anadolu'nun siyasi ve sosyal durumu ve Müslümanlarla Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklar ele alınmıştır. Ermeni'lerin bölge ile ilgili propaganda çalışmaları, Kürtlerin Ermenilerin yürüttüğü propagandaya tepkisi ve Kürt Aşiretlerin izlediği yol, arazi anlaşmazlıkları ile bu durumun İttihat ve Terakki-Taşnaksutyun ilişkisine etkisi, Taşnaksutyun'un Doğu Anadolu bölgesindeki faaliyetleri konusu ele alınmış bu konularda neden Kürt aşiretler ve İttihat ve Terakki ile Ermenileri'in kopukluk yaşadığına ayrıntılı bir şekilde bakılmıştır. Daha sonra Ermeni patriklerinin istifası ve din değiştirme konusu ele alınmış bu bölümde Ermenilerin din konusunda çektikleri sıkıntılar ve bu durumun sonucunda ortaya çıkan durumlara değinilmiştir. Kitabın bu bölümünde veriler bir örnek konuya açıklık getirmesi bakımından çok kıymetlidir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü ve din politikasını gözler önüne seren, Ermenilerin fikirlerine değer verildiğini gösteren bir örnektir. İslam dinine geçerek Ayşe adını alan Ermeni kızın öyküsü bu duruma örnektir.

5 Mayıs 1910 tarihinde Azadamant Gazetesi'nde yayınlanan haber ve beraberinde getirilen çözümün örnek olarak verilmesi her iki taraftan olayın dinlenip çözüme ulaştırılması dönemin hukuk sistemini ve Ermenilere verilen kıymeti aktarması bakımından değerlidir. Ermenilerin 1913 seçimlerini boykot etme girişimleri, Ermeni Patrikhanesi'nin Rum Patrikhanesi ile iş birliği çabaları ve Rum Patrikhanesi'nin tutumu, Rum'larına seçimlere iştirak etme kararının

ardından Ermenilerin tutumu konusu ve Ermeni siyasi partilerinin seçimler konusundaki tutumu mebus adaylarının belirlenmesinde yaşadığı sıkıntılar, konuları ele alınmıştır. Bu konularda hem patrikliğin faaliyetlerine hem de Ermeni sorunlarına objektif bakılarak okuyucuya iç gelişmeler aktarılmıştır. Daha sonra ikinci bölümün ikinci ana başlığı olan ittifakı zora sokan dış gelişmeler ele alınmıştır. Bunlardan biri Rusya ve İngiltere'nin Meşrutiyet'in ilan edilmesine bakışı ve Osmanlı siyaseti konusu olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu konusu incelenmiş ardından Trablusgarp Savaşı, Birinci Balkan savaşı ele alınmıştır. Savaşın başlamasından önce devletlerin genel durumu, Osmanlı ordusunun durumu ve gelişmeler karşısında Osmanlı Hükümeti ve kamuoyunun tutumu değerlendirilmiştir. I. Balkan savaşının kaybedilmesi ve sebepleri, Bulgar Ordusu'nda savaşan Osmanlı vatandaşları, Osmanlı Ordusu'ndaki Gayrimüslim askerlerin durumu, savaştan sonra yaşanan gelişmeler ve Londra Antlaşması, Balkan Savaşlarının Osmanlı halkları üzerindeki etkisi ve Ermeni Milliyetçiliği, Balkan Savaşı'nın İttihatçılar ve Türkler üzerindeki etkisi, Arap Milliyetçiliği, Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarında Rus etkinliğinin artması başlıkları savaşın neden ve sonuçlarını anlatması bakımından yeterlidir. Rusya'nın Ermeniler üzerindeki faaliyetleri ve Kürtlere yönelik faaliyetleri ele alınmıştır. Ermeniler'in Ruslardan neden yardım istediği bu durumun Osmanlı'ya ve diğer devletlere yansımaları ele alınmıştır. Bitlis'te unsurların birbirleriyle ve devletle ilişkileri ve bazı Kürt Aşiretlerin ayaklanması, Bitlis Ayaklanması ele alınarak ittifakı zora sokan iç ve dış gelişmeler, Balkan savaşı ve sonucu detaylıca ele alınmıştır.

Kitabın son kısmı olan üçüncü bölümde ise yol ayrımı ana başlığı atılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Ermeni İslahatı çalışmaları, Ermenilerin Birbirleriyle ilişkisi ve İslahat Projeleri, büyük devletlerin İslahat konusundaki tutumu ve İslahat Projeleri, Yeniköy Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Ermeniler 'inin devlete bağlılık duygusunun zayıflaması, Birinci Dünya savaşı öncesinde yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Son olarak sonuç kısmında kitabın baştan sona bir değerlendirmesi yapılmış ve yazarın deyimiyle zoraki ittifaktan nasıl yol ayrımına gidildiğine, Ermeniler için yapılan İslahat çalışmalarının ve diğer bir tebaa olan Kürtlerin durumuna yapılan ittifaka ve sonucuna değinilmiş Avrupa ve Rusya'nın kendi çıkarları için kurmaya çalıştığı Doğu Anadolu'da bir

Selma GÖKÇE

Nejla Günay, Zoraki ittifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler, ilk baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2020.

Ermenistan mücadelesine tüm bu olayların Osmanlıya ve Ermenilere yansımaları genel hatlarıyla ele alınmıştır. Kitap genel anlamda İttihat- Terakki ve Taşnaksutyun İttifakı'nı ele alsa da sadece bu konularla sınırlı tutulmamış ittifakın bozulma nedenini, dönemin Ermeni- Türk ilişkilerini, ve Ermeniler'in diğer devletlerle olan ilişkilerini işlemiştir. Kitap kaynaklık bakımından ve sosyolojik gözlemleriyle son derece önemli bir kaynaktır. Ermeni olaylarının başlangıcından Birinci Dünya Savaşına kadar ele alınan bu kitaba yazar Ermeni tehciri konusunu da ekleyebilirdi.

(ATAD)

- 252 -

ATAD

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Geliş Tarihi: 21.12.2022

Kabul Tarihi: 25.12.2022

Article Type: Book review

Submitted: 21.12.2022

Accepted: 25.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1222579>

Esmâ TÜRKUÇAR¹

Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.*

Ramazan Erhan Güllü, 2013 senesinde “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Tutumu” teziyle doktorasını tamamlamış ve üzerinde incelemede bulunacağımız “Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)” isimli kitabını 2015 senesinde yayınlamıştır.

Kitabın konusu ve bahsi geçen asıl mesele Berlin Antlaşmasının imzalanmasından Lozan Antlaşmasına kadar giden süreçte Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan İstanbul Ermeni Patrikhanesinin, Ermeni sorununa karşı nasıl bir tutum izlediği üzerinedir. Buna bağlı olarak meydana gelen olaylar sonucunda patrikhanenin, devlet kurumlarıyla veya Ermeni cemaatiyle ilişkileri ve yaşananlara karşı tutumu kitabın

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, esmaturkucar01@gmail.com. ORCID
<https://orcid.org/0000-0001-9899-5904>

araştırma konusunu oluşturmaktadır. Genelin aksine eserde siyasi alanda Ermeni Sorunu üzerinde bir çözüml veya ispat amacı güdülmeyerek tarafsız bir tavır sergilenmeye çalışılmıştır.

Çalışma kronolojik olarak patriklik makamının değişimlerine göre konuyu ele almıştır. Kitapta patriklik dönemleri ayrıntılı olarak ele alınan kişiler: Nerses Varjabedian, Artin Vehabedian, Horen Aşıkyan, Mateos İzmirliyan, Mağakya Ormanyan, Yeğişe Turyan, Ohannes Arşaruni ve Zaven Der-Yeğyayan'dır. Daha sonra genel ve kısa bir alanda Cumhuriyet dönemi patriklerinden de bahsedilmektedir.

Kitabın giriş bölümünde amaç, yöntem ve kaynak tahlilinden bahsedildikten sonra Ermeni kilisesinin tarihi, İstanbul Ermeni Patrikhanesinin kuruluşu ve son olarak Eçmiyazin Katoğikosluğu ile İstanbul Ermeni Patrikhanesi arasındaki ilişkilerden bahsedilmektedir. Altı bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde Osmanlı Devletindeki Ermenilerin Tanzimat öncesi ve sonrası dönemlerdeki sosyal, dini, idari ve hukuki durumlardan bahsedilirken ağırlıklı olarak "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ve bu nizamname sonucu oluşan değişiklikler üzerinde durulmaktadır. Buna ek olarak misyonerlerin patrikhane ve halk üzerindeki etkisinden de bahsedilmiştir.

İkinci bölümde ise Ermeni sorununun Berlin Kongresiyle uluslararası boyuta taşınmasını ve buna bağlı olarak patrikhanenin tutumu üzerinde durulmaktadır. Böylelikle Osmanlı Devleti, Ermeni Sorununun sadece kendi iç sorunu olmadığını onaylamıştır. Bu kongre sonrasında silahlı komiteler ve cemiyetlerin kuruluşu meydana gelmiştir. Son olarak bu bölümde Nerses Varjabedian ve Artin Vehabedian'ın patriklik dönemlerinden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde ilk kez silahlı eylemlerden bahsedilmektedir. Horen Aşıkyan'ın patriklik dönemi üzerinde durulan bölümde komitecilerin patriğe karşı baskısını ve Osmanlı Devlet memurları ile ılımlı iletişim

içinde olması sebebiyle uğradığı suikastları içermektedir. Bu tehditler karşısında patrik çoğu kez istifa etme talebinde bulunduysa da komitecilerin güçlü olduğu ve istediklerini aldıkları imajı verilmemesi için Sultan Abdülhamit bu istifaları geri çevirmiştir. Komitecilerin baskısı ve suikastlarına rağmen Aşıkyan Efendi daima halka devlete bağlı kalınması gerektiği temennilerinde bulunmuştur.

Dördüncü bölüm genel olarak komitecilerin faaliyetlerinin arkasından yaşanan Hristiyan-Müslüman çatışmalarını içermektedir. Patrik Mateos İzmirliyan döneminde bu gerginlikler daha da artmış ve patrik tavırları dolayısıyla görevden alınarak Kudüs'e sürgün edilmiştir. İzmirliyan döneminde yaşanan Bab-ı Ali Nümayişi, Ermeni sorunun önemli boyutlara geldiğinin göstergesidir ve Hristiyan-Müslüman çatışması daha da alevlenmiştir. Sürgün dönemlerinde komitecilerle iletişim imkânı bulan İzmirliyan daha sonra tekrar patriklik görevine geri gelecektir. Ancak bu kargaşa ortamında halkı sakinleştirmeye çalışan yeni Patrik Mağakya Ormanyan'da padişahla olan ılımlı ilişkileri nedeniyle patrik Aşıkyan gibi suikastlara uğramıştır.

Beşinci bölümde Mateos İzmirliyan'ın Eçiyazin Katoğikosluğuna seçilmesi ve Patrik Yeğişe Turyan, Patrik Ohannes Arşaruni ve Patrik Zaven Der-Yeğyayan'ın dönemlerini içermektedir. Yeğişe Turyan döneminde yaşanan Adana Olaylarına karşı patrikhanenin tutumundan ayrıntılı olarak bahsedilmektedir. Adana olayları, karışıklık, çatışma ve öldürme olaylarıyla sınırlı kalmamış ve çıkarılan yangınlar, yapılan yağmalar nedeniyle Adana tam bir harabeye dönüşerek çevre illere de sıçramıştır. Patrikhane yaşananlardan Yıldız Sarayının düzenlediği meşrutiyet düşmanlarını ve irtica yanlılarını sorumlu tutuyor ve devleti ise gerekli önlemleri almadığı için eleştiriyordu. Yazarın verdiği bilgiler arasında Adana olaylarında görüldüğü üzere sadece Ermeni halkın değil Müslüman ve Rum halkında ceza alması devletin tek taraflı bir tutum

izlemediğinin kanıtı niteliğindedir. Ohannes Arşaruni patriklik döneminde ise Vilayat-ı Şarkıyye’de asayiş problemlerinin devam ettiği belirtilerek bu konu üzerinde durulmuştur. Sonrasında bu gerginliklere çözüm aranmaya başlanmış ve ıslahatlar yapılması istenmiştir. Kirkor Zohrap Efendi vasıtasıyla sunulan layiha ve Meclis-i Vükela’nın görüşmeleri sonucunda alınan kararlar hükümete sunulmuştu. Bu taleplerin çoğu ise kabul edilmiştir. Hükümetin zorunlulukla talepleri kabul edildiği tahmin edilmektedir çünkü bu talepler sonucunda alınan kararların ve hükümlerin Meşrutiyet ile tamamen zıt olması aslında yaşanan bu çaresizliği göstermektedir. Bunlardan dışında bölümde Sevk ve İskân kanunu sırasında patrikhanenin tutumundan bahsedilerek “Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi” hakkında bilgileri de içermektedir.

Son bölümde ise 1863 nizamnamesine yeniden dönüş, Ermeni-Rum patrikhaneleri arasındaki ilişkiler ve patrikhanenin Kuvayı Milliye’ye karşı faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Patrik Zaven Efendi’nin değişen tutumu sonrasında milli kuvvetlere yakınlaşma çabalarını ve patrikliğinin sona ermesini içerir. Son olarak Lozan Antlaşması sürecinde patrikhanenin tutumu üzerine incelemelere yer verilmiştir. Son söz ve değerlendirme kısımlarında da Lozan Antlaşması ile patrikhanenin değerşen idari yapısından ve günümüze kadar ki İstanbul Ermeni Patrikhanesinden bahsedilmektedir. Değerlendirme bölümünün ardından kaynakça ekler ve dizin başlıklarıyla kitap sonlandırılmıştır.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti açısından ülkedeki Ermenilerin temsilcisi olarak kabul edilmiş ve bu nedenle Osmanlı Devleti Ermeni sorunlarında Patrikleri kendilerine muhatap almışlardır. Patriklere yüklenen bu siyasi güç liderlik çatışmalarını da beraberinde getirmiştir. Siyasi mücadelenin içinde yer alan bu makam, Ermeni cemaatleri ve Osmanlı Devleti arasında kalmıştır. Kitabın araştırma

alanları içerisinde bulunan Artin Vehabedyan ve Horen Aşıkyan, Ermeni cemaatlerinin baskısını kabul etmemişlerdir. Daima Ermeni haklarını ve halkı savunmayı hedef belirlemişlerdir. Ancak diğer patrikler Ermeni cemaatlerinin etkisi altında kalmıştır. Buna rağmen II. Abdülhamit nizamnameyi tamamen yürürlükten kaldıramadığı için nizamnameye bağlı kurumları yavaşlatma yolunu seçmiştir. Yaşananlar karşısında patrikhane ve patriklerin tutumları, Ermeni komitesinin patrikhane üzerindeki baskısını ve Ermeni silahlı hareketinin ulaştığı doruk noktasını açıkça gözler önüne sermektedir.

Yazar sadece yaşanan sorunlara değil aynı zamanda Osmanlı yönetiminde ki yanlışlara da değinerek eleştirel bir tutum izlemektedir. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde hedeflenen “Osmanlı Vatandaşlığı”, ters etki yaparak Osmanlı düşmanı bir azınlık nesillerin yetişmesine olanak sağlamıştır. “Ermeni Milleti Nizamnamesi” ile gayesine ulaşan Ermeni toplumunun sekülerleşme süreci zamanla millileşme düşüncesine evrilmiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti’nin “Osmanlı Milleti” oluşturma hedefini sonuçsuz bırakmıştır. Osmanlı Devleti’nin Ermeni sorunu üzerinde eleştirildiği husus ise doğu vilayetlerinde yaşanan Kürt-Ermeni mücadelesine bir son verilememiş olmasıdır. Mütareke ve işgal dönemlerinde bir nevi intikam düşüncesiyle komitecilerin etkisinde ki patrikhane, devlet aleyhinde bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Önceleri el altından gerçekleştirilen bu faaliyetler artık açıktan yapılmaya başlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanı sonrasında ve günümüze kadar ki süreçte patrikhane, karşısına çıkan problemlere rağmen daha ılımlı ve birleştirici politikalar izlemiştir. Eser Osmanlı dönemindeki ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi patrikhanenin hakları ve görevleri üzerindeki değişiklikleri de inceleyerek takip ettikleri politikalarında açıkça görülmesini sağlamıştır.

Eserde Patrikhanenin Ermenistan Hükümeti ile olan iletişimleri de incelenmiştir. Ermenistan hükümeti patrikhaneye temsilciler göndererek Osmanlı Hükümeti ile nasıl bir ilişki içerisinde olunması gerektiği hakkında tavsiyelerde bulunuyordu. Bu tavsiyeler içerisinde Rumlar ve Ermeniler arasında bir birliktelik oluşturulması da yer almaktaydı. Önceleri sıkı ilişkiler içerisinde bulunmayan bu milletler ortak menfaatler için artık bir arada kararlar veriyorlardı. Bu birliktelik mütareke döneminde başlayarak kısa sürede Anadolu'daki Hristiyan din adamları vasıtasıyla ülkenin her alanına yayılmıştır. Artık bu milletler aralarında imzaladıkları antlaşmalarla devletten toprak isteklerinde bulunmaktaydılar. Ermeni sorunu üzerindeki Rum desteğini ve etkisini yazar "Ermeni-Rum Patrikhaneleri İlişkileri" başlığı altında detaylı olarak inceleyerek bu önemli konu üzerinde de durmuştur.

Yazar Ermeni Sorununu Patrikhane üzerinden işleyerek nitelikli bir eser meydana getirmiştir. Nitekim Patrikhanenin yaşanan çatışmalar karşısındaki tutumuna da yer vererek dönemin çok önemli olaylarını da içerisine almıştır. Konu başlıkları ve alt başlıklar kronolojiye uygun ve konu bağlantısından kopmayarak detaylı bir şekilde oluşturulmuştur. Anlatımın akıcılığının bozulmaması için bahsedilen belgelere ve kişilere ekler kısmında ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Patrikler ve incelenen tarihler arasında bahsi geçen kişilerin fotoğrafları ve orijinal metinlerin fotoğraflarının ekler kısmında yer alması konuyla derinlemesine ilgilenen kişiler için faydalı olarak, akılda kalıcılığın artmasına olanak sağlamıştır. Nüfus ve patriklerin isteklerini, hak taleplerini içeren bilgilerin tablo halinde verilmesi verileri güçlendirerek yazarın anlatımını desteklemiştir. Bu nedenle anlatım esnasında verilen tablolar, örnekler ve Osmanlı arşiv metinleri eserin güvenilirliğini arttırmaktadır. Ancak metin içerisinde transkript olarak verilen bazı layihalar, mektuplar ve metinler konunun akışını duraksatmıştır.

Son söz ve değerlendirme kısmında “Cumhuriyet Döneminde Görev Yapan Patrikler” başlığı altında Türkiye’deki İstanbul Ermeni Patrikhanesinin durumu ve tarihsel sürecinden bahsedilmiştir. Patrikhanenin Osmanlı yönetimi ve Türkiye Cumhuriyetinde de idaresi, yönetim şekiller ve hakları sürekli değişime uğramıştır. Bu değişimler sonucunda bugünde Ermeni Patrikhane’sinin idaresinde sadece ruhani unsurlar etkili olarak siyasi bir vasfı bulunmamaktadır. Patrikte sadece bir ruhani önder mevkiindedir. Buna ek olarak bu dönemlerde patrikhane, devletin tutum ve gücüne bağlı olarak devletle arasındaki ilişkilerde dikkatli olmuştur. Ancak tüm bunlar incelendiğinde patrikhanenin süreç karşısındaki tutumunu kesin ve genel bir şekilde değerlendiremeyiz. Kitap içerisinde verilen örneklerde göz önünde bulundurulduğunda Patriklerin bile görevleri süresince olaylara karşı sabit bir tutum sergilemedikleri görülmektedir. Yaşan her olay kendi çerçevesinde değerlendirildiği zaman patriklerin tutumlarında da bir yumuşama veya sertleşme olduğu aşikârdır. Bu nedenle bahsi geçen konular kendi çerçevesinde değerlendirilerek bir genellemeye tabi tutulmamalıdır. Bu nedenle yazar patrikliklerin görev sürelerini ve yaşanan gerginlikleri şartlara göre inceleyerek bu hususta başarılı bir tutum sergilemiştir. Günümüzde İstanbul Ermeni Patriği, diasporadaki Ermeniler içinde Türkiye’de bulunan Ermeniler içinde saygınlığını korumaya devam etmektedir.

Yazar EK:1 alanında Ermeni Patrikhanesi Ruhani Meclis Başkanı Sayın Başrahîp Tatul Anuşyan ile 09.10.2012 tarihli görüşmesine de yer vererek bu sayede bir Ermeni rahibin konu üzerindeki düşüncelerini, tarihi bakış açısını okuyucuyla paylaşarak farklı bakış tarzlarının da görülmesine imkân sağlamıştır.

Eserin kaynakçası yeterli ve akademik düzeydedir. Yayınlanmış ve yayınlanmamış birçok Osmanlı arşiv belgelerinden faydalanılmıştır.

Bunlara ek süreli, resmi yayınlar ve dergiler de bulunmaktadır. Ana kaynaklar, tezler ve makalelerin yanı sıra hatıralar ve inceleme eserlere de yer verilmiştir. Bu açıdan kaynakçanın çeşitliliği, alan içerisinde araştırma yapan kişilere örnek ve destek niteliğindedir. Ele alınan konu her açıdan farklı alt başlıklar içinde detaylı bir şekilde incelenerek eserin amacına uygun bir sonuç elde edilmiştir. Yaşanan Ermeni olaylarında Patrikhanenin önemli bir rol oynadığını ve Osmanlı dönemi yıkılış sürecinden Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş sürecine kadar Ermenilerin ve Patrikhanenin dolaylı etkisini gözler önüne sermiştir. Yoğunluk olarak Patrikhane ve Patrikler hakkında bahsedilse de Osmanlı dönemi Ermeni sorunları, bu sorunların patrikhane üzerindeki etkisi, Patrikhanenin tarihsel değişimi ile gelişimi ve komiteciler üzerine araştırma yapan kişilerin güvenerek faydalanabileceği bir eserdir.

Genel olarak kitap bir bütün halinde değerlendirildiği zaman ayrıntılı içeriği ve konu işleyişi açısından alanı için faydalı ve değerli bir eserdir. İnceleme esnasında kitap içerisinde yanlış veya çarpıtılmış bilgilerin bulunmadığı görülerek, yazarın faydalandığı her kaynağı kitapta detaylı bir şekilde göstermiş olduğu da açıktır. Dil ve üslup bakımından gayet açık ve anlaşılır düzeydedir. Bu açıdan sadece alanın uzmanları veya araştırmacılar tarafından değil tüm okuyucu kitlesi tarafından anlaşılabilir nitelikte bir eserdir. Aynı zamanda yazarın okuyucuyu belli bir düşünceye yönlendirmeye çalışmıyor olması ve objektif bakış açısıyla kaynaklar üzerinden anlatımı eserin niteliğine katkı da bulunmuştur. Kitabın araştırma alanlarını kapsayan dönemler detaylı olarak inceleme alanına alınarak bu dönemler dışına çıkılmamıştır. Öncesi ve sonrası dönemlerde patrikhanenin hakları ve durumları hakkında kısa bilgiler üzerinden bahsedilmesi okuyucunun konuyu daha iyi kavrayarak günümüzle bağlantı kurabilmesini sağlamıştır.